

STED JOURNAL

Journal of Social and Technological Development

IZDAVAČ: UNIVERZITET PIM - BANJA LUKA
PUBLISHER: UNIVERSITY PIM – BANJA LUKA

Banja Luka, November 2021.

STED JOURNAL

Journal of Social and Technological Development - Časopis o društvenom i tehnološkom razvoju

Časopis je do 2019. godine izlazio pod naslovom „Anali poslovne ekonomije“

Izdavač - Publisher

UNIVERZITET PIM, Banja Luka – UNIVERSITY PIM, Banja Luka

Za izdavača – For Publisher

Dr Ilija Džombić, redovni profesor - Direktor

Glavni i odgovorni urednik – Editor in Chief

Dr Dejan Kojić, docent

Međunarodni uređivački odbor – Internacional Editorial board

- Dr **Veselin Drašković**, University of Montenegro, Maritime Faculty Kotor, **Montenegro**;
Dr **Bagrat Yerzenkyan**, Central Economics and Mathematics Institute, Russian Academy of Science/State University of Management Moscow, **Russia**;
Dr **Jelena Pavličević**, University of Novi Sad, Faculty of Technology, Novi Sad, **Serbia**;
Dr **Milena Marinović-Cincović**, University of Belgrade, The Vinča Institute of Nuclear Sciences, Belgrade, **Serbia**;
Dr **Benea Marius Calin**, Politehnica University Timisoara, Faculty of Engineering Hunedoara, **Romania**;
Dr **Isaac Lera**, University of the Balearic Islands, Dept. of Mathematics and Computer Science, **Spain**;
Dr **Ayşe Zehra Aroguz**, Istanbul University-Cerrahpasa, Engineering Faculty, Istanbul, **Turkey**;
Dr **Darina Duplakova**, Technical University of Kosice, Faculty of Manufacturing Technologies with a seat in Presov, Institute of Advanced Technologies, Presov, **Slovakia**;
Dr **Yaroslav Kusyi**, National University “Lviv Polytechnic”, **Ukraine**;
Dr **Milena Špírková**, Institute of Macromolecular Chemistry, Prague, **Czech Republic**;
Dr **Boris Dorbić**, scientific-expert association “FUTURA”, Šibenik, **Croatia**;
Dr **Bojana Ikonić**, University of Novi Sad, Faculty of Technology, Novi Sad, **Serbia**;
Dr **Mirjana Jovičić**, University of Novi Sad, Faculty of Technology, Novi Sad, **Serbia**;
Dr **Nevena Vukić**, University of Kragujevac, Faculty of Technology in Čačak, **Serbia**;
Dr **Tamara Erceg**, University of Novi Sad, Faculty of Technology, Novi Sad, **Serbia**;
Dr **Nikša Grgurević**, Faculty of Management, Herceg Novi, **Montenegro**;
Dr **Oskar Bera**, University of Novi Sad, Faculty of Technology, Novi Sad, **Serbia**;
Dr **Ljiljana Tanasić**, Academy of vocational studies in Šabac, **Serbia**;
Dr **Enes Sukić**, Faculty of Information technology and engineering – FITI, Belgrade, **Serbia**;
Dr **Nataša Lukić**, University of Novi Sad, Faculty of Technology, Novi Sad, **Serbia**;
Dr **Hafiz Imtiaz Ahmad**, Faculty of Business, Higher Colleges of Technology, Ali Alin, Abu Dhabi, **UAE**;
Dr. **Yajnaya Dutta Nayak**, P.G. Dept. of Commerce, Khallikote Auto. College, Berhampur, Odisha, **India**;

Uređivački odbor iz BiH – Editorial Board from B&H

- Dr **Dragan Đuranović**, University PIM, Faculty of Economics, Banja Luka;
Dr **Ilija Džombić**, University PIM, Faculty of Economics, Banja Luka;
Dr **Marijana Žiravac Mladenović**, University PIM, Faculty of Economics, Banja Luka;

Dr **Mladen Ivić**, University PIM, Faculty of Economics, Banja Luka;
Dr **Nikola Vojvodić**, University PIM, Faculty of Economics, Banja Luka;
Dr **Željko Grublješić**, University PIM, Faculty of Economics, Banja Luka;
Dr **Branko Latinović**, University Apeiron Banja Luka;
Dr **Saša Salapura**, University PIM, Faculty of Computer Sciences, Banja Luka;
Dr **Predrag Raosavljević**, The Institution of Human Rights Ombudsman of Bosnia and Herzegovina, Banja Luka;
Dr **Veljko Vuković**, University PIM, Technical Faculty, Banja Luka;
Dr **Vladan Mičić**, University of East Sarajevo, Faculty of Technology, Zvornik;
Dr **Jasna Bogdanović Čurić**, University of East Sarajevo, Faculty of Arts, Trebinje;
Dr **Snežana Samardžić**, PHI Special hospital for psychiatry, Sokolac.

Lektor - Copy editor

Aleksandar Ivetić

Lektor za engleski jezik - Copy editor for English

Snježana Jež

Tehnička priprema – Technical prepress

Doc. dr Ljubica Janjetović

Adresa redakcije - Address of Editorial Office

Univerzitet PIM, Despota Stefana Lazarevića bb, 78000 Banja Luka
Phone/Fax: +387 (0)51 378 300; e-mail: stedj@univerzitetpim.com;

Štamparija - Printed by

Vilux d.o.o. Banja Luka
Tiraž: 200 primjeraka

Radovi su dostupni u vidu punog teksta na: <https://stedj-univerzitetpim.com/en/homepage/>

This is an open access journal which means that all content is freely available. Users are allowed to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author.

Copyright license: All articles are licensed via Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0

UVODNA RIJEČ UREDNIKA

Poštovane kolege autori, uvaženi čitaoci,

Pred vama je druga sveska časopisa STED Journal u 2021. godini koja obuhvata 12 radova. Svi objavljeni radovi su dobili pozitivnu ocjenu od strane dva nezavisna recenzenta. Recenzije su anonimne, odnosno, recenzentima se ne otkriva identitet autora i autorima se ne otkriva identitet recenzenata. Recenzenti su preporučili i razvrstavanje članaka u naučne, odnosno stručne radove. Recenzenti su svoju saglasnost za objavu rada utemeljili na ocjeni originalnosti rada, njegove aktuelnosti, ocjene primijenjene metodologije i korišćene literature.

Svakom radu je od strane Narodne i univerzitetske biblioteke Republike Srpske dodijeljen COBISS, UDK i DOI broj. Časopis ima analitički obrađene članke koji se objavljuju u tekućoj nacionalnoj bibliografiji i uvršten je u centralni elektronski katalog. Svi članovi uredništva imaju naučna ili nastavna zvanja iz užih naučnih oblasti koje pokriva časopis. Časopis je uvršten u DOAJ, CEEOL, INDEX COPERNICUS, CITE FACTOR, EBSCO, ROAD, OAJI, i GOOGLE SCHOLAR citatne baze podataka. Na zadnjim stranama časopisa je i bibliografija radova objavljenih u prvoj svesci za 2021. godinu.

Zahvaljujemo se recenzentima radova koji su svojom profesionalnošću i kritičkim pristupom u velikoj mjeri doprinjeli kvalitetu objavljenih radova.

S poštovanjem,

Dr Dejan Kojić, docent
Glavni i odgovorni urednik

EDITORS' INTRODUCTION

Dear fellow authors, distinguished readers,

In the front of you is the second issue of the scientific journal of social and technological development - STED Journal in 2021, published by the University of Business Engineering and Management. The second issue in 2021 includes 12 papers. Published papers have got a positive review by two independent reviewers. Reviews are anonymous and reviewers do not know the authors identity. Reviewers have also suggested the sorting of papers into scientific and expert category. Reviewers have given their consent for publishing of paper based on their assessment of originality, novelty, used methodology and literature of paper.

Each paper is assigned COBISS, UDC and DOI number by the National and University Library of the Republic of Srpska. The journal has its analytically revised articles which are published in the current national bibliography, and it is included in the central electronic catalogue. All members of the editorial board have scientific or educational titles from the narrow scientific fields covered by the journal. The journal is included in the DOAJ, CEEOL, INDEX COPERNICUS, CITE FACTOR, EBSCO, ROAD, OAJI, i GOOGLE SCHOLAR citation databases. On the last pages of the journal, there is also the bibliography of papers published in first issue in 2020.

We thank the reviewers of papers whose professionalism and critical approach have greatly contributed to the quality of published papers.

With best wishes,

Dr Dejan Kojić, docent
Editor-in-Chief

SADRŽAJ – TABLE OF CONTENTS**FABRICATION OF TEMPERATURE AND pH SENSITIVE BIOPOLYMER/CLAY BIOCOMPOSITE AS DRUG CARRIER FOR RANITIDINE – HCl.....1-6***Vesna Teofilović, Busra Agan, Davut Lacin, Jelena Pavličević, Mirjana Jovičić, Nevena Vukić, Ayse Z. Aroguz***RELACIJA IZMEĐU SOCIO – DEMOGRAFSKIH FAKTORA I MOTIVACIJE ZA RAD..... 7-19****INFLUENCE OF SOCIO-DEMOGRAPHIC FACTORS ON MOTIVATION FOR WORK***Danijela Jokanović***RANE PORODIČNE INTERAKCIJE KOD IZVRŠILACA SEKSUALNIH DELIKATA..... 20-30****EARLY FAMILY INTERACTIONS IN CASE OF SEXUAL DELINQUENTS***Snežana Samardžić, Spasenija Čeranić***BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE EUROPEAN UNION – STILL FAR AWAY FROM INTEGRATION..... 31-40***Manja Đurić Džakić***SPECIFICITY OF RADIO ENVIRONMENT, ITS POTENTIALS AND THE ISSUE OF SURVIVAL..... 41-52***Jovana Bokan***TERITORIJALNA DECENTRALIZACIJA KAO FAKTOR SPOROVA O SUKOBU NADLEŽNOSTI SA POSEBNIM OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU.... 53-66****TERRITORIAL DECENTRALIZATION AS A FACTOR OF DISPUTES ON CONFLICT OF JURISDICTION WITH SPECIAL REFERENCE TO BOSNIA AND HERZEGOVINA***Sandra Pajić Šavija***DIGITAL ECONOMY DEVELOPMENT IN GEORGIA IN THE CONTEXT OF DIGITAL DIVIDE..... 67-72***Tsotne Zhghenti***STANJE MARKETINGA BEZBJEDNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI I REPERKUSIJE NA POSLOVNI AMBIJENT; IMIDŽ I STAKEHOLDERE..... 73-82****SITUATION OF SECURITY MARKETING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND REPERCUSSION ON BUSINESS ENVIRONMENT; IMAGE AND STAKEHOLDERS***Saša Mitrić*

CURRENT STATE OF USE OF THE CONCEPT OF CIRCULAR ECONOMY IN THE AUTOMOTIVE INDUSTRY IN SLOVAKIA..... 83-94*Rudolf Pástor, Gabriela Mezeiová, Anna Krivjanska***KONSTITUCIJA KAO STIMULACIONI FAKTOR IZGRADNJE SOCIOKULTURNOG KAPITALA..... 95-101****CONSTITUTION AS A STIMULATION FACTOR OF CONSTRUCTION SOCIOCULTURAL CAPITAL***Nikša Grgurević, Saša Mitrić***MJERILA PERFORMANSI U FUNKCIJI KONTROLE..... 102-116****PERFORMANCE CRITERIA IN THE FUNCTION OF CONTROL***Dijana Kremenović***PRIMENA SAVREMENIH TELEKOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA DIJAGNOSTIKOVANJA POSTROJENJA NA DALJINU..... 117-124****APPLICATION OF MODERN TELECOMMUNICATION TECHNOLOGIES OF DISTANCE PLANT DIAGNOSTICS***Mustafa Kovačević, Veljko Vuković***UPUTSTVO AUTORIMA..... 125-132****INSTRUCTIONS FOR AUTORS****BIBLIOGRAFIJA – STED JOURNAL 3(1). maj 2021..... 133-134****BIBLIOGRAPHY – STED JOURNAL 3(1). may 2021**

FABRICATION OF TEMPERATURE AND pH SENSITIVE BIOPOLYMER/CLAY BIOCOMPOSITE AS DRUG CARRIER FOR RANITIDINE – HCl

Vesna Teofilović^{1*}, Busra Agan², Davut Lacin³, Jelena Pavličević¹, Mirjana Jovičić¹, Nevena Vukić⁴, Ayse Z. Aroguz²

¹University of Novi Sad, Faculty of Technology, Bul. Cara Lazara 1, 21 000 Novi Sad, Serbia, vesnateofilovic@uns.ac.rs

²Engineering Faculty, Chemistry Department, Istanbul University– Cerrahpasa, Avcilar 34320, Istanbul, Turkey

³Engineering Faculty, Geology Department, Istanbul University - Cerrahpasa, Avcilar, 34320, Istanbul, Turkey

⁴University of Kragujevac, Faculty of Technical Sciences Čačak, Svetog Save 65, 32 102 Čačak, Serbia

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 678.86.011.573:66.017/018

DOI 10.7251/STED2102001T

Paper received: 10.08.2021.

Paper accepted: 30.09.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Coresponding author:

Vesna Teofilović, University of Novi Sad, Faculty of Technology, Bul. Cara Lazara 1, 21 000 Novi Sad, Serbia, vesnateofilovic@uns.ac.rs

Copyright © 2021 Vesna Teofilović et al., published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

ABSTRACT

The scientific studies on drug delivery systems that transport drugs to the targeted tissues, at a certain rate and desired time intervals, have gained popularity. The main goal of the drug delivery and release systems is to maintain the drug level in the blood plasma by balancing the amount of

active ingredient. In this study, pH and temperature sensitive drug carriers were prepared using chitosan as a biopolymer and clay as a natural material. The characterization of the prepared materials was performed for structural analysis by FT-IR and for morphological analysis by SEM instruments. The swelling properties of the prepared materials were investigated. In this work, Ranitidine-HCl was used as a model drug. The prepared drug carriers were first loaded with Ranitidine-HCl and release properties of the materials were investigated at two different temperatures (25°C, 37°C) and various pH medium. The data obtained from the experiments indicated that the maximum release of Ranitidine-HCl from the prepared sample was observed at pH=7,6 buffer solution at both temperatures by comparing buffer solutions. It has been shown that the materials prepared in this study are suitable carriers for the Ranitidine-HCl drug active ingredient.

Keywords: Drug carrier, controlled release, clay, Ranitidine-HCl, drug release kinetics.

INTRODUCTION

The use of polymers in drug delivery systems has gained importance in scientific studies. However. Due to the problems such as inability of the adaptation to the body, disintegration problem after finishing its

Teofilović, V., et al. (2021). Fabrication of temperature and pH sensitive biopolymer/clay biocomposite as drug carrier for ranitidine - HCl. *Sted Journal*, 3(2), 1-6.

function etc. scientists have turned to polymers produced from biological raw materials in their scientific research (Valderruten, Valverde, Zuluaga, & Ruiz-Durántez, 2014). Therefore, biopolymers are considered as the most promising materials for the purpose of using in tissue engineering processes (Biswal, 2021).

Many studies on drug delivery have been carried out to date, but these studies have not yet completed their development process and are still a potential source of hope that can be the answer to future expectations in the field of medicine (Fu et al., 2021; Jeong, & Gutowska, 2002). The primary aim of these studies on controlled drug release systems is to minimize the dose of the drug, to prolong the use of the drug, to prevent the patient from harmful and side-effects of the drug and to increase the quality of life. Controlled drug release systems have gained importance in every field of medicine (especially oncology, endocrinology and cardiology) in a short time (Rodrigues Filho et al., 2011). Zhao and Li prepared the drug carriers in their work using biodegradable microcapsules produced from biopolymers. They have achieved successful results in controlled release systems in reducing the systemic side effects and increasing the efficiency of the drug with biodegradable microcapsules (Zhao, & Li, 2008). Rafati and co-workers prepared the drug carriers based on poly(ethylene glycol) (PEG) and silica (SiO₂) controlled release of enrofloxacin which was shown as drug-PEG-SiO₂ (Rafati, Ebadi, Bavafa, & Nowroozi, 2018). Liu et al. have studied pH-sensitive amphiphilic hydrogel with interpenetrating polymer networks (IPN structure). They showed that the release of N-acetyl-5-methoxytryptamine (melatonin, MEL) from IPN was sensitive to change in pH (Liu et al., 2006). Kamoun and his co-workers worked on poly(vinyl alcohol/sodium alginate cross-linked membranes for wound dressing process. They characterized prepared materials and bio-evaluated their system (Kamoun, Kenawy, Tamer, El-Meligy, & Mohy Eldin, 2015).

Recent advances in the drug loading and delivery systems require more effective drug carriers which are stimuli-responsive drug release. Organic and inorganic hybrid materials as biopolymers and clay minerals produced with excess of new properties. Such polymers with sensor feature that can respond to external stimuli are called stimulus-sensitive polymers or smart polymers. Advanced drug delivery applications need sophisticated drug carriers to respond to environmental or biological stimuli (LeBaron, Wang, & Pinnavaia, 1999). pH-sensitive systems contain functional groups that ionize and respond to pH changes in the environment. Acidic and basic functional groups in their structure ionize and form an electrical charge as positive or negative charge. These electrostatic forces repel each other, and as a result, liquid enters the cross-linked structure, and the polymer swells.

In this work, pH and temperature sensitive drug loading and release materials from biopolymers and natural material such as clay, were prepared. The swelling properties of the prepared materials in buffer solutions at different pHs were observed.

MATERIAL AND METHODS OF WORK

Materials

Chitosan was purchased from Sigma Aldrich, Acrylic acid (AA) was obtained from Prochema; Bentonite clay was obtained from Anatolia, Turkey. Acetic acid, KPS and HNO₃ were supplied from Merck. Ranitine-HCl drug active agent (C₁₃H₂₃ClN₄O₃S) was from a drug company and the structure is given in Figure 1.

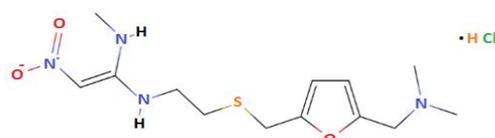

Figure 1. Chemical structure of Ranitidine HCl.

Teofilović, V., et al. (2021). Fabrication of temperature and pH sensitive biopolymer/clay biocomposite as drug carrier for ranitidine - HCl. *Sted Journal*, 3(2), 1-6.

Preparation of drug carrier (Chitosan/PAA/Clay)

Chitosan (1 g) was dissolved in 60 ml acetic acid solution (1%v) at 65 °C. The polymer initiator (KPS 1%) and Acrylic acid (4.5 g) were added to the mixture and stirred for 1 hour. After adding the crosslinker, the modified clay (0.2 g) was added to the homogenous solution and was poured into a Teflon petri dish and dried until it reached constant weight.

The modification process of bentonite was performed by HNO₃ (2 %). For this purpose, 10 g bentonite was mixed with 200 ml HNO₃ (2 %) solution for 2 hours. This solution was first filtered and washed with distilled water. The filtrated bentonite was then dried in an oven at 80 °C for 24 h.

The characterization of the prepared sample

The characterization studies of the prepared materials were performed by using FT-IR and SEM instruments. FTIR spectroscopy was conducted using Thermo Nicolet IS-10 instrument and the Spectrum was recorded in the wavelength region of 4000 to 400 cm⁻¹. The morphology of the sample was studied by SEM ((ZEISS EVO LS10). The samples were first coated with gold.

The swelling behavior of the sample was compared in different media as pH=2,0;

pH=7,6 buffer solutions and in distilled water (pH=6,5).

Drug release studies of the Ranitidine-HCl delivered samples were examined at two different temperatures and different pH solutions.

RESULTS AND DISCUSSION

The aim of this research was to develop a controlled delivery system containing Ranitidine-HCl the release of the drug was performed at different pH and temperatures. The characterization of the sample was studied. Fig. 2 represents FTIR results of clay and Chitosan/PAA/Clay.

FT-IR spectrum of the (KTS-g-PAA)/Clay sample showed that the H-O-H absorption band due to vibration in the clay observed around 1633cm⁻¹ was overlapped with the -NH peak seen 1640 in KTS-g-PAA. The -COOH stress peak in the sample can be observed at 1714cm⁻¹. The peaks in clay observed between the 1000-792cm⁻¹ range showed the -OH bending vibrations and Si-O peaks in the tetrahedral and octahedral structure of the clay. These peaks can also be seen in the sample as slightly shifted to the left (Figure 2).

The morphological structure of the prepared sample was examined by SEM (Figure 3).

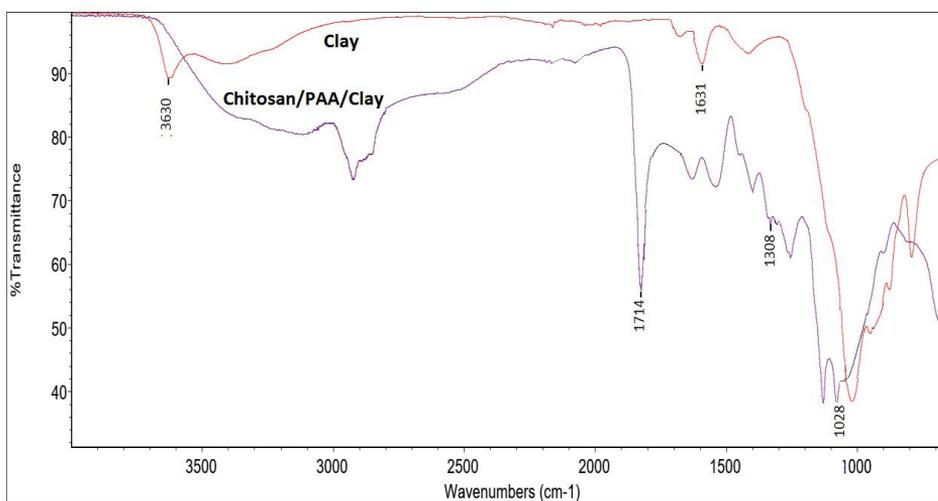

Figure 2. compares Chitosan/PAA/clay prepared material with clay.

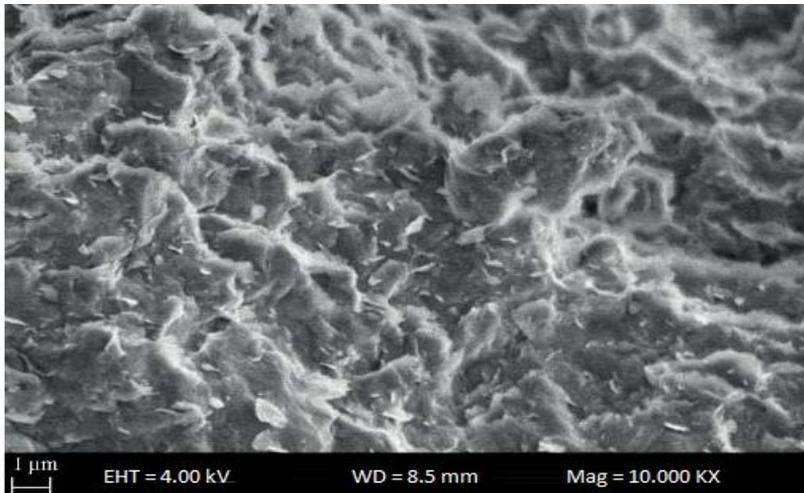

Figure 3. SEM micrograph of Chitosan/PAA/clay.

It was seen the homogeneous and smooth structure of the prepared sample. No clustering was found in the structure of the sample.

Fig. 4 shows the comparable studies of the swelling behavior of the Chitosan/PAA/clay sample.

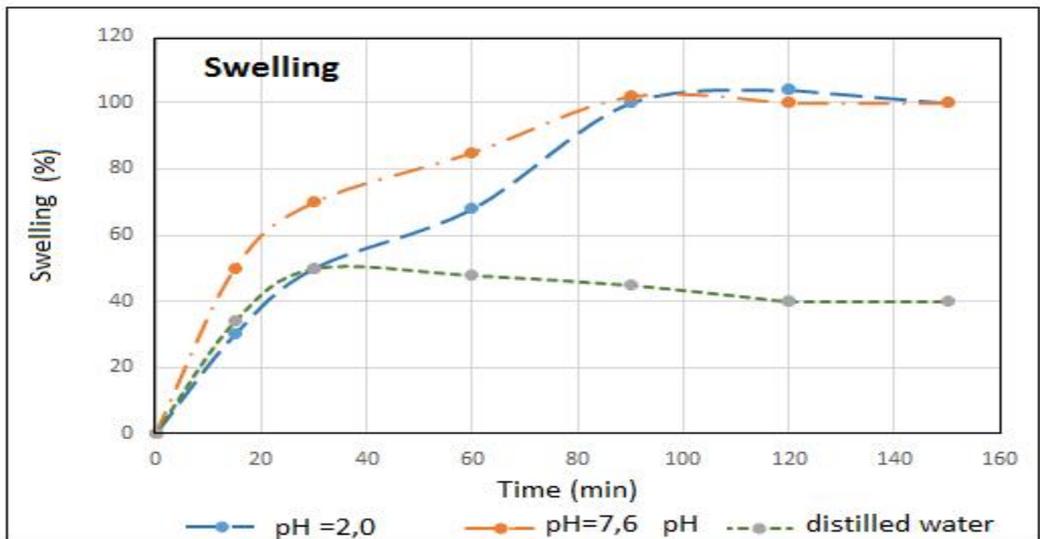

Figure 4. The swelling of Chitosan/PAA/clay at different media.

The highest swelling value was initially observed in pH:7.6 buffer solution. But maximum swelling was 100% for the both buffer solutions.

Figure 5. shows the release percentage of the drug at pH 2.0 and 7.6 buffer solutions and the distilled water.

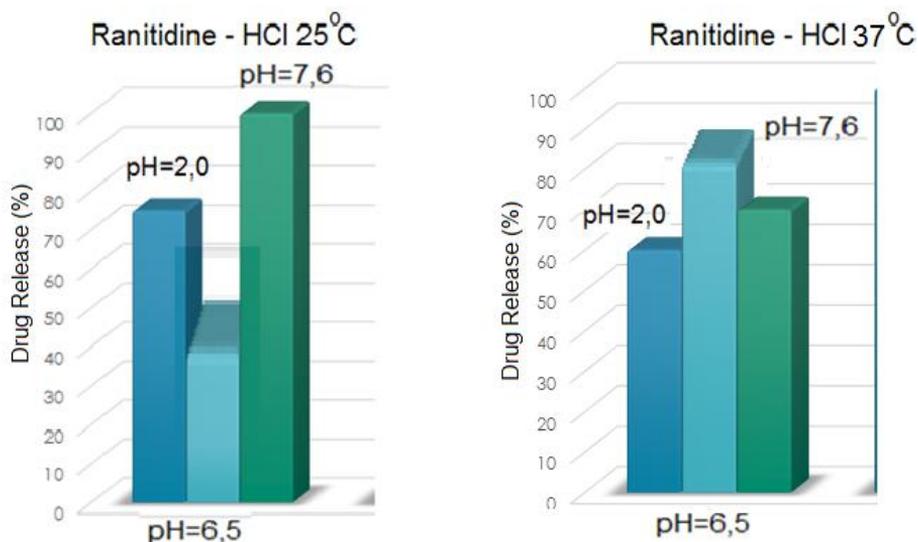

Figure 5. The release percentage of Ranitidine HCl at different pH solutions and 2 different temperatures.

The releasing of Ranitine- HCl from the prepared material is sensitive to temperature and pH as seen in Fig.5. By comparing the buffer solutions, the maximum release of the drug was observed in pH=7.6 at both temperatures (25°C and 37°C). The time reaching to the equilibrium (in pH=2.0 buffer solution) of the release process was 240 min. But for the buffer solution at pH=7.6 the equilibrium time was found 150 min which is shorter than the acidic medium.

CONCLUSIONS

In this work, biocomposite intended for drug delivery systems was prepared from chitosan, acetic acid and modified bentonite clay. FTIR spectra showed incorporation of clay into chitosan clay. SEM micrographs showed no clustering. Swelling studies showed good swelling properties for the both buffer solutions (pH = 7.2 and pH = 2). The drug release kinetics of Ranitine- HCl from the prepared material showed that this material is sensitive to temperature and pH. All results confirmed that the prepared material is suitable as drug carrier for the Ranitidine-HCl as active substance.

ACKNOWLEDGEMENT

This work was supported by the Scientific Research Fund of the Istanbul University-Cerrahpaşa (Project code: BAP-20755) and the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Grant No. 451-03-9/2021-14/200134).

LITERATURE

- Biswal, T. (2021). Biopolymers for tissue engineering applications: A review. *Materials Today: Proceedings*, 41, 397–402.
- Fu, Y., Ding, Y., Zhang, L., Zhang, Y., Liu, J., & Yu, P. (2021). Poly ethylene glycol (PEG)-Related controllable and sustainable antidiabetic drug delivery systems. *European Journal of Medicinal Chemistry*, 217, 113372.
- Jeong, B., & Gutowska, A. (2002). Lessons from nature: stimuli-responsive polymers and their biomedical applications. *Trends in Biotechnology*, 20(7), 305–311.
- Kamoun, E. A., Kenawy, E.R.S., Tamer, T. M., El-Meligy, M.A., & Mohy Eldin, M.S. (2015). Poly (vinyl alcohol)-alginate physically crosslinked hydrogel membranes for wound

Teofilović, V., et al. (2021). Fabrication of temperature and pH sensitive biopolymer/clay biocomposite as drug carrier for ranitidine - HCl. *Sted Journal*, 3(2), 1-6.

- dressing applications:
Characterization and bio-evaluation. *Arabian Journal of Chemistry*, 8(1), 38–47.
- LeBaron, P.C., Wang, Z., & Pinnavaia, T.J. (1999). Polymer-layered silicate nanocomposites: an overview. *Applied Clay Science*, 15(1), 11–29.
- Liu, Y.Y., Fan, X.D., Wei, B R., Si, Q.F., Chen, W.X., & Sun, L. (2006). pH-responsive amphiphilic hydrogel networks with IPN structure: A strategy for controlled drug release. *International Journal of Pharmaceutics*, 308(1–2), 205–209.
- Rafati, A.A., Ebadi, A., Bavafa, S., & Nowroozi, A. (2018). Kinetic study, structural analysis and computational investigation of novel xerogel based on drug-PEG/SiO₂ for controlled release of enrofloxacin. *Journal of Molecular Liquids*, 266, 733–742.
- Rodrigues Filho, G., Ribeiro, S.D., da Silva Meireles, C., da Silva, L.G., Ruggiero, R., Ferreira, M.F., Cerqueira, D.A., de Assunção, R.M.N., Zeni, M., & Polleto, P. (2011). Release of doxycycline through cellulose acetate symmetric and asymmetric membranes produced from recycled agroindustrial residue: Sugarcane bagasse. *Industrial Crops and Products*, 33(3), 566–571.
- Valderruten, N.E., Valverde, J.D., Zuluaga, F., & Ruiz-Durántez, E. (2014). Synthesis and characterization of chitosan hydrogels cross-linked with dicarboxylic acids. *Reactive and Functional Polymers*, 84, 21–28.
- Zhao, Q., & Li, B. (2008). pH-controlled drug loading and release from biodegradable microcapsules. *Nanomedicine: Nanotechnology, Biology, and Medicine*, 4, e302–e310.

RELACIJA IZMEĐU SOCIO – DEMOGRAFSKIH FAKTORA I MOTIVACIJE ZA RAD

Danijela Jokanović

Univerzitet PIM, Filozofski fakultet, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosna i Hercegovina, djokanovic404@gmail.com

ORIGINALAN NAUČNI RAD

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 314.116:331:331.101.2

DOI 10.7251/STED2102007J

Primljen rad: 26.07.2021.

Rad prihvaćen: 21.10.2021.

Publikovan: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Autor za prepisku

Danijela Jokanović, Univerzitet PIM, Filozofski fakultet, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka BiH, djokanovic404@gmail.com

Copyright © 2021 Danijela Jokanović; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

APSTRAKT

Svaku organizaciju čine zaposleni koji mogu biti njena velika snaga ali i slabost, te su rezultati, kvalitet rada kao i dostizanje organizacionih ciljeva u velikoj mjeri određeni ponašanjem ljudi koji je čine.

Jedan od ključnih faktora koji utiče na ponašanje ljudi uopšte, pa i na ponašanje u radnoj organizaciji i odnos prema radu su motivi. Polazeći od činjenice da ljudsko ponašanje pokreću različiti motivi, da različiti ljudi imaju različitu strukturu motiva i potreba, cilj ovog istraživanja je bio usmjeren na sprovođenje postupka segmentacije zaposlenih u odabranim poslovnim subjektima u Bosni i Hercegovini, koji se bave različitim vrstama djelatnosti i koji su različite strukture

vlasničkog kapitala, prema socio-demografskim faktorima - pol, godine starosti ispitanika, godine radnog staža, bračni status, vrsta stručne spreme, visina mjesečne plate zaposlenih, kao i da se na osnovu dobijenih podataka utvrdi da li postoje statistički značajne razlike u motivima za rad pojedinih grupa (segmentata) zaposlenih.

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 241 ispitanika koji su činili zaposleni u radnim organizacijama sa teritorije Bosne i Hercegovine. Za potrebe istraživanja korišten je Upitnik opšte motivacije zaposlenih. Istraživanje ukazuje na postojanje statistički značajnih razlika u pogledu značaja pojedinih motiva za rad između zaposlenih različitog pola, godina starosti, godina radnog staža, nivoa obrazovanja i visine mjesečne plate kod zaposlenih u preduzećima u Bosni i Hercegovini, dok u pogledu bračnog statusa i izdržanih članova porodice nisu uočene statistički značajne razlike.

Ključne riječi: zaposleni, motivacija za rad, socio-demografski faktori.

UVOD

Organizacioni uspjeh determiniše čitav niz faktora koji direktno ili indirektno utiču na stepen dostignuća ciljeva organizacije. Svaku organizaciju čine zaposleni koji mogu biti njena velika snaga ali i slabost, te su rezultati, kvalitet rada kao i dostizanje organizacionih ciljeva u velikoj mjeri određeni ponašanjem ljudi koji je čine.

Jedan od ključnih faktora koji utiče na ponašanje ljudi uopšte, pa i ponašanje u organizaciji je motivacija. U literaturi postoje različite definicije motivacije. „Motivacije je proces pokretanja aktivnosti čovjeka, njegovog usmjeravanja na određene objekte i

regulisanja aktivnosti radi postizanja određenih ciljeva“ (Rot, 2003, str. 230). „Motivacija je teorijski pojam koji objašnjava zašto ljudi (životinje) izabiru određene načine ponašanja u određenim okolnostima“ (Beck, 2003, str. 4). „Motivacija se može definisati kao proces pokretanja, usmjeravanja i održavanja ljudskog ponašanja ka određenom cilju.“ (Franceško i Mirković, 2008, str. 46).

Služeći se jezikom menadžmenta: „Motivacija je sposobnost rukovodioca da iz prosječnog saradnika izvuče maksimum“ (Vujić, 2004, str. 10).

Analiza nekih ranijih istraživanja o povezanosti između socio-demografskih i individualnih karakteristika zaposlenih i posvećenosti organizaciji su pokazala povezanost između različitih socio – demografskih faktora u pogledu privrženosti radnika organizaciji, a samim tim i ostvarenju organizacionih ciljeva i konkurentne prednosti organizacije.

Socio - demografske karakteristike kao što su: starost zaposlenika, godine radnog staža, nivo formalnog obrazovanja kao i profesionalna kvalifikacija, utiču na privrženost organizaciji u smislu da stariji zaposlenici, sa većim ukupnim stažom kao i zaposlenici sa visokim obrazovanjem pokazuju viši nivo posvećenosti vrijednostima organizacije. Pol zaposlenika nema nikakav uticaj na organizacijsku privrženost (Konya, Matić i Pavlović, 2016).

Slične rezultate o značajnoj povezanosti između godina starosti i godina staža i organizacijske privrženosti, kao i da rodna pripadnost ne utiče na organizacijsku privrženost, a samim tim i posvećenost pokazala su i neka druga istraživanja (Shaffril, & Uli, 2010; Khan, Khan, Khan, Nawaz, & Bakht Yar, 2013; Beyene, & Gituma, 2017).

Značajna povezanost između profesionalne kvalifikacije i motivacije kao i zadovoljstva zaposlenih utvrđena je u još nekim istraživanjima pri čemu je uočena pojava da zaposleni sa istim profesionalnim kvalifikacijama, bez obzira na pol ili starosnu dob, imaju sličnu percepciju

prema motivima i zadovoljstvu (Urošević i Miljić, 2012). Zaposlenici sa srednjom stručnom spremom najčešće preferiraju materijalna primanja kao motive za rad, za razliku od onih sa visokom stručnom spremom gdje često prevladavaju motivi za napredovanje u struci, karijeri i stručnom usavršavanju (Gutić i Peterschik, 2013).

Jedno od istraživanja sprovedeno na našim prostorima takođe potvrđuje uticaj godina starosti i godina staža na hijerarhiju motiva, te da se izbor dominantnih motiva pod uticajem ovih varijabli mijenja. Na početku radnog vijeka teži se većoj zaradi i pravednijoj raspodjeli dohotka. Isto tako, sa povećanjem godina starosti i radnog staža, posebno kod kadrova viših i visokih kvalifikacija prevladavaju motivi za napredovanjem i samostvarenjem (Rakić, Živković i Milenović, 2017) što je u izvjesnoj mjeri različito u odnosu npr. na navode Gutića i Peterschik, posebno kada su u pitanju ispitanici mlađe životne dobi. Mlađi zaposlenici (do 30 godina) za primarne motive imaju potrebe za stručnim usavršavanjem, zaposlenici srednje životne dobi (između 30 i 55 godina) kao primarne motive najčešće imaju direktne novčane i druge materijalne podsticaje, zatim napredovanje i stručno usavršavanje, dok zaposlenici starije životne dobi (iznad 55 godina) za primarne motive imaju materijalna primanja i sigurnost zaposlenja (Gutić i Peterschik, 2013).

Za razliku od rezultata prethodno navedenog istraživanja, postoji istraživanje koje pokazuje da pol ispitanika, godine staža ispitanika i broj kompanija u kojima je ispitanik ranije radio ne determinišu motivacione faktore (Paunović i Radonjić 2018). U skladu sa tim još neka istraživanja su takođe pokazala da nema značajne razlike u zadovoljstvu zaposlenih kao ključnom pokazatelju motivacije zaposlenih između muškaraca i žena, ali da ipak godine starosti, godine staža i nivo obrazovaja utiču na zadovoljstvo poslom (Tanasijević, 2011).

Suprotno navodima da pol ne determinišu izbor motiva zaposlenih, neka istraživanja su pokazala da je motivacija zaposlenih rodno uslovljena i da pol utiče

Jokanović, D. (2021). Relacija između socio – demografskih faktora i motivacije za rad. *Sted Journal*, 3(2), 7-19.

na izbor pojedinih motivacionih faktora zaposlenih što je povezano sa zadovoljstvom zaposlenih (Heidarian, Kelarijani, Jamshidi, & Khorshidi, 2015; Tabatabaei, Ghaneh, Mohaddes, & Khansari, 2013).

Bračni status zaposlenih se u istraživanjima pominje kao značajan faktor motivacije za rad. Ispitanici koji su u braku pokazuju viši nivo motivacije za rad u odnosu na samce (Heidarian et al., 2015; Tabatabaei et al., 2013; Khan et al., 2013; Bajwa et al., 2010). Ukupno porodično primanje zaposlenika utiče na njihovo diferenciranje motiva i motivacije u organizaciju. Bitan faktor za izbor motiva je i veličina i struktura porodice zaposlenika (Gutić i Peterschik, 2013).

Ne sporeći izvjestan uticaj socio - demografskih faktora, većina istraživača se ipak slaže da organizacijske karakteristike kao i karakteristike posla imaju značajniji uticaj na organizacijsku posvećenost i radni učinak od socio - demografskih faktora zaposlenih. Karakteristike posla kao što su položaj u organizacijskoj hijerarhiji i vrsta posla koju zaposlenik obavlja (administrativni, jednostavni - operativni, tehnički poslovi, poslovi koji zahtijevaju visok nivo stručnosti, upravljački, komunikacijski i ostali poslovi) imaju veći uticaj na posvećenost i privrženost zaposlenih organizaciji, kao i na motivaciju za ostajanje u organizaciji u odnosu na socio-demografske faktore (Konya et al., 2016).

Slične rezultate o mnogo manjem uticaju socio - demografskih faktora na organizacijsku posvećenost zaposlenih i zadovoljstvo poslom u odnosu na organizacijske i radne karakteristike kao što su vrsta posla, raznolikost posla, vrsta radnog odnosa, instrumentalna komunikacija, napor na poslu pokazuje istraživanje rađeno među zaposlenicima u velikoj kazneno – popravnoj instituciji. Specifičnost rada u ovoj organizaciji je visok nivo stresa, te je moguće da je ova specifičnost uticala na rezultate istraživanja (Lambert, & Paoline, 2008).

Vrsta, sadržaj posla, a naročito uslovi rada važan su motiv angažovanja

zaposlenih u organizaciji i značajno utiču na nivo zadovoljstva poslom (Tanasijević, 2011) kao i neki organizacioni faktori kao što su rad u smjenama ili vrsta ugovora koji zaposleni imaju sa organizacijom (Tabatabaei et al., 2013) i povratna informacija koju zaposleni imaju o svom radu, međuljudski odnosi i okruženje (Bajwa et al., 2010)

Visina mjesečne plate, pokazuju neka istraživanja, ima značajan uticaj na zadovoljstvo zaposlenih (Amarasean, Ajward, & Ahasanul Haque, 2015; Tabatabaei et al., 2013; Shrestha, 2019).

Često navođeni faktori motivacije zaposlenih: visina mjesečne plate, redovnost isplate plate i sigurnost posla su najdominantnije izraženi u područjima manje ekonomske razvijenosti. Isto tako, u tim područjima istraživanja pokazuju nezadovoljstvo ispitanika odsustvom motivirajućih faktora, na primjer: priznanje i mogućnost napredovanja (Brnad, Stilin i Tomljenović, 2016) Navedeno se može dovesti u vezu sa dvofaktorskom teorijom motivacije, prema kojoj plata i sigurnost posla pripadaju grupi higijenskih faktora koji samo sprečavaju nezadovoljstvo zaposlenih, dok priznanje i napredovanje pripadaju grupi motivatora i mogu uticati na visok nivo zadovoljstva zaposlenih i motivaciju za povećanje inteziteta rada i zalaganja na poslu.

Analizirana istraživanja su sprovedena u organizacijama i ustanovama koje se bave različitim djelatnostima i djeluju u različitim kulturnim i teritorijalnim područjima.

Cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi da li postoje značajne razlike u izboru motiva za rad kod zaposlenih u preduzećima u Bosni i Hercegovini s obzirom na socio - demografske faktore: pol, godine starosti, godine staža, stručnu spremu, bračni status, izdržavane članove porodice i visinu mjesečnih prihoda.

S obzirom na raznolike rezultate o povezanosti između socio - demografskih faktora i motivacije zaposlenih, radne efikasnosti i privrženosti organizaciji dobijene u prethodno navedenim istraživanjima kao i specifičnosti socijalno-

ekonomskog ambijenta u kojem žive ispitanici obuhvaćeni ovim istraživanjem, te navedeni cilj istraživanja, opšta hipoteza ili očekivanje od ovog istraživanja je da ne postoje statistički značajne razlike u izboru motiva za rad kod zaposlenih u preduzećima u Bosni i Hercegovini s obzirom na socio - demografske faktore; pol, godine starosti, godine radnog staža, nivo obrazovanja, bračni status, izdržavane članove porodice i visinu mjesečne plate.

METOD

Uzorak

U istraživanju je učestvovao 241 ispitanik. Ispitanici su metodom slučajnog izbora odabrani iz ukupno 30 radnih organizacija sa teritorije Bosne i Hercegovine. Radne organizacije su takođe odabrane metodom slučajnog izbora iz ukupnog broja radnih organizacija koje se bave konkretnom djelatnošću (proizvodnja, trgovina, obrazovanje, osiguranje, finansijsko poslovanje, turističke usluge).

Struktura uzorka prema socio - demografskim faktorima: pol, starost, dužini radnog staža, bračni status, izdržavani članovi porodice, nivo obrazovanja i visina mjesečne plate prikazana je u Tabeli 1.

Tabela 1. Struktura uzorka prema socio-demografskim faktorima za N=241

Socio-demografski faktori		Frekvencija	Procenat
Pol	Muški	126	52.30
	Ženski	115	47.70
Starost	20-30 godina	65	27.00
	31-40 godina	139	57.70
	51 i više	37	15.35
Dužina radnog staža	Do 5 godina	58	24.10
	6-10 godina	63	26.10
	11-20 godina	67	27.80
	20 i više godina	53	22.00
Stručna sprema	Osnovna	2	0.80
	Srednja	90	37.30
	Viša	18	7.50
	Visoka	117	48.50
	Magistar	14	5.80
Bračni status	Živi u bračnoj zajednici	163	67.60
	Ne živi u bračnoj zajednici	78	32.40
Izdržavani članovi porodice	Ima izdržavane članove	141	58.50
	Nema izdržavane članove	100	41.50
Visina mjesečne plate	do 500 KM	31	12.9
	501-1.000 KM	117	48.5
	1.001-2.000 KM	91	37.8
	2.001 – 3.000 KM	2	0.8

U kategoriji starost najviše ispitanika, 57.70% se nalazi u grupi od 31-40 godina dok je 15.35% u grupi 51 i više godina. Prema dužini radnog staža može se reći da su grupe približno ujednačene (do 5 godina radnog staža ima 24.10% zaposlenih, 6-10 godina 26.10%, 11-20 godina 27.80%

ispitanika, 20 i više godina 22.00% ispitanika).

U pogledu stručne sprema može se uočiti da najvišeju ispitanika, njih 117 ima visoku stručnu spremu 48.50% i srednju stručnu spremu 90 odnosno 37.30% ispitanika.

Jokanović, D. (2021). Relacija između socio – demografskih faktora i motivacije za rad. *Sted Journal*, 3(2), 7-19.

Vežano za bračni status, 67.60% ispitanika se izjasnilo da živi u bračnoj zajednici, dok 32.40% ne živi u bračnoj zajednici. 141 ispitanik ili 58.50% izdržava članove svoje porodice.

Visinu mjesečne plate u rasponu od 500 – 1.000 KM ima najveći broj ispitanika, 48.50%, dok platu u iznosu od 2.001 do 3.000 KM imaju dva ispitanika 0.8%.

Procedura

U istraživanju je korišten Servey metod koji obuhvata terensko neeksperimentalno istraživanje povezanosti između socio – demografskih faktora i motivacije za rad.

Varijable

Status nezavisne varijable imaju socio - demografski faktori ispitanika: pol, godine starosti, godine radnog staža, vrsta stručne spremla, bračni status, izdržavani članovi porodice, visina mjesečne plate.

Zavisna varijabla u ovom istraživanju su motivi za rad operacionalizovani upitnikom opšte motivacije zaposlenih.

Instrumenti

Instrument korišten u istraživanju je kreiran od strane autora ovog rada. Za prikupljanje podataka od ispitanika korišten je *Upitnik opšte motivacije zaposlenih* koji se sastoji iz dva dijela:

- Prvi dio se odnosi na pitanja o socio-demografskim karakteristikama ispitanika: pol, godine starosti, godine radnog staža, vrsta stručne spremla, bračni status zaposlenih, da li imaju izdržavane članove porodice i podatak o visini mjesečne plate ispitanika.
- Drugi dio upitnika se sastoji od 36 tvrdnji koji se odnose na faktore motivacije za rad u radnoj organizaciji. Stavke su, prema logičkom rasporedu, svrstane u 6 podskala: direktne materijalne stimulacije (*Ms*), indirektne materijalne stimulacije (*Ims*), motivi radnog mjesta (*Mrm*), stabilno

preduzeće (*Sp*), stil upravljanja (*Su*), radna klima (*Rk*).

Rezultat je obrađen zbrajanjem procjena na petostepenoj skali Likertovog tipa (uopšte nije bitno, nije bitno, i jeste i nije bitno, bitno je, veoma je bitno).

Koeficijent unutrašnje konzistencije (Cronbach alfa) za cijelu skalu iznosi $\alpha = .937$. Pouzdanost pojedinih subskala iznosi: $\alpha = .779$ za skalu direktne materijalne stimulacije, $\alpha = .846$ za skalu indirektne materijalne stimulacije, $\alpha = .848$ za skalu motivi radnog mjesta, $\alpha = .590$ za skalu stabilnost preduzeća, $\alpha = .878$ za skalu stil upravljanja i $\alpha = .730$ za skalu radna klima.

Obrada podataka

Obrada podataka je obavljena u statističkom softveru SPSS 26.0. Za analizu podataka je primijenjena deskriptivna analiza, Man –Vitnijev U test i Kruskal-Volisov test.

REZULTATI I DISKUSIJA

Rezultati deskriptivne analize prikazani u tabeli 2. pokazuju da je distribucija rezultata ispitanika na svim subskalama zavisne varijable negativno asimetrična, pomjerena prema višim vrijednostima.

Kolmagorov – Smirnovim testom je utvrđeno da se distribucije rezultata dobijenih na svih šest subskala upitnika značajno razlikuju od normalne raspodjele, te su shodno tome upotrijebljeni neparametrijski postupci za statističku analizu dobijenih podataka.

Kako bi se utvrdilo da li postoje statistički značajne razlike u izboru pojedinih motiva za rad kod zaposlenih koji se razlikuju prema socio-demografskim obilježjima: pol, starost, dužina radnog staža, nivo obrazovanja, bračni status, izdržavani članovi porodice i visina mjesečne plate, primijenjeni su: Mann Whitey U Test i Kruskal – Volisov test.

Tabela 2. Deskriptivni pokazatelji za varijable korištene u istraživanju i testiranje značajnosti odstupanja rezultata od normalne raspodjele za N=241.

	N	Min	Max	M	SD	Skjunis	Kurtosis	Kolmogorov-Smirnov		
								Statistic	df	Sig.
Direktne materijalne stimulacije	241	13	35	28.45	4.15	-.600	790	.074	241	.003
Indirektne materijalne stimulacije	241	6	30	21.73	4.79	-.328	027	.083	241	.000
Motivi radnog mjesta	241	12	45	36.94	5.37	-.979	2.687	.082	241	.000
Stabilnost preduzeća	241	6	15	13.11	1.54	-.809	1.193	.191	241	.000
Stil upravljanja	241	7	35	27.60	4.73	-.976	1.878	.138	241	.000
Radna klima	241	6	20	16.69	2.55	-.869	1.110	.124	241	.000

Primjenom Mann Whitey U Testa značajnosti razlika u izboru motiva za rad dobijena je statistički značajna razlika između muških i ženskih ispitanika za

motiv siguran posao, što je vidljivo iz rezultata testa prikazanih u tabeli 3 (U = 8223.000, $p < 0.05$).

Tabela 3. Središnji rangovi i Mann Whitey U Test značajnosti razlika u izboru motiva za rad prema polu za , N=241

Stav	Pol	N	Središnji rang	Mann-Whitney U test	p
Sigurnost posla	muški	126	113.24	8223.000	.031
	ženski	115	129.50		

Ovakvi rezultati su u suprotnosti sa većinom navedenih nalaza prethodnih istraživanja koji uglavnom pokazuju da nema značajnih razlika u izboru motiva za rad prema polu. Međutim, imajući u vidu slabu pokretljivost i nedovoljnu razvijenost tržišta rada kao i sistemske probleme pri pronalaženju posla u sredini u kojoj je vršeno istraživanje, pri čemu je ipak muška populacija cjenjenija u sferi radnog okruženja, dobijeni rezultati ne iznenađuju. S obzirom na navedene ograničavajuće mogućnosti, stabilno preduzeće koje nudi siguran posao, bez rizika od gubitka radnog mjesta i suočavanja sa teškoćom slabe ponude za novo zaposlenje, je samo po sebi značajniji motiv za rad za zaposlenice ženskog pola u preduzećima u Bosni i Hercegovini.

Starosna dob zaposlenih pravi, prema dobijenim rezultatima, statistički značajnu razliku u izboru pojedinih motiva za rad (Tabela 4).

Uvidom u rezultate dobijene primjenom Kruskal – Volisovovog testa u izboru motiva za rad prema godinama starosti ispitanika dobijene su statistički značajne rezlike na sljedećim tvrdnjama: *Učešće zaposlenih u dobiti* ($X^2=6.601$, $p=.037$), *Učešće zaposlenih u vlasništvu* ($X^2= 6.716$, $p=.035$), *Stipendije za stručno usavršavanje* ($X^2 = 7.146$, $p = .028$), *Mogućnost napredovanja* ($X^2=6.409$, $p=.041$), *Nagrađivanje zaposlenih zasnovano na ocjeni radne uspješnosti* ($X^2= 14.495$, $p=.001$).

Tabela 4. Kruskal – Volisov test značajnosti razlika u izboru motiva za rad prema godinama starosti za N=241

Tvrđnja	Starost	N	Središnji rang	X ²	df	p	Poređenje grupa	p
Mogućnost učešća zaposlenih u dobiti	20 - 30	65	135.69	6.601	2	.037	31-40 -51 i više	.153
	31 - 40	139	111.97				31-40-20-30	.015
	51 i više	37	129.11				51 i više-20-30	.622
Mogućnot učešća zaposlenih u vlasništvu	20 - 30	65	133.23	6.716	2	.035	31-40-20-30	.031
	31 - 40	139	111.37				31-40-51 i više	.051
	51 i više	37	135.70				20-30-51 i više	.859
Stipendije za stručno usavršavanje	20 - 30	65	136.16	7.146	2	.028	31-40-51 i više	.126
	31 - 40	139	111.52				31-40-20-30	.036
	51 i više	37	129.97				51 i više-20-30	1.000
Mogućnost napredovanja	20-30	65	131.49	6.409	2	.041	31-40-20-30	.041
	31 - 40	139	112.33				31-40-51 i više	.048
	51 i više	37	135.12				20-30-51 i više	.778
Nagrađivanje zaposlenih zasnovano na ocjeni radne uspješnosti	20 - 30	65	107.93	14.495	2	.001	20-30-31-40	.306
	31-40	139	117.72				20-30-51 i više	.000
	51 i više	37	156.28				31-40-51 i više	.001

Dobijeni rezultati pokazuju statistički značajnu razliku između ispitanika starosne dobi 20 do 30 godina i 31 do 40 godina u značaju motiva *Učešće zaposlenih u dobiti* ($X^2= 23.721$, $p=.015$) kao i *Učešće zaposlenih u vlasništvu* ($X^2= 21.864$, $p=.031$) u okviru skale *Direktne materijalne stimulacije i motiva Stipendije za stručno usavršavanje zaposlenih* ($X^2= 24.640$, $p=.012$) u okviru skale *Indirektne materijalne stimulacije*. Statistički značajna razlika između navedenih grupa ispitanika usavršavanjem i sticanjem novih znanja, obzirom da se nalaze na početku svoje radne karijere, ali i radi sticanja konkurentskih sposobnosti i prednosti na tržištu rada” (Gutić i Peterschik, 2013, str. 416).

Učestvovanje zaposlenih u dobiti je sistem materijalne stimulacije koji podrazumijeva učešće zaposlenih u raspodjeli dobiti koja je nastala kao rezultat uspješnosti grupnih napora (Lončarević, 2005).

Navedeni motivi mogu da se povežu sa logikom dugoročnog povezivanja interesa radnika sa interesom poslodavca ili kompanije u smislu spremnosti radnika da se stručno usavršava u skladu sa potrebama radne organizacije. Na taj način radnik stiče znanja i vještine koje će, u saradnji sa ostalim zaposlenima, koristiti da doprinese

je uočena i za motiv *Mogućnost napredovanja* ($X^2= 19.158$, $p=.041$). Navedeni motivi su, prema dobijenim rezultatima, značajniji za mlađe zaposlenike, starosne dobi od 20 do 30 godina. Statistički značajna razlika za motiv *Mogućnost napredovanja* je uočena i između ispitanika starosne dobi 31-40 godina i starijih zaposlenika starosne dobi preko 50 godina.

Mlađi zaposlenici (do 30 godina) za primarne motive imaju potrebe za stručnim ostvarenju organizacijskih ciljeva, uspješnog poslovanja i razvoja kompanije, a sa druge strane da obezbijedi sebi stabilnije i veće prihode i sigurniji posao.

Nagrađivanje zaposlenih zasnovano na ocjeni radne uspješnosti je za starije ispitanike, životne dobi preko 51 godine značajniji motiv za rad u odnosu na ispitanike starosne dobi od 20 - 30 godina starosti ($X^2= -48.353$, $p=.000$) kao i 31-40 godina starosti ($X^2= -38.564$, $p=.001$).

Godine radnog staža, prema dobijenim rezultatima sprovedenog istraživanja, prave značajnu razliku kada su u pitanju pojedini motivi za rad. Uvidom u rezultate dobijene primjenom Kruskal – Volisovovog testa u izboru motiva za rad prema godinama radnog staža dobijene su statistički značajne rezlike na pojedinačnim tvrdnjama unutar podskala prikazane u tabeli 5.

Tabela 5. Kruskal–Volisovov test značajnosti razlika u izboru motiva za rad prema godinama radnog staža za N=241

Tvrđnja	Stož	N	Središnji rang	X ²	df	p	Poređenje grupa	p
Ugled i status u preduzeću	do 5	58	111.6	8.396	3	.038	6-10-do5	.942
	6-10	63	110.79				6-10-11-20	.316
	11-20	67	122.14				6-10-20 i više	.010
	20 i više	53	141.92				do 5-11-20	.364
							do 5-20 i više	.013
11-20-20 i više	.095							
Javno priznanje za dobro obavljen posao	do 5	58	110.26	9.814	3	.020	11-20-do5	.774
	6-10	63	133.06				11-20-6-10	.022
	11-20	67	106.94				11-20-20 i više	.014
	20 i više	53	136.22				do 5-6-10	.054
							do 5-20 i više	.035
6-10-20 i više	.795							
Nagrađivanje zasnovano na ocjeni radne uspešnosti	do 5	58	101.24	17.168	3	.001	do5-11-20	.175
	6-10	63	119.12				do5-6-10	.123
	11-20	67	116.72				do 5-20 i više	.000
	20 i više	53	150.26				11-20-6-10	.830
							11-20-20 i više	.004
6-10-20 i više	.009							

Ispitanici koji imaju do 10 godina radnog staža se statistički značajno razlikuju od ispitanika sa 20 i više godina radnog staža u pogledu izbora motiva *Ugled i status u preduzeću*. Ovaj motiv je za ispitanike sa dužim radnim stažom značajniji.

Godina radnog staža takođe prave statistički značajnu razliku u pogledu izbora motiva *Javno priznanje za dobro obavljen posao* kao i motiva *Nagrađivanje zasnovano na ocjeni radne uspešnosti* koje je za zaposlene sa dužim radnim stažom,

više od 20 godina, značajniji motiv za rad u odnosu na ispitanike sa kraćim radnim stažom, do 20 godina.

Razlika u pogledu izbora pojedinih motiva je uočena i u pogledu vrste stručne spreme (tabela 6). *Stipendije za stručno usavršavanje* su se izdvojile kao značajniji motiv za rad za ispitanike sa zvanjem magistara u odnosu na ispitanike sa srednjom stručnom spremom ($X^2 = -55.00$, $p=.003$), višom stručnom spremom ($X^2 = -66.00$, $p= .005$) i sa visokom stručnom spremom ($X^2 = -37.028$, $p= .045$).

Tabela 6. Volisovov test značajnosti razlika u izboru motiva za rad prema vrsti stručne spreme za N= 241

Tvrđnja	Stručna sprema	N	Središnji rang	X ²	df	p	Poređenje grupa	p
Stipendije za stručno usavršavanje	osnovna	2	128.00	12.334	4	.015	viša-magistar	.005
	srednja	90	109.75				srednja-visoka	.049
	viša	18	98.75				srednja-magistar	.003
	visoka	117	127.72				visoka-magistar	.045
	magistar	14	164.75					

Takođe statistički značajna razlika kada je ovaj motiv za rad u pitanju je dobijena i za grupe ispitanika sa srednjom i visokom stručnom spremom ($X^2 = -17.972$, $p=.049$), pri čemu je on značajniji za ispitanike sa visokom stručnom spremom.

Kod ispitanika sa višim obrazovanjem često prevladavaju motivi za napredovanjem u struci i karijeri i stručnim usavršavanjem (Gutić i Peterschik 2013). Dodatnim beneficijama, u smislu stipendija za stručno usavršavanje, radna organizacija

podržava zaposlene, što je u sredinama sa niskim standardom, gdje je ulaganje u obrazovanje i stručno usavršavanje dodatni trošak koji zaposleni sebi često ne mogu priuštiti, značajna podrška koja očigledno predstavlja snažan motiv za rad za zaposlene u preduzećima u Bosni i Hercegovini prvenstveno sa zvanjem magistra, ali i zaposlene sa visokom stručnom spremom.

Statistički značajna razlika u izboru pojedinih motiva za rad dobijena je i između ispitanika sa različitom visinom mjesečne plate (Tabela 7).

Stipendije za stručno usavršavanje su značajniji motivi za rad za zaposlene sa mjesečnom platom u rasponu od 1.001 do 2.000 KM u odnosu na zaposlene sa nižim primanjima do 500 KM ($X^2 = -28.152$, $p=.038$). Grupa ispitanika sa mjesečnim primanjem od 1.001 do 2.000 KM se takođe u izboru ovog motiva statistički značajno razlikuje i percipira stipendije za stručno

usavršavanje kao značajniji motiv za rad od grupe ispitanika sa višim mjesečnim primanjem od 2.001-3.000 KM.

Pretpostavka je da zaposleni sa primanjem do 500 KM obavljaju jednostavnije, rutinske poslove i zadatke na radnim mjestima koja ne pružaju mogućnost za napredovanje, pa ne percipiraju stručno usavršavanje i autonomiju pri radu kao opciju koja bi ih motivisala za rad. Sa druge strane visina plate od 1.000 do 2.000 KM, s obzirom na ukupne troškove života u području u kojem je rađeno istraživanje, ne ostavlja dovoljno sredstava za ulog u stručno usavršavanje koje bi možda zaposlenima moglo pružiti mogućnost za povećanje prihoda ili bolji status. To bi mogao biti razlog zašto je podrška organizacije u vidu stipendija za stručno usavršavanje značajan motiv za rad za ovu kategoriju zaposlenih u odnosu na zaposlene sa većim mjesečnim primanjem.

Tabela 7. Kruskal–Volisovov test značajnosti razlika u izboru motiva za rad prema visini mjesečne plate za N=241

Tvrđnja	Visina plate	N	Središnji rang	X ²	df	p	Poređenje grupa	p
Stipendije za stručno usavršavanje	do 500	31	105.65	8.348	3	.039	do 500-od 1001-2.000	.038
	501-1.000	117	116.37					
	1.001-2.000	91	133.80					
	2.001-3.000	2	47.50					
Autonomija pri radu	do 500	31	83.84	20.943	3	.000	do 500-od 501-1.000	.023
	501-1.000	117	114.01				do 500-od 1001-2.000	.000
	1.001-2.000	91	142.52				od 501-1.000-od 1.001-2.000	.002
	2.001-3.000	2	127.00					
Mogućnost učestvovanja u donošenju odluka	do 500	31	89.69	11.314	3	.010	do 500-od 501-1.000	.027
	501-1.000	117	118.66				do 500-od 1.001 do 2.000	.001
	1.001-2.000	91	134.32					
	2.001-3.000	2	137.00					
Javno priznanje za dobro obavljen posao	do 500	31	91.47	9.319	3	.025	do 500-od 501-1.000	.030
	501-1.000	117	119.87				do 500-od 1.001-2.000	.002
	1.001-2.000	91	132.55					
	2.001-3.000	2	119.50					
Individualna kritika za neblagovremen o obavljen posao	do 500	31	104.81	9.993	3	.019	do 500-od 1.001-2.000	.014
	500-1.000	117	112.75				od 500 do 1.000-od 1001-2.000	.006
	1.001-2.000	91	137.10					
	2.001-3.000	2	122.00					

Mogućnost učestvovanja u donošenju odluka je značajniji motiv za rad za zaposlene sa platom od 501-2.000 KM, u odnosu na zaposlene sa mjesečnom platom do 500 KM, kao i one sa mjesečnom platom preko 2.000 KM. što se može povezati sa motivom za stručnim usavršavanjem koji je takođe naglašen kod ove kategorije zaposlenih i težnjom za napredovanjem u organizaciji i random okruženju.

Javno priznanje za dobro obavljen posao kao i *Individualna kritika za neblagovremeno obavljen posao* su značajniji motivi za rad za zaposlene sa višim mjesečnom platom u odnosu na zaposlene sa nižom mjesečnom platom. Zaposleni sa višim primanjem su vjerovatno angažovani na odgovornim funkcijama, ugled i status u organizaciji i društvu kao i slika o kompetentnosti je vjerovatno od značajne važnosti za njih, te bi javna kritikamogla da narušila takvu sliku. Ovakav rezltat bi se mogao dovesti u vezu sa Teorijom jednakosti koja pretpostavlja da radnik upoređuje intenzitet svog posla i onog što dobija za uzvrat, a to čine i zaposleni međusobno. Javno priznanje za dobro obavljen posao je potvrda da je visina prihoda opravdana i djeluje motivaciono na ovu kategoriju zaposlenih, dok bi javna kritika mogla da izazove određene sumnje kod ostalih zaposlenih u kompetentnost zaposlenog koji je javno kritikovan, a samim tim i nelagodu kod zaposlenog.

Ono što je interesatno je činjenica da ovo istraživanje nije pokazalo statistički značajne razlike između zaposlenih s obzirom na bračni status i između zaposlenih koji izdržavaju članove porodice i onih koji nemaju izdržavane članove. Prema podacima iz dostupne literature uobičajena je pojava razlika u izboru motiva s obzirom na navedene socio - demografske faktore. Porodice sa izdržavanim članovima, više male djece, motivišu materijalna primanja za razliku od porodica gdje su se djeca osamostalila i kod kojih preovladavaju sigurnost posla, radna klima, mogućnost napredovanja i slično kao značajni motivi za rad (Gutić i Peterschik, 2013).

ZAKLJUČCI

Cilj ovog istraživanja je bio utvrditi da li postoje statistički značajne razlike u izboru motiva za rad zaposlenih u preduzećima u Bosni i Hercegovini koji se razlikuju po socio - demografskim obilježjima.

Postavljena hipoteza da ne postoje statistički značajne razlike u izboru motiva za rad kod zaposlenih u preduzećima u Bosni i Hercegovini s obzirom na socio - demografske faktore: pol, godine starosti, godine radnog staža, stručnu spremu, bračni status, izdržavane članove porodice i visinu mjesečne plate, samo djelimično je potvrđena.

Nađene su statistički značajne razlike u pogledu značaja pojedinih motiva za rad između zaposlenih različitog pola, godina starosti, godina radnog staža, nivoa obrazovanja i visine mjesečne plate. U pogledu bračnog statusa i izdržavanih članova porodice nisu uočene statistički značajne razlike kod zaposlenih u preduzećima u Bosni i Hercegovini.

Sigurnost posla je motiv za rad koji je za ispitanike ženskog pola značajniji u odnosu na ispitanike muškog pola za zaposlene u preduzećia u Bosni i Hercegovini.

Motivi iz skale *Direktne materijalne stimulacije – Mogućnost učešće zaposlnioh u dobiti i Mogućnost učešće zaposlenih u vlasništvu* su značajniji motivi za rad za mlađe zaposlene starosne dobi do 30 godina u odnosu na zaposlene preko 30 godina starosti. *Stipendije za stručno usavršavanje i Mogućnost napredovanja* su takođe motivi po kojima se ova starosna grupa statistički značajno razlikuje u odnosu na zaposlene od 31 do 40 godina *Nagrađivanje zasnovano na ocjeni radne uspješnosti* je motiv koji je značajniji za zaposlene od 51 godinu i više u odnosu na mlađe zaposlene do 40 godina starosti.

Za ispitanike koji imaju preko 20 godina radnog staža *Ugled i status u preduzeću* kao i *Nagrađivanje zaposlenih zasnovano na ocjeni radne uspješnosti* su značajniji motivi za rad u odnosu na zaposlene sa kraćim radnim stažom, do 20 godina. Ispitanici sa dužim radnim stažom

Jokanović, D. (2021). Relacija između socio – demografskih faktora i motivacije za rad. *Sted Journal*, 3(2), 7-19.

se takođe statistički značajno razlikuju od onih sa kraćim radnim stažom u pogledu motiva *Javno priznanja za dobro obavljen posao* koji je značajniji motiv za rad za zaposlene sa dužim radnim stažom.

Stipendije za stručno usavršavanje su se izdvojile kao značajniji motiv za ispitanike sa višim nivoom obrazovanja-magistre i ispitanike sa visokom stručnom spremom.

Nađene su statistički značajne razlike između ispitanika sa različitim visinom mjesečne plate u izboru motiva: *Stipendije za stručno usavršavanje, Autonomija pri radu, Javno priznanje za dobro obavljen posao, Mogućnost učestvovanja u donošenju odluka i Individualna kritika za neblagovremeno obavljen posao.*

Jedno od ograničenja ovog rada je relativno mali uzorak ispitanika s obzirom na veličinu populacije, te se rezultati više mogu posmatrati kao vjerovatne tendencije, a ne kao čvrste dokazne činjenice.

Uvid u značaj motiva za rad različitih demografskih kategorija zaposlenih ima značajne praktične implikacije – pruža informacije i smjernice za proces selekcije, izbor strategija motivacije zaposlenih, kreiranje ciljnog organizacijskog ponašanja i upravljanja ljudskim resursima.

U nastavku istraživanja značajno bi bilo utvrditi prediktivnu vrijednost svakog od navedenih demografskih faktora za izbor šest kategorija motiva za rad zaposlenih u preduzećima u Bosni i Hercegovini: Direktna materijalne stimulacije, Indirektna materijalne stimulacije, Motivi radnog mjesta, Stabilnost preduzeća, Stil upravljanja i Radna klima, te utvrditi koji od socio-demografskih faktora najviše doprinosi izboru motiva za rad.

LITERATURA

Amarasean, T.S.M., Ajward, A.R., Ahasanul Haque, A.K.M., (2015). The effects of demographic factors on job satisfaction of university faculty members in Sri Lanka. *International Journal of Academic research and Reflection*, 3(4), 89-106.

Bajwa, S.J.S., Viridi, S.S., Bajwa, S.K., Ghai, G.K., Singh, K., Rana, C.S., Singh, J.P., Raj, S., Puri, A., (2010). In depth analysis of motivational factors at work in the health industry. *Industrial psychiatry Journal*. Jan-Jun; 19 (1), str. 20-29.

Beck, R.C., (2003). *Motivacija*. Zagreb: Naklada Slap.

Beyene, T., Gituma, M. (2017). The influence of employee demographics factors on job satisfaction: A case study of Segen Construction Company, Eritrea. *African Journal of Business management*, 11(21), pp. 608-618.

Brnad, A., Stilin, A., Tomljenović, Lj. (2016). Istraživanje motivacije i zadovoljstva zaposlenih u Republici Srpskoj. *Zbornik Veleučilišta u Rijeci*, 4(1), 109-122.

Franceško, M. i Mirković, B. (2008). *Organizaciono ponašanje*. Banja Luka: Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment.

Gutić, D. i Peterschik, A. (2013). *Menadžment ljudskih resursa*. Međugorje: Fakultet društvenih znanosti.

Shaffril H.A.M., Uli, J. (2010). The Influence of socio-demographic factors on work performance among performance among employers of government agriculture agencies in Malaysia. *Journal of International Social research*, 3(10), 459-469.

Heidarian, A.R., Kelarijani, S.E.J., Jamshidi, R., & Khorshidi, M. (2015). The relationship between demographic characteristics and motivational factors in the employees of social security hospitals in Mazandaran. *Caspian journal of internal medicine*, 6(3), 170.

Khan, I., Khan, F., Khan, H., Nawaz, A., Bakht Yar, N. (2013). Determining the Demographic impacts on the Organizational Commitment of Academicians in the HEIs of DCs like Pakistan. *European Journal of Sustainable Development*, 2(4), 117-130.

- Jokanović, D. (2021). Relacija između socio – demografskih faktora i motivacije za rad. *Sted Journal*, 3(2), 7-19.
- Kónya, V., Matić, D., Pavlović, J. (2016). The Influence of Demographics, Job Characteristics and Characteristics of Organizations on Employee Commitment. *Acta Polytechnica Hungarica*, 13(3), 119-138.
- Lambert, E., Paoline, E.A. (2008). The Influence of Individual, Job, and Organizational Characteristics on Correctional staff Job Stress, Job satisfaction, and organizational Commitment. *Criminal Justice Review*, 33(4), 541-564.
- Lončarević, R. (2005). *Menadžment u akciji*. Banja Luka: Ekonomski fakultet.
- Paunović M., Radonjić A. (2018). Istraživanje uticaja demografskih faktora na faktore motivacije zaposlenih. *2nd International Scientific Conference – EMAN 2018 – Economics and Management: How to Cope with Disrupted Times*, 438-447. Ljubljana – Slovenia: Association of Economists and Managers of the Balkans, Belgrade, Serbia; Faculty of Management Koper, Slovenia; Doba Business School – Maribor, Slovenia; Integrated Business Faculty – Skopje, Macedonia; Faculty of Management - Zajecar, Serbia.
- Rakić, T., Živković, S., Milenović, M, (2017). Percepcija podsticaja i motivisanosti za rad kod zaposlenih – studija slučaja. *Godišnjak za psihologiju*, 14(16), 65-84.
- Rot, N. (2003). *Socijalna psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Shrestha, I. (2019). Influence of demographic factors on job satisfaction of university faculties in Nepal. *NCC Journal*, 4(1), 59-67.
- Tabatabaei, S., Ghaneh, S., Mohaddes, H., Khansari, M.M. (2013). Relationship of job satisfaction and demographic variables in pars ceram factory employees in Iran. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 84, 1795-1800.
- Tanasijević, Z. (2011). Zadovoljstvo poslom – ključni pokazatelj motivacije zaposlenih. *Sociološka luča* 1, 116-123.
- Urošević, S., Milijić, N. (2012). Influnece of Demographic Factors on Employee Satisfaction and Motivation. *Organizacija*, 45(4), 174-182.
- Vujić, D. (2004). *Motivacija za kvalitet*. Beograd: Centar za primijenjenu psihologiju.

INFLUENCE OF SOCIO-DEMOGRAPHIC FACTORS ON MOTIVATION FOR WORK

Danijela Jokanović

*University PIM, Faculty of Philosophy, Despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja
Luka, Bosnia and Herzegovina, djokanovic404@gmail.com*

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 314.116:331:331.101.2

DOI 10.7251/STED2102007J

Paper received: 26.07.2021.

Paper accepted: 21.10.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Coresponding author:

*Danijela Jokanovic, University PIM,
Faculty of Philosophy, despota Stefana
Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosnia
and Herzegovina,
djokanovic404@gmail.com*

Copyright © 2021 Danijela
Jokanovic; published by UNIVERSITY PIM.
This work licensed under the Creative
Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivs 4.

in selected businesses in Bosnia and Herzegovina, engaged in different types of activities and of different structures of equity, according to socio-demographic factors - gender, age of respondents, years of service, marital status, type of education, the amount of monthly income of employees and the amount of family monthly income of employees. Also, the goal is to determine whether there are significant differences in the motives of individual groups (segments) of employees and how such indicators can contribute to the creation of an adequate motivational strategy within the work organization.

Keywords: employees, motivation to work, socio-demographic factors.

ABSTRACT

Every organization is made up of employees who can be its great strength but also a weakness, and the results, quality of work and achievement of organizational goals are largely determined by the behavior of the people who make it up. One of the key factors that influence the behavior of people in general, as well as the behavior in the work organization and attitude towards work are motives. Starting from the fact that human behavior is driven by different motives, that different people have different structure of motives and needs, the aim of this research is aimed at conducting the segmentation of employees

RANE PORODIČNE INTERAKCIJE KOD IZVRŠILACA SEKSUALNIH DELIKATA

Snežana Samardžić¹, Spasenija Čeranić²

¹JZU Specijalna bolnica za psihijatriju, Podromanija bb, 71350 Sokolac, Bosna i Hercegovina, nenasok@yahoo.com

²Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet, Alekse Šantića 1, 71 420 Pale, Bosna i Hercegovina

ORIGINALAN NAUČNI RAD

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 343.541/.543-053.2/.6:316.344.42

DOI 10.7251/STED2102020S

Primljen rad: 04.10.2021.

Rad prihvaćen: 12.11.2021.

Publikovan: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Autor za prepisku

Snežana Samardžić, JZU Specijalna bolnica za psihijatriju, Podromanija bb, 71350 Sokolac, Bosna i Hercegovina, nenasok@yahoo.com

Copyright © 2021 Snežana Samardžić i Spasenija Čeranić, published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

APSTRAKT

Činjenica je da su seksualne devijacije i delikti prisutni u svim kulturama i među svim narodima tokom čitave istorije čovečanstva, pa su kao takve uvek izazivale pažnju teoretičara u traganju za njihovim korenima. U tom smislu, istraživali smo porodičnu dinamiku u ranom detinjstvu počinitelaca seksualnih delikata, kroz traženje razlike u percipiranom roditeljskom prihvatanju ili odbacivanju, porodičnom afektivnom vezivanju i usvojenim skriptnim zabranama – u odnosu na zdrave ispitanike. Istraživanje je provedeno na uzorku od 42 ispitanika, svrstanih u dve grupe: grupu

počinilaca seksualnog delikta i grupu ispitanika iz opšte populacije, bez dijagnoze psihijatrijskog poremećaja. Ispitivanje percipiranog indeksa roditeljskog prihvatanja vršeno je Rohnerovim PAR-Q upitnikom, za utvrđivanje obrazaca afektivne vezanosti korišćen je modifikovani Brennanov Upitnik za procenjivanje porodične afektivne vezanosti, dok su stepen i karakter usvojenih skriptnih zabrana ispitanici Skalom skriptnih zabrana. Rezultati su pokazali da između dve grupe postoje statistički značajne razlike u pogledu dominirajućih obrazaca porodične afektivne vezanosti, sa izraženijim nesigurnim vezivanjem u grupi seksualnih prestupnika. Takođe, kod ove grupe je nađena i nadprosečna izloženost zabrani na postojanje, zabrani na vrednost, zabrani na biti dete i zabrani na zdravlje, dok razlike u odnosu na percipirani indeks roditeljskog prihvatanja/odbacivanja nisu bile statistički značajne.

Ključne reči: porodična dinamika, seksualni delikti, porodična afektivna vezanost, skriptne zabrane.

UVOD

Još je rana psihoanaliza skrenula pažnju na nesvesno značenje, koje može imati prekomerna agresija, inkorporisana u seksualnost jedne osobe. Baveći se dominantno nagonskim zadovoljenjem i faktorima koji ometaju ovo zadovoljenje tokom infantilnih faza razvoja, psihoanaliza je, između ostalog, objašnjavala i uzroke „perverzija“ (kako se u Frojdovo vreme označavalo nekoliko specifičnih oblika zadovoljenja seksualnih nagona, među kojima je i sadizam i egzibicionizam).

Samardžić, S. i Čeranić, S. (2021). Rane porodične interakcije kod izvršilaca seksualnih delikata. *Sted Journal*, 3(2), 20-30.

Pomeranje akcenta sa nagona na interakciju u okviru novih psihoanalitičkih pristupa (a posebno Bowlbijeve teorije), baca novo svetlo na etiologiju različitih psiholoških poremećaja, a među njima i poremećaja u zadovoljenju seksualnih nagona. Realna, a ne fantazirana interakcija između deteta i njegovih odgajatelja, posebno majke, po Bowlby-ju, određuje način stvaranja unutrašnjeg radnog modela sebe i sveta oko sebe, odnosno, kako će u unutrašnjem psihičkom prostoru biti reprezentovan self i drugi. Podlogu za stvaranje ovih unutrašnjih radnih modela čini kvalitet vezivanja u ovim ranim interakcijama, odnosno, uspostavljanje određenog obrasca afektivnog vezivanja. Uz to, obrazac ranog afektivnog vezivanja predstavlja prototip vezivanja i u adolescentnoj i odrasloj dobi. Ward i saradnici (1995) su kod adolescentnih seksualnih prestupnika izdvojili kao značajan etiološki faktor prisustvo nekog stepena deficita vezivanja. Takav deficit se manifestuje formiranjem anksiozno-izbegavajućih i anksiozno-ambivalentnih veza, nesposobnošću da se ostvare intimni odnosi i emocionalnom usamljenošću, što konačno može dovesti do agresivnog interpersonalnog i heteroseksualnog ponašanja.

Fonagi (2000) je, naslanjajući se na Bowlby-jevu teoriju o afektivnoj vezanosti i unutrašnjim radnim modelima, isticao značaj neuspešne mentalizacije u slučaju osoba sklonih okrutnosti (uključujući seksualnu okrutnost). Fonagi objašnjava da, zbog neuspešne mentalizacije, takve osobe nisu u stanju da zauzmu poziciju drugog i stoga ne mogu empatisati sa žrtvom svoje okrutnosti. Takva nesposobnost je, opet, zasnovana na distanciranom i hladnom ponašanju primarne figure vezanosti.

Roditeljsko prihvatanje/odbacivanje u ranom razvojnom periodu, o kome govori Rohner (2016), na sličan način povezuje problem rane interakcije sa kasnijim ponašanjem u različitim sferama, uključujući i sferu intimnih relacija. Slobodno interpretirajući ovaj pristup, mogli bismo reći da on, kao i u slučaju Bowlby-jevog učenja, potencira značaj

internalizacije ranih obrazaca interakcija u porodici na kasnije ponašanje u socijalnim i seksualnim interakcijama. Svi navedeni pristupi ukazuju na povezanost kvaliteta ranih interakcija sa kasnijim funkcionisanjem, bez obzira na razlike u apostrofiranju pojedinih aspekata tih interakcija.

Transakciona analiza je, pokušavajući da svoje učenje suprotstavi psihoanalizi u ranom Bernovom pristupu, postepeno evoluirala prema psihoanalizi sa kojom se ponovo sreća kroz učenje o skriptu, skriptnim zabranama i egzistencijalnim pozicijama. Kako se sve pomenute teorije bave se značajem ranih porodičnih interakcija za kasnije funkcionisanje, odlučili smo da proverimo povezanost ključnih varijabli iz ovih teorija sa sklonošću ka seksualnim deliktima.

METOD

Problem istraživanja

Problem ovog istraživanja bio je da se ispita da li postoji specifična porodična dinamika u ranom detinjstvu počinitelaca seksualnih delikata, koja diskriminiše ovu grupu od grupe zdravih ispitanika. Cilj istraživanja bio je da se utvrdi da li postoje statistički značajne razlike u ranom porodičnom funkcionisanju i percipiranim odnosima sa roditeljima između počinitelaca seksualnih delikata i zdrave populacije.

Hipoteze

Očekujemo da će se seksualni prestupnici i zdravi ispitanici značajno razlikovati u pogledu percipiranog roditeljskog prihvatanja/odbacivanja, i to tako da će veći stepen percipirane hladnoće, agresivnosti, indiferentnosti i odbacivanja majke, odnosno oca, imati ispitanici – počinioci seksualnih delikata.

Očekujemo da seksualni prestupnici i zdravi ispitanici imaju različito iskustvo u ranom afektivnom vezivanju, te da za počinioc seksualnog delikta neće biti karakteristično sigurno, već nesigurno vezivanje.

Očekujemo da će se, za razliku od zdrave populacije, na poduzorku seksualnih

Samardžić, S. i Čeranić, S. (2021). Rane porodične interakcije kod izvršilaca seksualnih delikata. *Sted Journal*, 3(2), 20-30.

prestupnika utvrditi prisustvo negativnog roditeljskog programiranja i skriptnih zabrana.

Instrumenti

Strukturiranim upitnikom za opšte podatke i socijalnu anamnezu, koji je napravljen za potrebe ovog istraživanja, prikupljeni su podaci o starosti ispitanika, mestu življenja, redosledu rođenja, obrazovanju, bračnom stanju, potpunosti porodice i alkoholizmu oca/majke tokom odrastanja.

Za ispitivanje percepcije roditeljskog prihvatanja korišćen je PAR-Q Upitnik roditeljskog prihvatanja/odbacivanja (za majku i oca) čiji je autor Rohner (1984, preuzet iz Sanković, 2005); korišćena je skraćena verzija originalnog upitnika, koja sadrži 24 čestice u dve paralelne forme (posebno za procenu majke, posebno za oca). Upitnikom su obuhvaćeni aspekti roditeljske topline (u daljem tekstu TOP), roditeljske agresivnosti i neprijateljstva (AGR), roditeljske indiferentnosti i zanemarivanja (IND) i roditeljskog nediferenciranog odbacivanja (NED), a ukupan rezultat ispitanika izražen je preko Indeksa prihvatanja/odbacivanja (IPO). Veći IPO znači veće percipirano roditeljsko odbacivanje, osim za subskalu topline/prihvatanja kod koje veći rezultat znači veće percipirano prihvatanje od strane roditelja. Pouzdanost upitnika, izražena preko Cronbach α koeficijenta, je zadovoljavajuća i iznosi 0,811.

Za ispitivanje afektivne vezanosti korišćen je modifikovani Brennanov Upitnik za procenjivanje PAV (Brenan, Clark i Shaver, 1995 preuzet iz Stefanović-Stanojević, 2005). Upitnik se sastoji od 18 tvrdnji koje se odnose na osećanja ispitanika vezana za porodične odnose (po 9 tvrdnji za dimenziju Anksioznosti i dimenziju Izbegavanja), a rezultati se svrstavaju u jedan od četiri obrazaca afektivne vezanosti: sigurni, okupirani, odbacujući i plašljivi. Dobijeni Cronbach α koeficijent je 0,860 i ukazuje na zadovoljavajuću pouzdanost primenjenog upitnika.

Stepen i karakter skriptnih zabrana, kojima je osoba bila izložena tokom odrastanja ispitivan je Skalom skriptnih zabrana (autori Gavrilov-Jerković, Budiša, Lekić-Babić i Čolović, 2009), kojim se ispituje 12 klasa zabrana. Sirovi rezultati sa ove skale se svrstavaju u norme, izražene preko T-skorova; predložene norme su sledeće: za sirove vrednosti ispod T-skora 40 smatra se da govore o smanjenoj izloženosti ispitivanoj skriptnoj zabrani, skorovi između 40 i 59 predstavljaju prosečnu izloženost, vrednosti T-skora između 60 i 70 govore o blago iznadprosečnoj izloženosti, dok T-skorovi iznad 70 govore o značajno iznadprosečnoj izloženosti ispitivanoj zabrani, sa značajnom verovatnoćom da osoba zbog toga ima probleme u socijalnom funkcionisanju. Dobijeni Cronbach α koeficijent sugeriše visoku pouzdanost primenjenog instrumenta (0,972).

Uzorak i procedura

Krivično delo seksualnog delikta u ovom istraživanju obuhvata silovanje, pokušaj silovanja i polno nasilje na detetom. Uzorak čini ukupno 42 ispitanika, svrstanih u dve grupe: grupu počinitelaca seksualnog delikta (N=12) i grupu ispitanika iz opšte populacije (N=30), bez dijagnoze psihijatrijskog poremećaja. Ispitanici sa krivičnim delom ispitani su u zatvorskim jedinicama Foča i Istočno Sarajevo, dok je poduzorak zdravih ispitanika sačinjen od osoba koje su dolazile na psihološku procenu radi provere sposobnosti za polaganje vozačkog ispita i za nošenje oružja. Prosečna starosna dob celokupnog uzorka je 43.07 godine. U uzorku je približno jednaka zastupljenost ispitanika poreklom iz grada (47.6%), odn.sela (52.4%). Najviše je prvorođenih (38.1%) i rođenih kao najmlađe dete u porodici (31.0%). Najveći broj ispitanika ima srednjoškolsko obrazovanje (73.8%) i oženjeno je (61.9%). Ispitanici uglavnom referišu da potiču iz potpunih, funkcionalnih porodica (85.7%), u kojima je alkoholizam oca bio prisutan u 28.6% slučajeva, dok je alkoholizam majke zanemarljiv (2.4%). Učestvovanje u istraživanju bilo je dobrovoljno.

Metode obrade podataka

Dobijeni podaci statistički su analizirani uz pomoć programa »SPSS 26.0 for Windows«. Od statističkih metoda korišćene su:

- Metode deskriptivne statistike
- Kolmogorov-Smirnov test
- Mann-Whitneyev U-test.
- χ^2 test.

REZULTATI

Ispitivanje normaliteta distribucije skala PAR-Q upitnika, Upitnika PAV i Skale skriptnih zabrana ukazalo je na statistički značajno odstupanje od normalne distribucije svih rezultata celog uzorka, osim skriptne zabrane „Nemoj“ (iz Skale skriptnih zabrana). Stoga je u daljoj analizi korišćen neparametrijski Mann-Whitneyev U-test za utvrđivanje razlika između grupa u aspektima percipiranog roditeljskog prihvatanja/odbacivanja i usvojenih skriptnih zabrana, a χ^2 test kod obrazaca porodičnog afektivnog vezivanja.

Tabela 1. Testiranje značajnosti razlika između dve grupe u odnosu na skale PAR-Q upitnika za oba roditelja: deskriptivne mere

		N	M	SD	Std. Error
TOPm	počinioci seksualnog delikta	12	14.92	3.370	.973
	zdrava populacija	30	16.30	2.521	.460
	Total	42	15.90	2.818	.435
AGRm	počinioci seksualnog delikta	12	8.67	1.775	.512
	zdrava populacija	30	9.50	2.825	.516
	Total	42	9.26	2.576	.398
INDm	počinioci seksualnog delikta	12	8.50	2.276	.657
	zdrava populacija	30	8.33	2.233	.408
	Total	42	8.38	2.219	.342
NEDm	počinioci seksualnog delikta	12	8.00	2.296	.663
	zdrava populacija	30	7.67	2.139	.391
	Total	42	7.76	2.162	.334
IPOm	počinioci seksualnog delikta	12	35.25	8.069	2.329
	zdrava populacija	30	34.20	8.290	1.513
	Total	42	34.50	8.143	1.256
TOPo	počinioci seksualnog delikta	12	13.67	4.185	1.208
	zdrava populacija	30	16.23	2.596	.474
	Total	42	15.50	3.293	.508
AGRo	počinioci seksualnog delikta	12	11.75	6.690	1.931
	zdrava populacija	30	9.00	1.857	.339
	Total	42	9.79	4.003	.618
INDo	počinioci seksualnog delikta	12	10.42	5.775	1.667
	zdrava populacija	30	8.53	1.833	.335
	Total	42	9.07	3.474	.536
NEDo	počinioci seksualnog delikta	12	9.92	6.515	1.881
	zdrava populacija	30	7.03	1.033	.189
	Total	42	7.86	3.726	.575
IPOo	počinioci seksualnog delikta	12	43.42	21.543	6.219
	zdrava populacija	30	33.33	5.448	.995
	Total	42	36.21	12.913	1.993

Napomena:

TOPm –toplina majke

AGRm – agresivnost majke

INDm – indiferentnost majke

NEDm – nediferencirano odbacivanje majke

IPOm – indeks prihvatanja/odbacivanja majke

TOPo –toplina oca

AGRo – agresivnost oca

INDo – indiferentnost oca

NEDo – nediferencirano odbacivanje oca

IPOo – indeks prihvatanja/odbacivanja oca

Samardžić, S. i Čeranić, S. (2021). Rane porodične interakcije kod izvršilaca seksualnih delikata. *Sted Journal*, 3(2), 20-30.

Upoređenjem aritmetičkih sredina možemo videti da je kod počinioca seksualnog delikta, u odnosu na zdravu populaciju, manja percipirana toplina oba roditelja a veća agresivnost (osim agresivnosti majke, koja je kod normalne populacije u ovom uzorku diskretno veća), veća percipirana indiferentnost, nediferencirano odbacivanje i ukupni indeks odbacivanja oba roditelja (tabela 1).

Testiranjem značajnosti razlika između ispitivanih grupa našli smo da se ove dve grupe statistički značajno ne razlikuju u pogledu ispitivanih varijabli (tabela 2). Iako na tabelarnom prikazu uočavamo različit nivo prosečnih rezultata subskala PAR-Q upitnika za dve grupe, ipak ove razlike nisu tolike da dosegnu nivo statističke značajnosti od 0.05, što ukazuje da su grupe slične po percipiranom indeksu roditeljskog prihvatanja/odbacivanja.

Tabela 2. Testiranje značajnosti razlika između dve grupe u odnosu na subskele PAR-Q upitnika za oba roditelja: Mann-Whitney U-test

	Toplina majke	Agresivnost majke	Indiferentnost majke	Nedifer. odbaciv. majke	Indeks prih./odb. majke
Mann-Whitney U	134.000	143.500	170.000	171.000	173.000
165.500 Wilcoxon W	212.000	221.500	635.000	636.000	638.000
Z	-1.292	-1.039	-.283	-.258	-.195
Asymp. Sig. (2-tailed)	.196	.299	.777	.797	.845
	Toplina oca	Agresivnost oca	Indiferentnost oca	Nedifer. odbaciv. oca	Indeks prih./odb. oca
Mann-Whitney U	115.000	165.500	175.500	168.500	152.500
Wilcoxon W	193.000	630.500	253.500	633.500	617.500
Z	-1.822	-.411	-.128	-.336	-.770
Asymp. Sig. (2-tailed)	.845	.068	.681	.898	.737

U tabeli 3 date su distribucije frekvencija varijabli *uzorak* i *afektivno vezivanje*. Iz tabele se može videti da se ispitanici počinioci seksualnog delikta jednako distribuiraju u sigurni i nesigurne obrasce vezanosti. S druge strane, kod ispitanika iz zdrave populacije preovladava sigurni obrazac vezivanja. Dobijeni rezultati ukazuju da postoji statistički značajna

razlika u distribuciji frekvencija varijabli ($\chi^2(1)=4,927$; $p=0,026$). Ispitanici koji su počinili neki seksualni delikt, u odnosu na zdravu populaciju, značajno češće se svrstavaju u nesigurne obrasce vezivanja. S obzirom na mali poduzorak seksualnih prestupnika, nije bilo moguće ispitati da li se, i koji, od nesigurnih obrazaca češće javlja u ovom poduzorku.

Tabela 3. Tabela kontingencije distribucija frekvencija varijabli *uzorak* i *afektivno vezivanje*.

		Afektivno vezivanje			
		sigurno vezani	nesigurno vezani	Total	
Uzorak	počinioci seksualnog delikta	N	6	6	12
		%	50.0%	50.0%	100.0%
	zdrava populacija	N	25	5	30
		%	83.3%	16.7%	100.0%
Total		N	31	11	42
		%	73.8%	26.2%	100.0%

$$\chi^2(1)=4.927; p=0,026$$

Iz tabele 4 može se videti da su počinioци seksualnog delikta, u odnosu na zdrave ispitanike, postigli veće prosečne vrednosti na svim subskalama upitnika, a testiranje značajnosti razlika među njima (tabela 5) pokazalo je da se ove dve grupe statistički značajno razlikuju u izloženosti sledećim skriptnim zabranama: Nemoj da postojiš, Ne budi dete, Nemoj, Ne budi važan, Ne pripadaj, Ne budi blizak, Ne budi zdrav, Nemoj da misliš i Nemoj da osećaš.

U tabeli 6 dali smo procenu izloženosti skriptnim zabranama prema

visini vrednosti T-skorova za obe grupe. Tako, vidimo da u grupi zdrave populacije sve vrednosti odgovaraju prosečnoj izloženosti ispitivanoj zabrani, dok je kod seksualnih prestupnika nađena značajno nadprosečna izloženost zabranama na postojanje, važnost, bliskost i zdravlje (Nemoj da postojiš, Ne budi dete, Ne budi važan i Ne budi zdrav). Ovo su hladne, odbacujuće poruke, i ovako visoki rezultati upućuju na verovatnu visoku traumatičnost zabrana čiji je stepen maligniteta visok.

Tabela 4. Testiranje značajnosti razlika između dve grupe u odnosu na Skalu Skriptnih Zabrana: deskriptivne mere

		N	M	SD	Std. Error
Nemoj da postojiš	počinioци seksualnog delikta	12	20.58	11.950	3.450
	zdrava populacija	30	11.90	2.708	.494
	Total	42	14.38	7.698	1.188
Ne budi ti	počinioци seksualnog delikta	12	7.25	3.888	1.122
	zdrava populacija	30	4.83	1.510	.276
	Total	42	5.52	2.625	.405
Ne budi dete	počinioци seksualnog delikta	12	4.92	2.843	.821
	zdrava populacija	30	2.93	1.112	.203
	Total	42	3.50	1.966	.303
Nemoj da odrasteš	počinioци seksualnog delikta	12	14.67	6.638	1.916
	zdrava populacija	30	11.17	3.659	.668
	Total	42	12.17	4.884	.754
Ne budi uspešan	počinioци seksualnog delikta	12	12.67	6.184	1.785
	zdrava populacija	30	9.43	3.104	.567
	Total	42	10.36	4.389	.677
Nemoj	počinioци seksualnog delikta	12	18.92	6.986	2.017
	zdrava populacija	30	14.93	3.723	.680
	Total	42	16.07	5.120	.790
Ne budi važan	počinioци seksualnog delikta	12	11.92	6.052	1.747
	zdrava populacija	30	7.83	2.183	.399
	Total	42	9.00	4.084	.630
Ne pripadaj	počinioци seksualnog delikta	12	18.58	8.660	2.500
	zdrava populacija	30	11.83	3.075	.561
	Total	42	13.76	6.028	.930
Ne budi blizak	počinioци seksualnog delikta	12	11.67	4.960	1.432
	zdrava populacija	30	7.20	2.280	.416
	Total	42	8.48	3.801	.587
Ne budi zdrav	počinioци seksualnog delikta	12	7.25	4.351	1.256
	zdrava populacija	30	3.90	1.125	.205
	Total	42	4.86	2.885	.445
Nemoj da misliš	počinioци seksualnog delikta	12	19.42	8.404	2.426
	zdrava populacija	30	12.77	3.431	.626
	Total	42	14.67	6.043	.932
Nemoj da osećaš	počinioци seksualnog delikta	12	21.50	7.799	2.251
	zdrava populacija	30	14.93	4.899	.894
	Total	42	16.81	6.504	1.004

Samardžić, S. i Čeranić, S. (2021). Rane porodične interakcije kod izvršilaca seksualnih delikata. *Sted Journal*, 3(2), 20-30.

Tabela 5. Testiranje značajnosti razlika između dve grupe u odnosu na Skale skriptnih zabrana: Mann-Whitney U-test

	Nemoj da postojiš	Ne budi ti	Ne budi dete	Nemoj da odrasteš	Ne budi uspešan	Nemoj
Mann-Whitney U	87.000	120.000	109.500	130.500	131.000	100.000
165.500 Wilcoxon W	552.000	585.000	574.500	595.500	596.000	565.000
Z	-2.649	-1.700	-2.062	-1.384	-1.380	-2.233
Asymp. Sig. (2-tailed)	.008(**)	.089	.039(*)	.166	.168	.026(*)
	Ne budi važan	Ne pripadaj	Ne budi blizak	Ne budi zdrav	Nemoj da misliš	Nemoj da osećaš
Mann-Whitney U	108.500	92.500	77.500	96.000	99.500	81.500
Wilcoxon W	573.500	557.500	542.500	561.000	564.500	546.500
Z	-2.069	-2.448	-2.886	-2.466	-2.250	-2.752
Asymp. Sig. (2-tailed)	.039(*)	.014(*)	.004(**)	.014(*)	.024(*)	.006(**)

Tabela 6. Vrednosti T-skora za obe grupe

Varijable		Sirovi skor	T-skor	Izloženost zabrani
Nemoj da postojiš	Počinioci seksualnog delikta	20.58	89	Značajno nadprosečna
	Zdrava populacija	11.90	51	Prosečna
Ne budi dete	Počinioci seksualnog delikta	4.92	81	Značajno nadprosečna
	Zdrava populacija	2.93	56	Prosečna
Nemoj	Počinioci seksualnog delikta	18.92	62	Blago nadprosečna
	Zdrava populacija	14.93	52	Prosečna
Ne budi važan	Počinioci seksualnog delikta	11.92	70	Značajno nadprosečna
	Zdrava populacija	7.83	51	Prosečna
Ne pripadaj	Počinioci seksualnog delikta	18.58	62	Blago nadprosečna
	Zdrava populacija	11.83	45	Prosečna
Ne budi blizak	Počinioci seksualnog delikta	11.67	61	Blago nadprosečna
	Zdrava populacija	7.20	46	Prosečna
Ne budi zdrav	Počinioci seksualnog delikta	7.25	71	Značajno nadprosečna
	Zdrava populacija	3.90	49	Prosečna
Nemoj da misliš	Počinioci seksualnog delikta	19.42	62	Blago nadprosečna
	Zdrava populacija	12.77	47	Prosečna
Nemoj da osećaš	Počinioci seksualnog delikta	21.50	61	Blago nadprosečna
	Zdrava populacija	14.93	48	Prosečna

DISKUSIJA

U poslednje vreme veliki broj istraživača sve više je fokusiran na vezu između ranih interpersonalnih iskustava i prisustva deficita intimnosti kod seksualnih prestupnika. Smatra se da će negativna i štetna veza sa roditeljima imati za posledicu teškoće u zasnivanju intimnih veza kod ove grupe ispitanika, te da seksualni počinitelji tipično opažaju svoje majke kao toplije i pozitivnije od svojih očeva, mada je ova razlika mala (McCormack, Hudson, & Ward, 2002). Seto, Babchishin, Pullman & McPhail,

(2015) naglašavaju važnost seksualnog i fizičkog zlostavljanja, zanemarivanja i loših veza sa roditeljima, dok Kahn & Chambers (prema Burk & Burkhart, 2003) ukazuju da odnos između seksualnih počinitelja i njihovih očeva pretenduje da bude odnos zlopotrebe, vređanja i nesloge. McKillop, Rayment-McHugh, Smallbone & Bromham (2018) navode da se češće radi o neseksualnim nego seksualnim iskustvima zlostavljanja, a neka istraživanja pokazuju da je poli-viktimizacija (odnosno, izloženost većem broju različitih vrsta zlostavljanja) upravo značajno povezana sa

Samardžić, S. i Čeranić, S. (2021). Rane porodične interakcije kod izvršilaca seksualnih delikata. *Sted Journal*, 3(2), 20-30.

seksualnim prestupima (Leach, Stewart, & Smallbone, 2016).

U ovom istraživanju, međutim, hipoteza o postojanju razlika u percepciji roditeljskog prihvatanja i odbacivanja između grupe zdravih i grupe seksualnih prestupnika nije potvrđena.

Ovakvi rezultati mogli bi se jednim delom objasniti kao posledica malog broja ispitanika – seksualnih prestupnika; pretpostavljamo da bi se sa povećanjem ovog poduzorka dobili nešto drugačiji rezultati, posebno u odnosu na varijablu *agresivnost oca*, koja je i kod ovako malog poduzorka, najbliža statističkoj značajnosti. Ovo je verovatno u vezi sa činjenicom da je dečacima otac identifikacioni model i da oni više očekuju od njega, tako da je i potreba za njegovim prihvatanjem veća (u odnosu na majku). Ukoliko su seksualni prestupnici u detinjstvu doživljavali agresivnost ili neki drugi oblik odbacivanja od strane oca, ovo bi moglo da bude jedan od faktora koji uslovljava njihovu patologiju. U literaturi se mogu naći studije koje potvrđuju navedeno. Tako, Mathe (2007) iznosi nalaze sopstvenog istraživanja, gde se pokazalo da su očevi seksualnih prestupnika, u većini slučajeva, preuzimali partijarhalni model ponašanja u porodici i bili dominantni, kontrolišući i nasilni prema ženama, u čemu autor vidi mogući faktor rizika za buduće agresivno ponašanje.

Druga hipoteza vezana je za očekivanje da će se grupa zdravih ispitanika i grupa seksualnih prestupnika razlikovati u odnosu na porodičnu afektivnu vezanost. Burk & Burkhart (2003) govore o dezorganizovanom afektivnom vezivanju kao indikatoru ozbiljne afektivne nesigurnosti i specifične dijateze u etiologiji seksualnog prestupništva. Prema Bakeru, Beechu & Tysonu, (2006) nesigurno-dezorganizovana afektivna vezanost bi mogla objasniti neke od poznatih karakteristika seksualnih prestupnika, poput agresije i socioafektivnih problema. Newland, Coyl & Chen (2010) smatraju da su negativne interakcije očeva sa decom povezane sa nesigurnim obrascima vezivanja deteta. Diener, Isabella, Behunin & Wong (2008) vide vezanost dečaka za

očeve kao posebno važan temelj za kasniju socijalnu kompetenciju. I starija istraživanja potvrđuju da je većina seksualnih počinitelaca nesigurno vezana. Pri tom je kod pedofila češće bio zastupljen preokupirani stil vezivanja u odnosu na silovatelje, koje je više karakterisao odbacujući stil. Takođe, silovatelji su bili „nerazdvojlivi“ u nekim aspektima vezivanja od nasilnih, neseksualnih počinitelaca (obe grupe karakterisao je odbacujući stil vezivanja), dok je kod nenasilnih neseksualnih prestupnika najviše bilo sigurno vezanih (Hudson, & Marshall, 1996; Ward, Hudson, & Marshall, 1996).

U ovom istraživanju 50% seksualnih prestupnika bilo je nesigurno vezano, od toga najviše njih (25%) pripadalo je okupiranom stilu vezivanja: dobijeni rezultati slični su ranijim istraživanjima. Iako na osnovu ovako malog uzorka ne možemo donositi čvrste zaključke, ipak tendencija ka nesigurno-okupiranoj afektivnoj vezanosti u grupi seksualnih počinitelaca - ukazivala bi na dominantni doživljaj nepravde roditelja i osećaj nevoljenosti koji nose iz ranog detinjstva; negativni model selfa doprinosi osećaju manje vrednosti, strahu da nisu dovoljno dobri za druge i nesposobnosti da uživaju u partnerskim vezama, što s druge strane može da aktualizira uznemirenost i bes, čime se jednim delom mogu objasniti seksualni delikti. Maniglio (2012) smatra da nesigurni stil vezivanja, koji je razvijen kao odgovor na nefunkcionalno roditeljstvo, može stvoriti osećaj neadekvatnosti i inferiornosti u odnosu na druge, tako da bi navedeni problemi u stvari mogli da doprinesu niskom nivou intimnosti i zadovoljstva u romantičnim vezama, što bi dalje moglo da ima ozbiljne posledice (kao što su hronična emocionalna usamljenost, povučenošću, razvoj negativnih stavova - poput besa i neprijateljstva - prema potencijalnim partnerima); ovakvo nezadovoljstvo, po autoru, dovodi do progresivnog povlačenja iz stvarnog u unutrašnji svet devijantnih seksualnih fantazija kako bi se zadovoljile potrebe vezane za intimnost, emocionalnu bliskost ili moć. Autor smatra da bi ovakva

Samardžić, S. i Čeranić, S. (2021). Rane porodične interakcije kod izvršilaca seksualnih delikata. *Sted Journal*, 3(2), 20-30.

kombinacija nesigurne vezanosti, interpersonalnih problema i devijantnih seksualnih fantazija kao sredstava za postizanje intimnosti, moći ili kontrole - mogla predisponirati seksualne delikte.

Trećom hipotezom izrazili smo očekivanje da će se, za razliku od zdrave populacije, na poduzorku seksualnih prestupnika utvrditi prisustvo negativnog roditeljskog programiranja i skriptnih zabrana. Istraživanjem smo utvrdili da u životnom scenariju naših ispitanika - seksualnih prestupnika, kao deo memorijskog magacina, postoji grupa destruktivnih poruka, koje upućuju na gubilački scenario: neželjenost, neadekvatnost, nedovoljnu vrednost. Ovde vidimo prisustvo dve primarne zabrane: zabranu na postojanje i zabranu vrednosti, kao i dve sekundarne: zabranu na biti dete i zabranu na zdravlje.

Obe primarne zabrane ukazuju da su seksualni prestupnici u ovom istraživanju značajno češće od zdravih ispitanika bili izloženi porukama mržnje i odbacivanja, tako da je internalizacija ovakvih zabrane dovela do razvoja kapaciteta za samoprezir, bezvrednost i inferiornost. Takođe, skriptna zabrana na biti dete bi upućivala da su roditelji seksualnih prestupnika bili skloni stavljanju prevelike odgovornosti na njih u detinjstvu, što je takođe put u skriptni zaključak o sopstvenoj nesposobnosti. Zabrana na zdravlje u vezi je sa ispoljavanjem roditeljske brige samo kada je dete bolesno, pa se na taj način usvaja skriptni zaključak o voljenosti i uvažnosti samo u stanjima bolesti.

Povređujuće poruke roditelja kod ove grupe ispitanika mogle su dovesti do pojave osećanja odbačenosti, poniženosti i neprihvaćenosti ne samo u krugu porodice već i u širem socijalnom kontekstu (u okviru kruga prijatelja, poznanika, partnera), koja su oni dalje eksternalizovali i usmerili prema drugima. Na ovaj način, počinjenje seksualnog delikta kod ovih osoba može biti kompenzacija za osećaj neadekvatnosti i inferiornosti.

ZAKLJUČCI

Iako pojava negativnih ranih interakcija između roditelja i dece nije specifikum samo onih porodica u kojima rastu deca sa određenim emocionalnim problemima, u ovom istraživanju pokazalo se da, bez obzira što nismo našli statistički značajne razlike između patološke grupe i zdravih ispitanika u odnosu na njihovu percepciju roditeljskog prihvatanja i odbacivanja, ipak postoje neke specifičnosti u porodičnom funkcionisanju koje verovatno doprinose kasnijem razvoju njihove psihopatologije.

Istraživanje je pokazalo da porodično okruženje u kome su odrastali seksualni prestupnici uglavnom odlikuju nesigurni kvaliteti, koji se, prema teoriji afektivnog vezivanja, razvijaju kada ponašanje afektivnog vezivanja naiđe na odbacivanje, nekonzistentnost ili pretnju, za razliku od zdravih ispitanika kod kojih dominira sigurno okruženje.

Istraživanjem smo takođe utvrdili da u životnom scenariju seksualnih prestupnika, za razliku od zdravih ispitanika, postoje dve primarne zabrane: zabrana na postojanje i zabrana vrednosti, kao i dve sekundarne: zabrana na biti dete i zabrana na zdravlje.

S obzirom na mali broj ispitanika u patološkoj grupi, što je svakako jedno od ograničenja ovog rada, ne možemo uopštavati rezultate, ali možemo govoriti o tendenciji da rane porodične interakcije počinitelaca seksualnih delikata karakteriše slabija responzivnost roditelja, nedoslednost u reagovanju, anksioznost i napetost, te tendencija da u životni skript svoje dece ugrađuju povređujuće poruke.

LITERATURA

- Baker, E., Beech, A., Tyson, M. (2006). Attachment disorganization and its relevance to sexual offending. *Journal of Family Violence*, 21, 221–231.
- Burk, L.R., Burkhart, B.R. (2003). Disorganized attachment as a diathesis for sexual deviance. *Developmental experience and motivation for sexual*

Samardžić, S. i Čeranić, S. (2021). Rane porodične interakcije kod izvršilaca seksualnih delikata. *Sted Journal*, 3(2), 20-30.

- offending. *Aggression and Violent Behaviour* 8, 487-511.
- Diener, M.L., Isabella, R.A., Behunin, M.G., Wong, M.S. (2008). Attachment to Mothers and Fathers during Middle Childhood: Associations with Child Gender, Grade, and Competence. *Social Development* 17(1): 84-101.
- Fonagy, P. (2000). Attachment and Borderline Personality Disorder. *J. Amer. Psychoanal.*, 48:1129-1146.
- Gavrilov-Jerković, V., Budiša, D., Lekić-Babić, N., Čolović, P. (2009). Procena skriptnih zabrana. U knjizi: *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena*, ur. Biro, M. i Smederevac, S. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, 123-140.
- Hudson, S.M., Marshall, W.L. (1996). Attachment Style in Sex Offenders: A Preliminary Study. *The Journal of Sex Research*, 33(1), 17-20.
- Leach, C., Stewart, A., Smallbone, S. (2016). Testing the sexually abused-sexual abuser hypothesis: A prospective longitudinal birth cohort study. *Child Abuse Negl.*, 51:144-53.
- Maniglio, R. (2012). The Role of Parent-Child Bonding, Attachment, and Interpersonal Problems in the Development of Deviant Sexual Fantasies in Sexual Offenders. *Trauma, Violence & Abuse*, 13(2): 83-96.
- Mathe, S. (2007). Juvenile Sexual Offenders: We Are the Sons of Our Fathers. *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, (74), 133-140.
- McKillop, N., Rayment-McHugh, S., Smallbone, S., Bromham, Z. (2018). *A comparison of individual, ecological and situational factors associated with adolescence- and adulthood-onset sexual abuse of children*. Criminology Research Advisory Council Grant.
- McCormack, J., Hudson, S.M., Ward, T. (2002). Sexual offenders' perceptions of their early interpersonal relationships: an attachment perspective. *Journal of Sex Research*, 39(2), 85-93.
- Newland, L., Coyl, D.D., & Chen, H.H. (2010). Fathering and attachment in the U.S. and Taiwan: contextual predictors and child outcomes. *Early Childhood Development & Care*, 180 (1), 173-191.
- Rohner, R.P. (2016). Introduction to Interpersonal Acceptance-Rejection Theory (IPARTheory) and Evidence. Online Readings in Psychology and Culture, 6(1).
- Sanković, K. (2005). *Ispitivanje razlika u percepciji roditeljskog prihvaćanja i odbijanja kod studenata različite privrženosti u ljubavnim vezama*. Zagreb: Filozofski fakultet (neobjavljen diplomski rad).
- Seto, M.C., Babchishin, K.M., Pullman, L.E., McPhail, I.V. (2015). The puzzle of intrafamilial child sexual abuse: a meta-analysis comparing intrafamilial and extrafamilial offenders with child victims. *Clin Psychol Rev*, 39: 42-57.
- Stefanović-Stanojević, T. (2005). *Emocionalni razvoj ličnosti*. Niš: Filozofski fakultet, DIGP „Prosveta“.
- Ward, T., Hudson, S.M., Marshall, W.L. (1996). Attachment style in sex offenders: A preliminary study. *The Journal of Sex Research* 33(1): 17-26.
- Ward, T., Hudson, S.M., Marshall, W.L., Siegert, R. (1995). Attachment Style and Intimacy Deficits in Sexual Offenders: A Theoretical Framework. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 7(4): 317-335.

EARLY FAMILY INTERACTIONS IN CASE OF SEXUAL DELINQUENTS

Snežana Samardžić¹, Spasenija Čeranić²

¹*PHI Special hospital for psychiatry, Podromanija bb, 71350 Sokolac, Bosnia and Herzegovina, nenasok@yahoo.com*

²*University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy, Alekse Šantića 1, 71 420 Pale, Bosnia and Herzegovina*

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 343.541/.543-053.2/.6:316.344.42

DOI 10.7251/STED2102020S

Paper received: 04.10.2021.

Paper accepted: 12.11.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Coresponding author:

Snežana Samardžić, PHI Special hospital for psychiatry, Podromanija bb, 71350 Sokolac, Bosnia and Herzegovina, nenasok@yahoo.com

Copyright © 2021 Snežana Samardžić and Spasenija Čeranić; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

ABSTRACT

It is the fact that sexual deviations and delicts are present in all cultures and within all peoples during the whole history of mankind and this have always caused the attention of theoreticians in their quest for its roots. Having on mind this fact, we have analysed the family dynamics during early

childhood of sexual delinquents through the search for the differences in perceived parental acceptance or rejection, family affective attachment and accepted script injunctions – in relation to healthy examinees. The research is based on sample of 42 examinees categorised in two groups: a group of sexual delinquents and a group of examinees from general population without psychological disorder diagnosis. The analyses of perceived index of parental acceptance is carried out by Rohner PAR-Q questionnaire, for the determination of affective attachment patterns we use modified Brennan questionnaire for the estimation of family affective attachment, while level and the nature of acquired script injunctions have been analysed by the Scale of script injunctions. The results show that there are statistically significant differences between the two groups regarding dominating patterns of family affective attachment with more dominant insecure attachment in the group of sexual offenders. Too, one of the characteristics of this group is above average exposure to the existence injunction, value injunction, Don't be a child injunction, and health injunction, while differences regarding perceived index of parental acceptance/rejection are not statistically significant.

Keywords: family dynamic, sexual offenders, family affective attachment.

BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE EUROPEAN UNION – STILL FAR AWAY FROM INTEGRATION

Manja Djuric Dzacic

*University of Banja Luka, Faculty of Political Sciences, Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A,
78 000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, manja.djuric@fpn.unibl.org*

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 341.232(497.6):341.176(4-672EU)

DOI 10.7251/STED2102031D

Paper received: 23.08.2021.

Paper accepted: 19.10.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Coresponding author:

Manja Djuric Dzacic, University of Banja Luka, Faculty of Political Sciences, Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A, 78 000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, manja.djuric@fpn.unibl.org

Copyright © 2021 Manja Djuric Dzacic; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

ABSTRACT

The aim of this paper is to get acquainted with the process of integration of Bosnia and Herzegovina into the European Union. On May 26, 1999, the Commission presented a proposal to initiate the so-called Stabilization and Association Process. This was approved at the meeting of the Council of the European Union in Luxembourg on June 21, 1999. The Stabilization and Association Process was formalized at the Zagreb Summit in 2000, at which the Union reaffirmed its desire to contribute to the consolidation of democracy and to give decisive support to the process of reconciliation and

cooperation between the countries of the Western Balkans. The term Western Balkans is political and is used to distinguish this group of countries from previous ones that have already established relations with the European Union. Methods of analysis, synthesis, induction, deduction, abstraction, description, compilation and content analysis were used in the research. The research shows that Bosnia and Herzegovina still does not sufficiently meet the criteria relating to the stability of institutions guaranteeing democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities, set by the Copenhagen European Council in 1993.

Bosnia and Herzegovina must align its constitutional framework with European standards and ensure the functionality of its institutions in order to be able to take on the Union's obligations. In this regard, it is necessary to reform the institutions so that they can effectively participate in decision-making at EU level and implement and enforce the acquis.

Keywords: Stabilization and Association Process, Western Balkans, European Union, Copenhagen Criteria, Madrid Criteria, Coordination Mechanism, European Commission Opinion.

INTRODUCTION

The political ambitions of the European Union increased after the fall of the Berlin Wall, which meant the admission of a larger number of countries to the European Union, which were previously communist countries. The change in the criteria for admitting new member states to the EU came after the collapse of socialism in Eastern Europe. The changes related to

Djuric Dzakic, M. (2021). Bosnia and Heryegovina and the European Union – still far away from integration. *Sted Journal*, 3(2), 31-40.

the Copenhagen and Madrid criteria (Šijački, 2011). The admission system was formalized by the adoption of the Copenhagen criteria in 1993 and the Madrid criteria in 1995 (Todić, Grbić, & Antevski, 2014).

In addition to the criteria from Copenhagen and Madrid, the European Union paid great attention to the so-called Enlargement policies. Enlargement policy is a comprehensive Union policy and a long-term framework for the integration of aspiring countries. This policy is composed of several instruments such as the enlargement agenda, pre-accession strategy, accession negotiations, legislative alignment, financial and technical support to create the capacity to take on the obligations of EU membership. The main goal of the enlargement policy is to prepare the candidate countries for taking on the obligations arising from membership (Mišćević, 2016). The institution that has the most important role in this process is the European Commission, and the content of the accession criteria and, accordingly, the dynamics of the admission of new members largely depend on its reports and opinions. Current candidates for membership are Albania, Northern Macedonia, Montenegro, Serbia and Turkey, and potential candidates are Bosnia and Herzegovina and Kosovo (Ateljević, Forca, & Župac, 2015).

In essence, the process of negotiating membership, ie joining the EU in the long run changes the structure of the candidate country, affects the stability of its political system, contributes to democratization, encourages and modernizes the economy, as well as the state apparatus and the entire legal system. In this sense, the effects of EU accession are multiple and in principle very positive (Lopandić, 2017).

The short- and medium-term effects of EU membership for the new member states are positive. According to Lopandic, they include: greater political and regional stability of the countries that joined the EU, facilitated the process of transition to the rule of law and democratization, strengthened the country's international and geopolitical position, modernization of

administration and legal and economic system, strengthening the country's economic position, increasing standards in the country (Lopandić, 2017).

According to the Strategy of Integration of BiH into the European Union, the process of legal harmonization and acceptance of European standards implies extensive internal reforms, general consolidation of the system, stronger economic development and more intensive foreign policy in areas that affect the dynamics of BiH-EU relations. The prospect of EU membership is a strong impetus for the continuation of already initiated reforms in BiH and a driver of the process that should enable the creation of an economic, legal, organizational and social structure capable of acting in accordance with EU rules. Full EU membership is expected to affect all political and economic aspects of life. The Strategy states that the economic effects will be more noticeable, but that there will also be effects in politics, security, culture and other areas (Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, 2010).

COPENHAGEN CRITERIA

The Copenhagen criteria were adopted in 1993 (European Council in Copenhagen, 1993) and include political, economic and legal criteria. The political criterion refers to the stability of institutions that guarantee democracy, the rule of law, respect for human rights and the protection of minorities. The economic criterion refers to the existence of a functioning market economy that will be able to cope with competitive pressure and market forces within the European Union. The legal criterion implies the adoption of the *acquis communautaire*, ie the ability of a candidate country to assume the obligations of membership, including adherence to the objectives of political, economic and monetary union (Hillion, 2004).

Progress in the Stabilization and Association Process of the Western Balkan countries is conditional on the fulfillment of obligations divided into three groups. The first group of conditions consists of the

Djuric Dzacic, M. (2021). Bosnia and Heryegovina and the European Union – still far away from integration. *Sted Journal*, 3(2), 31-40.

criteria from Copenhagen and Madrid. The second group consists of specific and common conditions, and above all respect for peace agreements and cooperation with the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. The third group of conditions refers to specific conditions for each individual country in the region (Todić et al., 2014).

Within the Stabilization and Association Process, it is necessary to meet the Copenhagen criteria, which are the conditions for membership in the European Union. Additional criteria were established in 1997 and 1999 for the countries of the Western Balkans region under the Stabilization and Association Process.

They implied full co-operation with The Hague tribunal, respect for human and minority rights, the creation of realistic opportunities for the return of refugees and internally displaced persons, and a visible contribution to regional co-operation.

CRITERION FROM MADRID

At the Madrid Summit, (Madrid European Council, 1995) the fourth criterion for EU accession was added, and it referred to the building of administrative capacities, which included building institutions and organizing public administration in a way that will efficiently and responsibly manage its own resources, EU funds and ensure successful harmonization of rights with the legal system. EU *acquis* and its implementation.

The Madrid criterion was set at the 1995 European Council. This criterion refers to the adjustment of the administrative structure in order to create conditions for gradual and harmonious integration (Šijački, 2011).

This criterion implies the strengthening of administrative capacity and the creation of an efficient state system of administration for the implementation of Community law (*acquis communautaire*) and other obligations arising from membership in the European Union.

STABILIZATION AND ASSOCIATION PROCESS

The Stabilization and Association Agreement (Commission of the European Communities, 1999) represents the contractual relationship between the European Union and the countries of the Western Balkans and the legal basis of the entire Stabilization and Association Process.

The Stabilization and Association Process is the most important framework through which the European Union maintains relations with the countries of the Western Balkans and through which it directs its overall enlargement policy in this part of Europe. It is based on special Stabilization and Association Agreements (SAAs) signed with countries in the region over a decade, the first with Macedonia, the last with Kosovo (Pejović, 2018).

The progress of the countries in the region is uneven, and the results of the reforms, which were in full swing at one time, have stalled in the meantime. In addition, the fatigue from further enlargements in the EU, which is conditioned by the weakened absorption capacities of the Union due to numerous internal and external crises it has been facing in recent years, has an impact on reform fatigue and integration fatigue in the Western Balkans.

The Stabilization and Association Process has acted as a catalyst for democratic change. All countries in the region have set out to strengthen democratic processes and institutions, respect for the rule of law and human rights. There are two key conclusions that can be drawn from the experience in the implementation of the Stabilization and Association Process, and they are: the process should be adapted to the needs and specific conditions of individual countries, and the appropriate balance should be achieved between stabilization and association.

Differences between countries in the region are widening over time under the influence of political, economic and institutional forces, with some countries moving faster than others.

The speed with which each country moves through the phases of stabilization and association must be commensurate with

Djuric Dzakic, M. (2021). Bosnia and Heryegovina and the European Union – still far away from integration. *Sted Journal*, 3(2), 31-40.

its ability to take on the obligations of closer association with the Union.

The regional approach was based on the assumption that the Western Balkans region shares common problems that require common solutions, which should be the basis for achieving long-term stability in the region.

The EU's regional approach to the Western Balkans was created in order to separate these countries in some way from the countries that joined the Union in the earlier stages of enlargement, because these were countries that had been at war until recently and were in conflict. According to Milica Delević, the development of the EU's regional approach went hand in hand with conditioning progress with regional co-operation among the countries of the Western Balkans (Delević, 2010).

The European Union is one of the most influential actors in the Western Balkans region. It has applied various foreign policy instruments to the region, such as diplomatic and trade measures, financial assistance, civilian and military missions, but also enlargement policy as its strongest foreign policy tool (Kovačević, 2019).

In addition to providing technical and financial assistance, the European Union has given legitimacy to countries in the process of accession to implement change, and a strong internal consensus on EU membership in these countries has allowed decision-makers to weaken countries that have always been vetoed. .

Numerous attempts to establish new types of multilateral cooperation between the newly formed states and entities during the conflicts in the Balkans and immediately after their end did not yield significant results at the beginning (Kovačević, 2019).

This applied both to the Central European Initiative, which was established in 1989, and to the Stability and Good Neighborhood Process in Southeast Europe (better known as the Royamon process), created in 1995, and the Southeast European Cooperative Initiative - SECI, which was launched in 1996.

The stated frameworks for regional cooperation were not understood by the states that emerged on the territory of the former Yugoslavia as original forms, but exclusively as imposed by the European Union and the United States of America in the first place.

The most important achievement of regional initiatives in the Western Balkans is a sustainable and continuous political dialogue between the countries of the region. The institutionalization of the dialogue with the European Union required better communication between individual candidate countries in the region and potential candidate countries lagging behind in the integration process.

COORDINATION MECHANISM IN THE PROCESS OF BIH'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

According to some authors, the coordination mechanism is not a technical but a constitutional issue. According to Blagojević, this mechanism regulates the legal relations between the central state and its political-territorial units in the procedure of fulfilling the obligations set before each of them by the regulations of the European Union (Blagojević, 2015).

Coordination of the European integration process (horizontal and vertical) is a set of activities carried out with the aim of achieving harmonization in the work of institutions at all levels of government in BiH related to the implementation of obligations from the European integration process. The coordination system enables a harmonized position to be reached on behalf of BiH in communication with the institutions of the European Union, while respecting the existing internal legal and political structure. Horizontal coordination that takes place within the same level of government is not as problematic as vertical coordination that encompasses different levels of government. For that reason, the College for European Integration, ministerial conferences, the Commission for European Integration and working groups for European integration were

Djuric Dzakic, M. (2021). Bosnia and Heryegovina and the European Union – still far away from integration. *Sted Journal*, 3(2), 31-40.

formed for the process of vertical coordination. The way decisions are made in these bodies is by consensus (Decision on the system of coordination of the European integration process in BiH [DSCEU], Article 2 and Article 3, 2018)

The College for European Integration is the highest political body in the system of coordination of the European integration process in BiH, which ensures harmonization of positions on key, strategic and political issues in the field of European integration and, ultimately, removes possible delays in fulfilling obligations from the integration process. The members of the Collegium are the Chairman and Deputy Chairmen of the Council of Ministers of BiH, the Prime Minister of FBiH and two of its members, the Prime Minister of Republika Srpska and two of its members, the Mayor of Brčko District of BiH and the Prime Ministers of cantons (DSCEU, Article 4, 2018).

Ministerial conferences are bodies in the coordination system whose activities ensure equal access of competent institutions from all levels of government in certain sectoral areas. They consist of line ministers from the BiH Council of Ministers, entity governments, cantonal governments and representatives of the Brčko District BiH Government. In case the Ministerial Conference cannot take a position on a certain issue, the Chairman of the Conference forwards the given issue to the Board for European Integration to agree on its solution (DSCEU, Article 5, 2018).

The Commission for European Integration is the body in charge of coordination with the aim of ensuring the highest possible degree of comprehensiveness in the work of competent institutions at all levels of government in Bosnia and Herzegovina in the field of European integration. It monitors the fulfillment of obligations from the European integration process, cooperates with members of the Permanent Delegation of Bosnia and Herzegovina within the Stabilization and Association Committee, coordinates the work of working groups for European integration,

discusses all open issues and sets guidelines and cooperates with ministerial conferences. The permanent members of the Commission are the Director of the Directorate for European Integration, one representative each from the entity governments, cantonal governments, the Government of the Brčko District of BiH, a person appointed on behalf of the Directorate for European Integration, in his capacity as Secretary of the Commission. Additional members of the Commission are the chairmen of the working groups for European integration, one appointed person on behalf of the institutions from the level of BiH, entities, cantons and Brčko District of BiH in charge of giving opinions, ie assessment of compliance with the *acquis communautaire*, one member of the IPA Coordination Board from the level of BiH, entities, cantons and Brčko District of BiH, representatives of other institutions from all levels of government in BiH, in accordance with issues considered by the Commission and representatives of the non-governmental sector and academic community, in accordance with issues considered by the Commission. Additional members participate in the work of the Commission at the invitation of the Chairman, and on the basis of previously secured consent of all its permanent members (DSCEU, Article 6 and Article 7, 2018).

The European Integration Working Groups are operational bodies in the coordination system operating in accordance with the guidelines defined by the Commission, established in accordance with the *acquis communautaire*, and in accordance with the thematic chapters and articles of the Stabilization and Association Agreement. The working groups are composed of representatives of competent institutions from all levels of government in Bosnia and Herzegovina, in accordance with their constitutional competencies for the areas for which the working groups are established (DSCEU, Article 9, 2018).

OPINION OF THE EUROPEAN COMMISSION

Djuric Dzakic, M. (2021). Bosnia and Herzegovina and the European Union – still far away from integration. *Sted Journal*, 3(2), 31-40.

Bosnia and Herzegovina applied for membership in the European Union on February 15, 2016. The European Commission adopted the Opinion on Bosnia and Herzegovina's application for EU membership on May 29, 2019, stating that Bosnia and Herzegovina has sent answers to a total of 3,897 questions on all policies relevant to the EU integration process (Evropska komisija, 2019).

The conclusions of the European Commission state that Bosnia and Herzegovina still does not sufficiently meet the criteria relating to the stability of institutions guaranteeing democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities, set by the Copenhagen European Council in 1993. Therefore, Bosnia and Herzegovina needs to make significant efforts to sufficiently meet the criteria by strengthening institutions to guarantee democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities. The report also states that Bosnia and Herzegovina must harmonize its constitutional framework with European standards and ensure the functionality of its institutions in order to be able to take on the obligations of the Union. In this regard, it is necessary to reform the institutions so that they can participate effectively in decision-making at EU level and fully implement and enforce the *acquis* (Evropska komisija, 2019).

The European Commission believes that negotiations for Bosnia and Herzegovina's accession to the European Union should be opened when the country achieves the required degree of compliance with the membership criteria, especially the Copenhagen political criteria, which require the stability of institutions guaranteeing democracy and the rule of law (Evropska komisija, 2019). The criteria are divided into several areas and include the following:

Democracy

1. Ensure that elections are conducted in accordance with European standards by implementing the relevant recommendations of the OSCE / ODIHR and the Venice Commission,

ensuring transparency in the financing of political parties and holding local elections in Mostar,

2. Ensure visible results when it comes to the functioning of the coordination mechanism on EU-related issues at all levels, including the preparation and adoption of a national program for the adoption of the *acquis*,
3. Ensure the proper functioning of the Parliamentary Stabilization and Association Committee,
4. Thoroughly improve the institutional framework, including at the constitutional level, in order to:
 - a) ensure legal certainty in terms of the division of competences between levels of government;
 - b) introduce a substitution clause in order to allow the state, after accession, to temporarily exercise the competencies of other levels of government in order to prevent and eliminate violations of EU law;
 - c) guarantee the independence of the judiciary, including its independent institution (HJPC);
 - d) reform the Constitutional Court, including resolving the issue of international judges, and ensure the enforcement of its decisions;
 - e) guarantee legal certainty, including through the establishment of a judicial body entrusted with ensuring a consistent interpretation of the law throughout Bosnia and Herzegovina;
 - f) ensure equality and non-discrimination of citizens, in particular the treatment of the judgment of the European Court of Human Rights in the Sejdić and Finci case;
 - g) ensure that all administrative bodies in charge of the implementation of the *acquis* are based exclusively on professionalism and that the right of veto in the decision-making process is removed, in accordance with the *acquis*.

Djuric Dzakic, M. (2021). Bosnia and Heryegovina and the European Union – still far away from integration. *Sted Journal*, 3(2), 31-40.

5. Take concrete steps to improve an environment conducive to reconciliation in order to overcome the legacy of war.

Rule of law

6. Improve the functioning of the judiciary through the adoption of new laws on the High Judicial and Prosecutorial Council and the courts of BiH in accordance with European standards.
7. Strengthen the prevention and fight against corruption and organized crime, including against money laundering and terrorism, primarily through:
 - a) adoption and implementation of regulations on conflict of interest and protection of whistleblowers;
 - b) ensuring the effective functioning and coordination of anti-corruption bodies;
 - c) harmonization of legislation and strengthening of public procurement capacities;
 - d) ensuring effective cooperation between law enforcement agencies and with prosecutors' offices;
 - e) Demonstrating progress in achieving the results of proactive investigations, confirmed indictments, prosecutions and final convictions in organized crime and corruption cases, including high-level ones;
 - f) depoliticization and restructuring of public enterprises and ensuring transparency of the privatization process.
8. Ensure effective coordination of border management and migration management capacities at all levels and ensure the functioning of the asylum system.

Fundamental rights

9. Strengthen the protection of the rights of all citizens, in particular by ensuring the implementation of the law on non-discrimination and gender equality.
10. Ensure the right to life and the prohibition of torture, in particular (a) by abolishing the reference to the death penalty in the Constitution of

the Republika Srpska and (b) by appointing a national mechanism for the prevention of torture and inhuman treatment.

11. Provide a supportive environment for civil society, in particular respecting European standards on freedom of association and freedom of assembly.
12. Guarantee freedom of expression and the media and the protection of journalists, in particular by (a) ensuring the proper prosecution of threats and use of violence against journalists and media workers, and (b) ensuring the financial sustainability of the public service broadcasting system.
13. Improve the protection and inclusion of vulnerable groups, in particular persons with disabilities, children, LGBTI persons, members of the Roma community, detainees, migrants and asylum seekers, as well as displaced persons and refugees, with a view to closing Annex VII of the Dayton Peace Agreement.

Public administration reform

14. Complete the necessary steps in public administration reform with a view to improving the overall functioning of public administration by ensuring a professional and depoliticised civil service and a coordinated approach to policy-making throughout the country (Mišljenje Komisije, 2019).

The analysis of the criteria two years after their adoption by Transparency International BiH states that no particular progress has been made and that there are still irregularities and abuses within the political criteria, such as manipulation of voter lists for voting from abroad, abuse and theft of voters' identities, pressure on voters, which remain unsanctioned due to legal deficiencies (Transparency International BiH, 2021).

No action has been taken to amend the constitution to ensure equality and non-discrimination of citizens. Public administration in BiH is still not depoliticized and professional, is not based

Djuric Dzakic, M. (2021). Bosnia and Heryegovina and the European Union – still far away from integration. *Sted Journal*, 3(2), 31-40.

on the principles of meritoriousness and is subject to political interventions.

Statistics on the work of prosecutor's offices and courts show that there has been a decrease in the number of investigations, confirmed indictments and final verdicts against organized crime and corruption, and cases of high-profile corruption are not processed at all.

Public enterprises remain under the control of political parties, and still need governance reform and restructuring.

Entity laws on public enterprises have not changed in the past 10 years, and have not been improved in terms of ensuring the independence of the administration, depoliticization, transparency of employment and operations.

From the mentioned analysis made by the organization Transparency, it is evident that even after two years from the issuance of the Commission's Opinion, only one of the 14 priorities has been fully realized, so it can be considered that the process of BiH integration into the EU is currently stopped (Transparency International BiH, 2021).

CONCLUSIONS

After the signing of the Dayton Peace Agreement in 1995, reconstruction programs were launched in Bosnia and Herzegovina through financial assistance programs (PHARE, CARDS, later IPA), which contributed to the reconstruction of infrastructure but did not restore broken economic ties or attract more foreign investment.

Through a special strategy, the Stabilization and Association Process and with European support programs, Bosnia and Herzegovina is encouraged to stabilize the political, social, economic and market aspects, and only after that to create the conditions for gradual accession to the Union.

Bosnia and Herzegovina became a member of the Council of Europe in 2002 and then undertook to harmonize electoral legislation that discriminated against persons belonging to national minorities. The most famous example is the case of

Sejdić-Finci, which refers to a court case before the European Court of Human Rights in Strasbourg, on the lawsuit of members of national minorities (Roma and Jews) Dervo Sejdić and Jakob Finci for preventing elections to government bodies). In addition to this case, Bosnia and Herzegovina is hampered on its way to the EU by many other unfulfilled conditions.

Threats to Bosnia and Herzegovina's stability include: organized crime, economic instability, corruption, and state failures. Corruption poses the greatest threat to the region, not only for security but also for democratic processes, transition and economic progress. Bosnia and Herzegovina's overall progress is impossible if the fight against corruption and cross-border crime is neglected at both the national and regional levels.

In June 2015, the Stabilization and Association Agreement between BiH and the European Union, signed seven years earlier, entered into force. In February 2016, BiH applied for membership in the Union. The European Commission adopted the Opinion on Bosnia and Herzegovina's application for EU membership on May 29, 2019, stating that Bosnia and Herzegovina has sent answers on all policies relevant to the EU integration process.

The conclusions of the European Commission state that Bosnia and Herzegovina still does not sufficiently meet the criteria relating to the stability of institutions guaranteeing democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities, set by the Copenhagen European Council in 1993. Therefore, Bosnia and Herzegovina needs to make significant efforts to sufficiently meet the criteria by strengthening institutions to guarantee democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities.

The report also states that Bosnia and Herzegovina must harmonize its constitutional framework with European standards and ensure the functionality of its institutions in order to be able to take on the obligations of the Union. In this regard, it is necessary to reform the institutions so that

Djuric Dzacic, M. (2021). Bosnia and Herzegovina and the European Union – still far away from integration. *Sted Journal*, 3(2), 31-40.

they can participate effectively in decision-making at EU level and fully implement and enforce the *acquis*.

The European Commission believes that negotiations for Bosnia and Herzegovina's accession to the European Union should be opened when the country achieves the required degree of compliance with the membership criteria, especially the Copenhagen political criteria, which require the stability of institutions guaranteeing democracy and the rule of law.

The regional approach to the Western Balkans region and to Bosnia and Herzegovina itself was based on the assumption that the Western Balkans region shares common problems that require common solutions, which should be the basis for achieving long-term stability in the region.

Bosnia and Herzegovina was greatly helped on this path by regional initiatives related to the disappearance of the SFRY, ie the end of the war in 1995. in Bosnia and Herzegovina and the need to redefine the new system of relations in the region, including mutual cooperation. The goal of the regional initiatives was the development of regional cooperation as a basis for economic development, political and security stabilization.

Regional integration in the Western Balkans represents a European approach to post-conflict bridging the political and economic gap. Thanks to these initiatives, the European approach has provided an appropriate framework for resolving bilateral conflicts and tensions, ensuring progress in the process of building peace, democracy and increased security, and it is expected that they will enable the integration of the region into European structures and the rest of the world.

LITERATURE

- Ateljević, V., Forca, B., Župac, G. (2015). Opšti aspekt priključenja država Evropskoj uniji. *Vojno delo*, 3/2015, 100-123.
- Blagojević, M. (2015). Republika Srpska i mehanizam koordinacije u procesu

pridruživanja BiH Evropskoj uniji-iskustva i iskušenja. *Politeia*, 5, 133-160.

- Commission of the European Communities. (1999). Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on the stabilisation and association process for countries of South-Eastern Europe - Bosnia and Herzegovina, Croatia, Federal Republic of Yugoslavia, former Yugoslav Republic of Macedonia and Albania.
- Decision on the system of coordination of the European integration process in BiH [DSCEU], Article 2 and Article 3. *Official Journal of BiH*, 72/16, 35/18.
- Decision on the system of coordination of the European integration process in BiH [DSCEU], Article 4. *Official Journal of BiH*, 72/16, 35/18.
- Decision on the system of coordination of the European integration process in BiH [DSCEU], Article 5. *Official Journal of BiH*, 72/16, 35/18.
- Decision on the system of coordination of the European integration process in BiH [DSCEU], Article 6 and Article 7. *Official Journal of BiH*, 72/16, 35/18.
- Decision on the system of coordination of the European integration process in BiH [DSCEU], Article 9. *Official Journal of BiH*, 72/16, 35/18.
- Delević, M. (2010). *Regionalna saradnja među zemljama Zapadnog Balkana, Izazovi evropskih integracija*. Beograd: Službeni glasnik, 10/2010, str. 8-9.
- European Council in Copenhagen. (1993). Conclusions of the Presidency. Retrieved August 8, 2021 from <https://www.consilium.europa.eu/medi/a/21225/72921.pdf>.
- Evropska komisija. (2019). Mišljenje Komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji. Brisel, Belgija.
- Hillion, C. (2004). The Copenhagen Criteria and Their Progeny. *EU enlargement - A Legal Approach*, 2, 1-22.
- Kovačević, M. (2019). Ograničenja transformativne moći Evropske unije i

Djuric Dzacic, M. (2021). Bosnia and Heryegovina and the European Union – still far away from integration. *Sted Journal*, 3(2), 31-40.

Zapadni Balkan. *Medunarodni Problemi*, 71(1).

Lopandić, D. (2017). *Evropska unija i Srbija: novo vreme i novo okruženje*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.

Madrid European Council. (1995). Presidency Conclusions. Retrieved August 8, 2021 from https://www.europarl.europa.eu/summits/mad1_en.htm.

Miščević, T. (2016). *Savremeni izazovi politike proširenja Evropske unije na Zapadni Balkan*. Zagreb: Politička misao, 2/2015, str. 133-150.

Pejović, A. (2018). Varijabilna realnost Zapadnog Balkana u kontekstu evropske integracije. *Politička misao*, 55(1), 74-95.

Vijeće ministara Bosne i Hercegovine. (2010). *Strategija integrisanja Bosne i*

Hercegovine u Evropsku uniju. Sarajevo: DEI.

Šijački, Z. (2010). *Institucionalna priprema AP Vojvodine za pristupanje Srbije Evropskoj uniji*. Izazovi evropskih integracija, 2010/11, str. 43-54.

Todić, D., Grbić, V. i Antevski, M. (2014). *Pridruživanje Evropskoj uniji i održivi razvoj*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Transparency International BiH. (2021). Proces integracije BiH u EU: 14 prioriteta iz Mišljenja Evropske komisije 2 godine poslije. Preuzeto 08. avgusta 2021. sa: <https://ti-bih.org/proces-integracija-u-bih-14-prioriteta-iz-misljenja-evropske-komisije-2-godine-poslije/>

SPECIFICITY OF RADIO ENVIRONMENT, ITS POTENTIALS AND THE ISSUE OF SURVIVAL

Jovana Bokan

*University of Banja Luka, Faculty of Political Science, Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A,
78 000 Banja Luka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina,
jovana.bokan@fpn.unibl.org*

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 316.774:654.17/.19:629.783

DOI 10.7251/STED2102041B

Paper received: 15.10.2021.

Paper accepted: 17.11.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Corresponding author:

Jovana Bokan, University of Banja Luka,
Faculty of Political Sciences, Bulevar
vojvode Petra Bojovića 1A, 78 000 Banja
Luka, Bosnia and Herzegovina,
jovana.bokan@fpn.unibl.org

Copyright © 2021 Jovana Bokan;
published by UNIVERSITY PIM. This work
licensed under the Creative Commons
Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

ABSTRACT

Radio survives despite the opinion that it is an outdated medium that is rapidly losing its audience. It is forgotten that radio is still a medium that addresses the widest layer of the audience. The fact that the audience pays attention and time to the Internet leaves only additional space for the development of increasingly popular forms of web radio that appeal to the younger generations. The radio journalist has

changed his status and is becoming multidimensional, ready to go to the field, record, edit and address the audience. Radio may have lost its original form but with its convergent abilities it has a new chance to become among the media of first choice because young people in their loneliness increasingly appreciate intimacy, someone's imaginary presence and the warmth of a voice. We will especially analyze radio area in Bosnia and Herzegovina which is still awaiting the implementation of radio digitalization in order to keep pace with changes in the world and the environment. During that time, it is necessary to provide all the preconditions for overcoming technological limitations.

Keywords: style of journalist reporting, radio journalist, radio survival, radio digitization.

RADIO ENVIRONMENT AND RADIO UN/CERTAINITY

Specificity of radio environment and arguments from the scientific literature are almost as a rule being discussed in relation to television. It seems unjust, given that we are weakening radio's significance in a scientific and practical sense by comparing it to television, and by putting radio in the context and correlation with television. Many scientists are aware of the problem of the impression that radio in his original form is pre-undermined and that his future is uncertain (Pease, 1995; Ala-Fossi, Lax,

O'Neill, Jauert, & Shaw, 2008) which should not be the case, therefore our duty is to continue observing it as long as it remains present on the media scene, delivering its program to the listeners, whereas careful and impartial studies of its role and the position can help us follow the process of radio preservation over time and through different segments, and we can say that for the time being, radio's future is evident. By comparing it to television, we will intensify its dependence on television as a channel for the promotion, while the survival of radio will be increasingly questioned. Radio is often perceived as the television's brother, but they have incomparable range and influence, which is why it seems that radio is constantly striving to accompany television and seldom do we separately observe them in a scientific sense. That is why the objective of this paper is to highlight all practical and theoretical particularities of radio and its potentials, which we believe are not utilized sufficiently. This paper will be less of a comparative, but more of an analytical nature, which aims to thoroughly elaborate on the reasons as to why radio should have an advantage over television and why it has its own audience which remains loyal to it. The goal of this paper is to prove that radio will rather have to adjust and change its forms instead of disappearing irretrievably. The radio is nowadays more listened to online via online streaming than on the air, and we are of the opinion that thanks to its speed and adaptability, and especially due to the „simplicity of signal capturing and device mobility“ (Mučalo, Šulentić, & Jugo, 2020, p. 105), it will be able to adapt itself to digital changes.

A similar “dark future” was predicted for the press too, however we believe that the death of the press relates rather to its original form, as it has managed somewhat to adapt to modern times with its digital form and digital editions; however, according to Supadiyanti (2020) it is truly ending its existence as a result of apparent signs of the reduction in the number of printed copies, marketing profit decrease and the loss of loyal readers. We talk about

the press in the same context we do about the radio, meaning the press is no longer struggling with the relevant competition, but is competing with other media to which the audience entrusts more attention, especially young generations who are more inclined to consume internet content, which is quite understandable and acceptable given that the amount of content which internet offers to youth is unrivalled, and it is just a matter of manner in which young people consume such content. According to the UK communication regulator, Ofcom, the time people spend listening to the radio goes up as people grow old, so people in the age group from 35 to 64 years of age listen to the radio almost 20 minutes longer on average than the year before (The Office of Communications [OFCOM], 2017), while younger population more often listens to the music via streaming services, given that such services allow for the music listening to reach a new dimension, where the listeners opt for hearing individual songs without any order (Ajduk, 2018). We can understand that rarely will any teenager choose to turn on the radio instead of opening „YouTube“, „Spotify“, „Soulseek“ but this does not mean that the reverse would not happen if the radio and its content underwent a transformation that could satisfy the interests of young people. Surely, it is important to analyze radio consumption by young people if we are to draw a conclusion as to how long will radio remain listened to and which generation will see its end, but nevertheless we should not neglect others, i.e. other classes and the current generation breakdown, where globally speaking radio remains the media that is capable to reach the widest audience. This is shown by the results of the 2019 report according to which AM/FM “radio reaches more Americans each week (92%) than any other platform” like smartphones, television and computers (Audio Today, 2019, p. 2).

Still, it is wide-spread opinion that radio has lost most of its audience with the delivery of television to every household. Petar Ljubojev (1996) highlights that as a consequence of the television emergence,

regional radio stations were compelled to introduce more dynamics into their program, while national radio stations had to introduce novelties into their programming scheme (especially that of a drama and documentary nature, but also to introduce contact of the radio hosts with the listeners). Ljubojev also accentuates that according to famous Bodo Marković, it was necessary to change “over dimensional iconoclastic appreciation of words” and to shorten the text (Љубојев, 1996, p. 141) The research conducted by the Institute for Social Research of the Banja Luka Faculty of Political Science speaks in favor of the claim that the truth of displayed image is often valued as the only referential framework for the interpretation of reality, that this truth is indisputable, and that the power of television is unquestionably stronger than the power of radio, where according to the data of this research, television is daily being watched by 97% of respondents, who spend 2 to 3 hours a day in front of the TV screen, whereas radio is still listened to by just slightly over 19% of respondents (European Journalism Observatory, 2015). It is quite obvious that the visual component is predominant on the television screen, but there is a visualization on radio too, just in a different form, since the listener, through his imagination, visualizes what has been said at the moment when it is said. Therefore, visualization on radio is accomplished through a combination of imagination and fancy, while television-related visualization is more than apparent and is implied by itself. There is a similarity between radio and television visualization, which is a short-term memory of the sequences and sound, with such visualization being even of less duration and of less intensity in case of radio given that the listener’s attention is dispersed and divided, since different activities and tasks engage his other senses at the same time when he is listening to the radio.

In order to watch the television, the recipient needs to activate several senses, because the nature of the television sound is such that it compels the listener to

simultaneously be a spectator too. This difference in relation to the recipient’s engagement is exactly what divides media into hot and cold. McLuhan claims that “people adjust to a new surrounding by balancing their senses” and based on a “sensual dedication and the engagement in consuming a medium” media are divided into hot, which are “sensually rich” and demand less effort for being consumed, as is, for example, radio, and into cold, like television (Bogdanić, 2016, p. 103). The message conveyed through radio or television might be the same, but will not be experienced equally, because, in this context, human perception changes depending on which technology is used as a medium. What is specific here is the fact that radio, as a hot medium, contains in itself speech as a cold medium of a “low definition since it gives so little, and requires so much to be supplemented by the listener” (McLuhan, 2008, p. 25). This is what makes radio so special, because by emphasizing speech and its cold dimension, it encourages the audience to participate and to interact (which is a reason why contact shows still exist), yet preserving its warmth and enabling the listener to do something else at the same time.

Much of the radio warmth comes from the intimacy of the radio which Karathanasopoulou (2015) associates with the individuality and privacy, explaining that radio is intimate because of that the radio listening is a solitary act of listener in which he has a feeling we are addressing him and only him. As a result of the repetitiveness and regular radio listening, a listener, through his daily routine, gets the impression that he is becoming more and more acquainted with a broadcaster and with the world of radio, thus intimising himself with that media more intensively through a live broadcast or a recording which is being broadcast live in case of traditional linear broadcast and through a feeling that we, as listeners, are connected not only with the broadcaster but with everybody else who we do not know personally, but with who we share our listening experience (Karathanasopoulou,

Bokan, J. (2021). Specificity of radio environment, its potentials and the issue of survival. *Sted Journal*, 3(2), 41-52.

2015). Therefore, radio is a unique medium because it creates a strong sense of togetherness, but also offers an individual experience from the aspect of the deepest privacy. It is almost always that we listen to the radio alone, unlike the television, where a typical image is the one with the entire family gathered in front of the television screen, or at least this was the case in the early beginnings of the television. Radio is the most authentic, the most intimate medium and the medium of trust, which is substantiated by the 2020 research results, carried out by the Ofcom, demonstrating that children aged 12 to 15, apart from their families trust radio the most (The Office of Communications [OFCOM], 2020). According to the European Broadcasting Union (EBU) research, „Market insights, trust in media 2020”, the citizens of Europe (perceived as a whole) also have the biggest trust in radio (Speck, 2020). Thus, we may draw a conclusion that one of the advantages of the radio is a great confidence citizens have in it as a medium, and this actually opens up space for the radio to prevail in the race with other media, which are gradually losing citizens' trust, television in particular; as for the social media, one can say that the citizens have never trusted them fully, given that virtual sphere is not perceived as equal to reality, and because online and offline “characteristics and particularities are undoubtedly different – for example, a smile in the real world is surely not the same as the exchange of emoticons” (Čejko, 2018, p. 80).

RADIO JOURNALIST AND THE SPECIFICITY OF STYLE AND PRESENTATION MANNER

“Radio is a medium that advocates for oral culture and dialogical, that is, polylogical form of communication“ (Baraković, & Mahmutović, 2013, p. 7) and also a medium which is “specific by its auditory content and diverse journalistic genres” (Jurčić, 2017, p. 132). As a result of new

technological advancements and adjustments in the era dominated by internet, certain genres that used to be strictly defined have assumed hybrid forms, while convergence and cross-platform content production caused frustration among many journalists who felt that their special skills were much less valued than before (Jorgensen, & Hanitzsch, 2009), major changes took place in the journalism profession too, since the journalists, until recently, were expected to produce the content intended to be broadcast on a certain media, while nowadays they are compelled to adapt their products to new sales points, production structures and the work rules. Journalism profession is being transformed in the sense that journalists have to make the news more fluid and convergent, to continually update them and to increase their flow, including their multimedia diversity, journalists themselves have new work tools and do almost everything from their office, concerns journalists again in it that the editorial office is now more decentralized and flexible, while the editor's role is reduced as a result of the side pressures, public is now more informed, almost as much as the journalists, thanks to a global access to the worldwide news at any point in time, i.e. a clear border between journalists and the public that the journalists are addressing no longer exists (Pavlik, 2001).

A radio journalist is just one of the professions which we connect with the radio, given that newsreaders, reporters, moderators, sound technicians, DJs and others partake in the creation of radio content. In the modern newsrooms, radio journalists have lately assumed the roles of all enlisted professions, and they are requested to produce multimedia content and expand the competences they have had before, which primarily relates to the new forms of literacy, especially digital literacy. A radio journalist has to carefully assess when he should speak, when he should remain silent, when to speak very phonically and what to say, how to find interlocutors, topics (although the topics are in most cases assigned by the editor), has to

be familiar with the editorial policy and the sentiment of the editorial office, has to be ready to go to the field at any moment, choose adequate interlocutors, record a statement, bring it to the editorial office, listen to it carefully, cut it, edit it, insert voice-over, check if everything is written according to the language rules (despite the fact that the proofreaders will also check it), make sure that everything that is written abides by the main principles of the journalism profession, i.e. fairness in the representation of interlocutors having opposite views, accountability and other main journalistic principles, possibly lower the sound volume and remove any interference, record voice-over in the studio and read the entire reportage. In traditional radio and television systems, journalists are expected to ensure dual usage of his product, because they often need to forward their reports and adjust them to television or portal format, but in modern radio-television systems exists mutual and integrated news desk (radio, TV, web) and access to servers from all locations, so the mounted radio package is automatically available to everyone for further exploitation so that there is no need for its further redeployment and delivery.

On the other end of the radio there is a radio listener who always has a certain feeling of uncertainty and is faced with the adrenaline rush, just like when consuming the television program, never knowing what will follow the spoken words or an image. But unlike the television, where certain frames are still predictable, helping the spectators assume what might happen over the next second, radio listeners can never imagine in any way what comes next and how long it will last (except for the certain regular shows with defined duration, for which there is a pattern based on which they can predict to a certain extent what is next to come). As the listeners are unable to predict what comes next, and they have no visual presentation which is accompanied by tone, radio journalists are obliged to announce every statement and every interlocutor, as well as a transition to new interlocutors and statements. The journalists

have to introduce their guests in the studio several times, and to repeat some thoughts of the guests, so that those listeners who subsequently join the program could follow the program. This means that a radio journalist, apart from all his journalistic duties, is also obliged to guide the listener through a story he is presenting in a very careful manner, since the program recipient does not have in front of him any text that he could follow or any picture which can supplement the words that have been uttered. On the one hand, the listeners over time become more familiar with the type of the program, and uncertainty thus decreases to a certain extent, while predictability increases at the same time, but nevertheless the level of surprise is still relatively high in the sense that the journalist has enough freedom to improvise in some of radio formats, much more than on any other media. Surely this does not mean that the radio journalist does not have to prepare himself for the show, but the freedom of creativity in terms of the deviation from the written text is much broader and depends on the emotion which the journalist believes should be passed on to the listeners at a certain moment, in order to compensate for the lack of picture. The effort and the improvisation are crucial characteristics of every radio journalist.

Newspaper audience, at the very beginning of the story, and based on the lead, text length and the headlines, may decide whether they will consume a certain content or not, while in case of radio, it takes only a couple of words for the listener to make a decision whether to continue listening to a program or not. At certain instances the tone of voice, voice color and emotion which a radio journalist sends out might be crucial for such a decision, and this is a matter of several-seconds long assessment. Deutsche Welle, in its rules for radio writing, outlines that the fact that every word that is uttered on radio can only be heard once which is why it is important that the radio text be written very clearly, and to leave the space between the lines so that the journalist who is reading this text on the air would not mix the text lines and

would not lose time deciphering the words, while at the same time it is a must to avoid the words and phrases that are difficult to pronounce (Writing for radio, Deutsche Welle Akademie, n.d.), because speech is the only means for conveying the message, and consequently the text has to be: “sketched, moderate, connotative, direct and simple” (Schingler, & Wieringa, 1998; according to Baraković, & Mahmutović, 2013, p. 16).

CONVERGENT OFFER AND NEW RADIO FORMS WITH NEW POTENTIALS

Instead of insisting on the process of replacing old media with the new ones, Danijel Labaš (2009) insists on the process of integrating one media into another. Therefore, we can say that each new medium in some way upgrades the previous ones, taking over the good aspects, and correcting the observed shortcomings which used to be a specific feature of a particular type of the medium, where numerous theorists nowadays notice that by correcting shortcomings of a certain medium, it becomes almost impossible to make a distinction between different media, to make a clear separation between them and to accentuate their particularities since internet has grouped them into one common unparticular (particular) category - accessibility in the place and at the time as per the recipient's preference. Marina Mučalo in her book highlighting that we should be aware that different forms of the internet radio to some people doesn't seem like real radio (Mučalo, 2010). However, whether we see these new forms of the internet radio as an advantage or disadvantage, the process which is currently taking place is the process of convergence which shall not be stopped. Holliman (2010) defines convergence as an integration and inter-operability. That integration implies “integration of tools, spaces, working methods and languages that were formerly dispersed, in such a way that journalists produce contents that are

distributed through numerous platforms, using the specific languages of each of them” (Salaverría, et al., 2009, p. 113). According to Kuyucu (2019), convergence enables listeners to expand their experience by means of enriched content. Since our primary interest in this paper involves radio as a medium, Nur Aini Shofiya Asy'ari (2019, p. 207) lists all forms of the convergence of radio, which are: “website, radio on demand, radio streaming, video streaming, android application and social media”. According to Jedrzejewski (2009) and Wolk (2016, p. 43), internet radio can offer the following services: radio stream, web stream, radio on demand, e-radio, i-radio, blog-radio, podcasting (Engl. personal on-demand narrowcasting), which is what we first think of when new radio forms are mentioned, and the outcome of this convergence process is that the radio has finally been granted a visual component.

Just to clarify, a podcast is a personal request for a certain content, which we can then store at the place of our choice and listen to it at the time of our choice, “being suitable for those who spend a lot of time in the cars, as well as for the blind and partially sighted people” (Mučalo, 2010, p. 192). The podcast expansion is happening as a result of specific requests of the listeners, who are no longer satisfied with the traditional radio broadcasting. Some of the reasons for the podcast expansion is that the “consumers view traditional radio as having too much advertising and listeners perceive a traditional radio as a space with too many commercials and listeners are frustrated with the homogeneous nature of traditional radio programming” (Crofts, Dille, Fox, Retsema, & Williams, 2005, pp. 3-4). The art director of the "Studio Podcast Montpellier" points out that a podcast is more popular than other platforms since it enables discussion about any issue, without hesitation and prohibition, and because it allows the listeners to bypass that information and themes, they are not interested in (Novăceanu, 2020). Lindeberg (2019) is of the opinion that the radio broadcasters perceive podcasts as the way to attract younger population, which is

substantiated by the results of the latest researches, showing that over 23% of youth and children have been frequently listening to audio books and podcasts especially over the period of “lockdown” in pandemic time. (Best, & Clark, 2020) highlighting this as one of the best solutions for suppressing the stress and anxiety (Best, & Clark, 2020). This shows that young people can for sure keep their attention on something for a longer period of time, although the conflicting opinion also has to be accounted for, and it is only the content that should be arranged differently by inspiring the introduction of new genre forms and restoring the emotions and the feeling of closeness to others.

THE PROCESS OF RADIO DIGITALISATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

For the radio to survive, it is first and the foremost necessary carry out the specialization of radio programs, i.e. to adequately coordinate the satisfaction of interests of the most general media audience with the audience which is more specific and narrow focused, given that the 2015 Ipsos analysis of the radio market demonstrates a strong desire for new programs – almost 36% of interviewed citizens express a high demand for the initiation of a sport radio, more of 40% of the respondents highlight a need for introducing a radio of the community, while the establishment of a specialized, narrowly focused music radio is what close to 40 % surveyed citizens wish for (Ipsos Connect, 2015).

Apart from the program specialization, it will be necessary to bring the radio digitalization process to an end, that is to move to a digital broadcast. DAB standards include DAB, DAB+ and DMB (Spalević, Jakšić, Petrović, Milosević, & Smilić, 2014). Certain technological restrictions of the DAB technology have been rectified with the DAB+, which first of all implies spectral efficiency, because in order to transmit “a maximal number of different

programs at the speed of 192 kbit/s, with the level of protection 3, six programs can be transmitted within 1,536 MHz”, and further “this means that one stereo program takes up approximately 256 MHz of the frequency band”, showing that this is not such a great progress in relation to the FM (Modlic, Grgić, Kos, Šišul, Cvitković, & Bojanjac, 2010, pp. 51-53), but there are still advantages the DAB+ standard offers, which are:

better spectral efficiency, the possibility of broadcasting 12-18 radio programs within one frequency block, the introduction of additional services and options for the citizens, the provision of information about the traffic and road conditions ensuring more secure network of roads for the citizens, the creation of a broadcaster's brand (broadcaster' logo, banners), visualization (basic information, transmission of a still image, which is accompanied by the radio news, CD cover), greater coverage and the savings in terms of a lower usage of its own broadcasting network, new sources of income, provision of a part of the frequency spectrum for the radio stations, lower costs for every station, the possibility for having a content diversity, much better offer for the listeners, wider choice of stations, versatile program content, improved sound quality, easy settings, better and advanced information about traffic and travel, interactive visual radio (Zlatanović, Gaćinović & Stanković, 2018, p. 234).

DAB+ broadcasting would therefore enable Bosnia and Herzegovina to have a greater utilization of the radiofrequency spectrum, better reception conditions, more efficient broadcasting and improved sound quality with no interference. However, speaking about the sound, it will for sure be free of interference, but its quality can sometimes be poorer or equal to analogue broadcasting, since one of the transmitters has to transmit a large number of stations within one multiplex. The fact that the analogue TV signal is still being transmitted in Bosnia and Herzegovina speaks for itself about the progress of the digitalization process in our country, where this process

should have been completed in 2015, as this was an obligation of BiH as the member of the International Telecommunication Union (ITU). Given the poor results of the 2020 report regarding the Review of the Effects of the TV Signal Digitization in Bosnia and Herzegovina, where BiH is referred to as a country at the forefront of the non-efficient introduction of the digital terrestrial broadcasting, it is to be expected that the radio signal digitalization will not take place in the near future. Since the relevant institutions, as stated in the Review of the Effects of digitization of TV signals in Bosnia and Herzegovina, "Council of Ministers, Ministry of Communications and Transport of Bosnia and Herzegovina and Communications regulatory agency, have failed to ensure timely implementation of the TV signal digitalization activities in BIH, all set deadlines for the finalization of the TV signal digitalization in BiH have been broken" (Tvrčković, Pilica, Krsman, 2020, p. 18), it is very unlikely that these institutions are to assume greater responsibility in the introduction of the DAB+ standard. We can find positive examples from practice in the countries of the region regarding both radio digitalization and TV signal digitalization. DAB+ broadcasting is mostly applied in Slovenia, while in Serbia, which is a country closest to us in legal and cultural sense, the radio digitalization process and the allocation of frequency block project have commenced, pursuant to the "Strategy for the Switch-Over from Analogue to Digital Broadcasting of Radio and Television Programs in the Republic of Serbia" ("Official Gazette of RS" No. 52/09), "Decision on Amendments to the Strategy" ("Official Gazette of RS" No. 18/12) and to the "Radio Frequency Band Allocation Plan" ("Official Gazette of RS" No. 99/12) (Zlatanović, et al., 2018).

However, we should not delude ourselves because there is evidence from the countries applying DAB+ refuting the initial enthusiasm with the Eureka 147 program. That program developed by the European Consortium, founded back in 1987 (Kozamernik, 1995), and supported

by the partners around the globe, the number of which is on a constant rise. One of the main reasons why certain countries are not speeding up radio digitalization is the fact that this procedure requires infrastructural investments and leads to the dropout of audience due to a need to purchase new receivers (Mučalo, 2010).

CONCLUSIONS

Radio, along with its two main life lines – internet and new technologies - will still have the opportunity to join the race for possibly becoming a medium of choice, assisted in this by new convergence modifications, requiring the cohesion of text, sound, video and editing. Stuart Allan (2006) highlights that the old media, with this conversion, seek to adapt to the new environment, still maintaining their recognizability thanks to the process of divergence and separation (Allan, 2006; according to Obradović, 2020). Most of the analyses point at the fact that the radio has lost its media audience with the appearance of the television, but that the television has also lost its own media audience with the emergence of internet; on the other hand, though, there are no researches going in the direction of accentuating particular advantages of every medium individually and the possibilities that the convergence offers to each medium belonging to the family of so-called traditional media. Radio, despite being the oldest electronic media, is much more flexible than any other media, and we are of the opinion that the radio is in a position to very quickly respond to new changes, should its potentials be adequately directed, the potentials being multimedia training of journalists, extremely fast internet-related organization and redistribution of the content and tasks (for example, editorial office of our public service has its own internal program for the speedy content exchange), continuous lexical and journalistic professional proofreading of the content which is to be aired, and it is very likely that the consumers, who are faced with the

Bokan, J. (2021). Specificity of radio environment, its potentials and the issue of survival. *Sted Journal*, 3(2), 41-52.

abundance of available, but inaccurate information, will turn themselves towards the authenticity and truth, especially under the circumstances of persistent presentation of false, semi-false and conspiratorial information. These are the times of accentuated individualism, and the radio warmth and the feeling of intimacy with the person who is on the other side is more needed than ever before. Radio has a possibility to awaken the interest of new generation of listeners, by re-introducing on the air specific, non-fractographic genres, as well as by offering the quality which will be beyond the quality and quantity of any other media. It is not excluded that radio will revive chronology and will popularize again those genres which are disappearing in front of the predominance of the fractography. It might very well be that young people are not indifferent and uninterested, and that the problem is actually that media professionals have not offered them sufficient quality to which they would redirect their affection and attention. Based on the empirical research from this region, it has been proven that there are great potentials for the radio to get adjusted to the digital surrounding, and that this adjustment should be orientated towards social networks, i.e. almost 90% of the respondents believe that radio stations should be more active in social networks; however habitual internet radio listening has not yet seen the light, because there are only 20% of the listeners of such a radio, whereas 40% are still loyal to the FM frequency (Walz, 2019).

In addition to the fact that certain types of radio broadcasting, such as new internet radio, cannot be listened to always and everywhere, and the fact that radio is not the medium that can keep the full attention of the consumers, also having in mind a great competition with other types of the media, the significant advantages of the radio that will guarantee its survival are the possibility to reach mass audience and to inspire imagination, its accessibility, sound effects that are attractive for the listeners, flexibility in the endless repetition of messages, adherence to technology

trends and instantaneous message conveyance (Kesić, 2003). Its biggest advantage is a large audience which radio can reach with limited technical capacities and at a low price (Barnett, Dijk, Swaray, Amara, & Young, 2018; according to Hugelius, Adams, & Romo-Murphy, 2019), which is why its role is immeasurable especially at the times of new challenges and catastrophes.

In Bosnia and Herzegovina, which is a country of slow technological progress, the digitalization process becomes both financial and political issue, and as long as the issues that are complicating the digitalization process are not resolved, media professionals will have to continue investing hundredfold efforts in the creation, style and the quality of content in order to maintain their listeners and to extend the radio's survival through interaction via Internet, given that according to many, the modern radio with loose program scheme has lost its original values, but is still managing to preserve its position in the modern environment.

LITERATURE

- Ajduk, M. (2018). Razumevanje, stvaranje i slušanje muzike na internet sajtu YouTube: slučaj hora Viva Vox. *Етноантрополошки проблеми*, 13(2), 395-413.
- Ala-Fossi, M., Lax, S., O'Neill, B., Jauert, P., & Shaw, H. (2008). The future of radio is still digital—but which one? Expert perspectives and future scenarios for radio media in 2015. *Journal of Radio & Audio Media*, 15(1), 4-25.
- Audio Today. (2019). How America listens. The Nielsen Company. Retrieved October 1, 2021 from <https://www.nielsen.com/wp-content/uploads/sites/3/2019/06/audio-today-2019.pdf>.
- Asy'ari, N.A.S. (2018). The Strategy of Radio Convergence for Facing New Media Era. In *International Conference on Emerging Media, and*

Bokan, J. (2021). Specificity of radio environment, its potentials and the issue of survival. *Sted Journal*, 3(2), 41-52.

- Social Science*. European Alliance for Innovation (EAI).
- Best, E., Clark, C., & Picton, I. (2020). Children, Young People and Audiobooks before and during Lockdown. National Literacy Trust Research Report. *National Literacy Trust*. Retrieved October 1, 2021 from https://cdn.literacytrust.org.uk/media/documents/Children_and_young_peoples_engagement_with_podcasts_before_and_during_lockdown_TGY0i4G.pdf.
- Bogdanić, A. (2016). *Razmatranje novinarskog diskursa i teorije medija. Uvod u teoriju novinarosti*. Banjaluka: Komunikološki koledž u Banjaluci.
- Baraković, V., & Mahmutović, M. (2013). *Osnovi radijskog novinarstva*. Tuzla: Off-Set.
- Crofts, S., Fox, M., Retsema, A., & Williams, B. (2005). Podcasting: A new technology in search of viable business models. *First Monday*, 10(9).
- Čejko, M. (2018). *Superpovezani*. Beograd: Clio.
- European Journalism Observatory. (2015). Dnevne novine u Republici Srpskoj. Retrieved August 23, 2021, from <https://rs.ejo-online.eu/novinarstvo/dnevne-novine-u-republici-srpskoj>.
- Holliman, R. (2010). Media convergence. In Priest, S. (ed.), *Encyclopaedia of Science and Technology Communication*. Newbury Park, CA, USA: Sage.
- Hugelius, K., Adams, M., & Romo-Murphy, E. (2019). The power of radio to promote health and resilience in natural disasters: a review. *International journal of environmental research and public health*, 16(14), 2526.
- Ipsos Connect. (2015). Analiza radijskog tržišta. Retrieved September 15, 2021, from <https://www.aem.hr/wp-content/uploads/2018/11/Analiza-radijskog-tr%C5%BEi%C5%A1ta.pdf>.
- Jorgensen, K., & Hanitzsch, T. (2009). *The Handbook of Journalism Studies*. New York and London: Routledge.
- Jurčić, D. (2017). Teorijske postavke o medijima–definicije, funkcije i utjecaj. *Mostariensia - časopis za društvene i humanističke znanosti*, 21(1), 127-136.
- Karathanasopoulou, E. (2014). *An Examination of the Concept of Intimacy in Radio Studies, Combining Mainstream and NonMainstream Theories and Practices*. Doctoral thesis. University of Sunderland, United Kingdom.
- Kesić, T. (2003). *Integrirana marketinška komunikacija*. Zagreb: Opinio.
- Kozamernik, F. (1995). Digital Audio Broadcasting–radio now and for the future. *EBU Technical Review*, 265.
- Kuyucu, M. (2019). Digital Convergence of Radio: Effects of Digitilization on Radio Media. In *Proceedings 6th International Communication Days Digital Transformation Symposium 02 - 03 May 2019, Tam Metin Bildiri Kitabı Full Text Book* (pp 466-495). Istanbul:İnsan Odaklı İletişim.
- Labaš, D. (2009). „Međuljudska komunikacija, novi mediji i etika“, u: Labaš. D.(ur.) *Novi mediji: nove tehnologije–novi moral*, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 13-40.
- Lindeberg, A. (2019). So, you have a podcast? What broadcasters and newspapers are doing with new forms of audio? University of Oxford: Reuters Institute Fellowship Paper, available on: <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2019-08/Lindberg%20-%20so%20you%20have%20a%20podcast.pdf>.
- Лубојев, П. (1996). *Масовне комуникације, штампа, филм, радио, телевизија*. Нови Сад: позорница драмских уметности Нови Сад.

Bokan, J. (2021). Specificity of radio environment, its potentials and the issue of survival. *Sted Journal*, 3(2), 41-52.

- McLuhan, M. (2008). *Razumijevanje medija*. Zagreb: Golden marketing-tehnička knjiga, David Prpa prevod.
- Mučalo, M. (2010). *Radio - medij 20. stoljeća*. e-izd. Zagreb: AGM.
- Mučalo, M., Šulentić, A., & Jugo, D. (2020). FM radio u vrijeme pandemije bolesti COVID-19: slučaj Grada Zagreba i Zagrebačke županije. *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, 26(2), 101-124.
- Modlic, B., Grgić, S., Kos, T., Šišul, G., Cvitković, M., & Bojanjac, D. (2010). *Migracija prema digitalnom odašiljanju radija u zemaljskoj mreži*, studija. Zagreb: Sveučilite u Zagrebu, Fakultet elektrotehnike i računarstva.
- Novăceanu, M. (2020). From The Traditional Radio to Podcast or To the À La Carte. *World Journal of Research and Review (WJRR)*, 11(1), 17-21.
- Obradović, Đ. (2010). Neravnopravnost globalnih medija. *Glocal Media Inequality. Medijski dijalozi*, 3(6), 67-79.
- Ofcom. (2017). *Communications Market Report United Kingdom*. United Kingdom: Ofcom. Retrieved September 15, 2021, from https://www.ofcom.org.uk/_data/assets/pdf_file/0017/105074/cm-2017-uk.pdf.
- Ofcom. (2020). Jigsaw Research, News Consumption in the UK. Retrieved February 20, 2021, from https://www.ofcom.org.uk/_data/assets/pdf_file/0013/201316/news-consumption-2020-report.pdf.
- Pavlik, J.V. (2001). *Journalism and new media*. Columbia University Press, New York.
- Pease, E., & Dennis, E. (1995). *Radio-The Forgotten Medium, 1st Edition*. New Brunswick, N.J. Transaction Publishers.
- Tvrtković, H., Pilica, J., i Krsman, R. (2020). *Revizija učinka Digitalizacije TV signala u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Kancelarija za reviziju institucija Bosne i Hercegovine. Available on: <http://www.revizija.gov.ba/Content/OpenAttachment?Id=13b002d0-b159-4cce6-95d7-e00362eaf167&langTag=bs>, downloaded on 27 July, 2021.
- Salaverría, R., García Avilés, J.A., Masip, P., Sádaba, C., Portilla, I., & Saad, B. (2009). Media Convergence. In: Marcos Palacios & Javier Díaz Noci (Eds.), *Online journalism: research methods. A multidisciplinary approach in comparative perspective* (pp. 111-129). Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco.
- Spalević, P., Jakšić, B., Petrović, M., Milošević, M., & Smilić, M. (2014). Primena DAB standarda u digitalizaciji radija u Evropi. In *Proceedings XIII International symposium INFOTEH* (pp 429-434).
- Speck, D. (2020). EBU Media Intelligence Service – *Trust in Media 2020, Market insights Trust in media 2020*. Geneva: EBU. Available on: [https://medienorge.uib.no/files/Eksterne/pub/EBU-MIS-Trust in Media 2020.pdf](https://medienorge.uib.no/files/Eksterne/pub/EBU-MIS-Trust%20in%20Media%2020.pdf), downloaded on July 17, 2021.
- Supadiyanto, S. (2020). (Opportunities) Death of Newspaper Industry in Digital Age and Covid-19 Pandemic. *Jurnal The Messenger*, 12(2), 192-207.
- Zlatanović, J., Gačinović, Z., Stanković, S. (2018). DAB+ budućnost digitalnog radija u Srbiji. In *Proceedings International Scientific Conference on Information Technology and Data Related Research* (pp 226-235). Belgrade, Serbia: Singidunum University.
- Walz, L. (2019). *Razvoj i prilagodba radija novom digitalnom okruženju*. Master's thesis. Josip Juraj Strossmayer University of Osijek. Academy of Arts and Culture in Osijek. Retrieved November 20, 2021 from <https://repozitorij.aukos.unios.hr/islan-dora/object/aukos:383>.

Bokan, J. (2021). Specificity of radio environment, its potentials and the issue of survival. *Sted Journal*, 3(2), 41-52.

Wolk, K. (2016). Building an Internet Radio System with Interdisciplinary factored system for automatic content recommendation. *arXiv preprint arXiv:1604.00233*.

ТЕРИТОРИЈАЛНА ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈА КАО ФАКТОР СПОРОВА О СУКОБУ НАДЛЕЖНОСТИ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ

Сандра Пајић Шавија

Универзитет Мегатренд, Правни факултет, Булевар маршала Толбухина 8, 11070
Нови Београд, sandra_pajic@yahoo.com

НАУЧНА КРИТИКА

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 342.4(497.6RS):342.25(497.6)

DOI 10.7251/STED2102053P

Примљен рад: 19.10.2021.

Рад прихваћен: 18.11.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Аутор за преписку:

Сандра Пајић Шавија, Универзитет Мегатренд, Правни факултет, Булевар маршала Толбухина 8, 11070 Нови Београд, sandra_pajic@yahoo.com

Copyright © 2021 Sandra Pajić Šavija; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

АПСТРАКТ

Принцип подјеле власти представља један од основних стубова правне државе, а његова суштина јесте спречавање злоупотребе власти јер подјела власти не искључује могућност преплитања надлежности различитих носилаца државне власти. Управо због тога, без обзира у ком облику је подјела власти остварена, сукоби између различитих носилаца власти и задирање у надлежности других носилаца власти је неизбијечно. Сами спорови о сукобу надлежности настају под утицајем различитих фактора од којих је свакако најбитнији облик државног уређења

односно степен територијалне децентрализације и начин на који је остварена подјела власти на вертикалном нивоу. Сваки вид децентрализације, било да је ријеч о федералним јединицама, територијалној аутономији или пак јединицама локалне самоуправе, нужно представља извор потенцијалних сукоба између централне и нецентралне власти. Због тога је основно питање које се јавља у сваком облику децентрализоване државе, а посебно федеративне, управо питање односа између централне и нецентралне власти. У раду је посебна пажња посвећена Босни и Херцеговини, односно питању расподеле надлежности као фактора компетционих спорова те улози Уставног суда у рјешавању наведених спорова и успостављања јасних граница између различитих носилаца државне власти у вертикали.

Кључне ријечи: подјела власти, облик државног уређења, територијална децентрализација, спорови о сукобу надлежности, уставни суд

УВОД

Иако принцип подјеле власти данас представља један од основних стубова правне државе, у конституционалној теорији подјела власти је предмет различитих тумачења од оних који тврде да тај принцип подразумијева потпуну организациону и функционалну независност различитих носилаца државних функција, до оних који истичу да ово начело не искључује, већ напротив, подразумијева постојање сарадње између различитих државних органа. Очигледно је да је и сам идејни творац начела подјеле власти, Шарл Монтескје

заступао став о умјереној подјели власти, посебно ако се има у виду да је своју теорију развио на примјеру Енглеске. Чак ни инжињери америчког устава, Хамилтон, Медисон и Џеј, нису оспоравали могућност успостављања везе између различитих носилаца државне власти (Хамилтон, Медисон и Џеј, 1981). Уколико изузмемо различите теоријске критике, јасно је да је циљ подјеле власти, без обзира у ком се облику остварује, остао непромијењен, а то је спречавање злоупотребе власти, јер подјела власти не искључује могућност преплитања надлежности различитих носилаца државних функција. Подјела власти подразумијева успостављање равнотеже између власти која доноси законе и власти која тумачи право (Т.Р.С. Allan, 2003). Неспорно је да носиоци различитих грана власти, односно различитих нивоа власти не треба да међусобно задиру и претјерано утичу на вршење овлаштења других носилаца власти. „Нико не оспорава да свака власт, по природи ствари задира у туђе право али зато је треба спречити да не пређе утврђене границе“ (Хамилтон, Медисон и Џеј, 1981).

Управо због тога, без обзира у ком облику је подјела власти остварена, сукоби између различитих носилаца државних функција и задирање у надлежности других носилаца власти је неизбијежно. Сами спорови о сукобу надлежности настају под утицајем различитих фактора, почев од облика државне власти, облика државног уређења, страначког система, степена развијености демократије, апстрактности уставних одредби којима се дефинишу границе државне власти и слично. Уколико пођемо од чињенице да су спорови о сукобу надлежности манифестација кршења принципа подјеле власти, онда свакако, обим и интензитет ових уставних спорова зависи прије свега од облика у којем се подјела власти остварује. Даље, уколико имамо у виду да се подјела власти остварује, како на хоризонталном, тако и на вертикалном нивоу, можемо

закључити да су, облик државне власти и облик државног уређења, фактори који примарно утичу на појаву уставних спорова о сукобу надлежности. Док је хоризонтална подјела власти (на законодавну, извршну и судску власт) спроведена у свим државама, вертикална подјела власти, која означава повјеравање одређених послова нецентралним властима, у смислу "растеређивања" централне власти, није примјењена у свим државама и на исти начин. Вертикална подјела власти се успоставља на територијалном принципу, у смислу да се на одрђеној територији (федерална јединица, локална заједница, регија и слично) успостављају посебни органи власти који на том простору обављају послове у оквиру своје надлежности. Управо се због тога вертикална организација власти често назива и територијална организација власти односно облик државног уређења. Територијална децентрализација у најширем смислу представља најраспрострањенији облик државног уређења. Под појмом децентрализације у правној теорији се подразумијева постојање централних и нецентралних органа власти, при чему нецентрални органи уживају одређени степен самосталности у односу на централну власт. „Централна власт је она власт која се простире над читавом организацијом тј. чије су одлуке обавезне за све чланове организације..., док се нецентралним органима поверавају извесни послови“ (Р. Лукић, 1995). Децентрализација постоји када нецентрални органи имају овлаштења да одређене одлуке доносе самостално у односу на централну власт која у том домену самосталности нецентралне власти нема право поништавања тих одлука, све док су оне у складу са уставом. Проф. Р. Кузмановић истиче да је децентрализација „наличје централизације и огледа се у већој самосталности нижих органа (Р. Кузмановић, 2002). Уколико изузмемо различите облике и врсте децентрализације које су присутне у

правној теорији и уставној пракси, свакако је најважнији облик децентрализације односно територијална децентрализација.

Територијална децентрализација је одређена територијом на којој се врше децентрализовани послови. То значи да се на одређеној територији, локалној заједници, ентитету, региону и слично успостављају посебни локални органи који обављају децентрализоване послове и уживају одређени степен самосталности. Нецентралини органи територијалних јединица су најчешће изабрани од стране локалног становништва чиме такав облик територијалне децентрализације има демократски карактер.

Овдје ћемо посебно размотрити облик државног уређења односно територијалну децентрализацију као један од примарних фактора који узрокује спорове о сукобу надлежности. Већ смо напоменули да је облик државног уређења један од главних фактора који утиче на обим и интензитет спорова о сукобу надлежности у одређеној држави. Због тога сваки вид децентрализације, било да је ријеч о федералним јединицама, територијалној аутономији или пак јединицама локалне самоуправе, нужно представља извор потенцијалних сукоба између централне и нецентралне власти. Због тога је основно питање које се јавља у сваком облику децентрализоване државе, а посебно федеративне, управо питање односа између централне и нецентралне власти. На крају ћемо се посебно осврнути на стање у Босни и Херцеговини, односно питање расподеле надлежности као фактора компетенционих спорова. У раду ћемо покушати укратко, да на основу расположивих домаћих и иностраних текстова и постојеће правне регулативе анализирамо проблем расподеле надлежности као један од кључних фактора сукоба и спорења у држави. Посебно ћемо се осврнути на улогу уставног суда у рјешавању таквих сукоба. Територијална децентрализација као

начин растеређивања централне власти и расподеле надлежности између различитих носилаца власти нужно доводи до сукоба чак и у стабилним државама. Уставна пракса је показала да није довољно уставом одредити јасне границе између различитих носилаца државне власти, него је потребно обезбиједити и ефикасне механизме за превазилажење евентуалних сукоба и задирање у надлежности других носилаца власти. Свакако да је улога уставних судова као чувара устава и уставом успостављеног уређења најважнија. Када је ријеч о уставном уређењу Босне и Херцеговине питање расподеле надлежности, нарочито између централне власти и ентитета представља увијек „актуелан“ проблем. Питање правне природе Босне и Херцеговине и њеног уставног уређења је предмет честих теоријских спорења, а самим тиме и питање расподеле надлежности између државе и ентитета. Посебно ћемо се осврнути на улогу уставних судова у превазилажењу евентуалних спорова. Наиме, уставна пракса је показала да су управо уставни судови допринијели успостављању владавине права и дефинисању јасних граница између централне и нецентралне власти. У том смислу неопходно је обезбиједити стабилност уставносудске функције. Свакако да су односи између различитих нивоа власти условљени и политичким амбијентом, као и међусобним односом политичких институција и њиховог односа према уставном суду, те спремности да се поштују његове одлуке. Циљ рада јесте да се укаже на проблем територијалне децентрализације као фактора сукоба надлежности у федерацији али и у децентрализованим унитарним државама, као и на допринос уставносудске праксе у рјешавању евентуалних сукоба и успостављању уставне демократије и владавине права. У раду је кориштен прије свега теоријски метод, у смислу претходног знања о предмету, правно-догматски метод као и компаративни и историјско-правни приступ.

РАСПОДЈЕЛА НАДЛЕЖНОСТИ У ФЕДЕРАЦИЈИ КАО ФАКТОР СПОРОВА О СУКОБУ НАДЛЕЖНОСТИ

У традиционалној конституционалној теорији федерација се најчешће дефинише као сложена држава, у којој је, поред хоризонталне подјеле власти, извршена и вертикална подјела власти између федерације и федералних јединица. Док је у децентрализованом унитарној држави надлежност јединствена, али се врши преко различитих органа, који у већој или мањој мјери зависе од централне власти, у федералној држави постоје два нивоа надлежности, од који се свака остварује преко самосталних органа. Једно од основних правила, када је у питању расподјела надлежности у федерацији, јесте правило Kompetenz – Kompetenz, односно право федерације да својим уставом уреди своју надлежност, али и надлежност федералних јединица. „У свакој савезној држави тј. федерацији, тежња да се прецизирају односи између централних савезних органа и земаљских власти наилази на мноштво тешких правних проблема које треба решити. Овде се савезни уставотворац налази пред одлуком да ли да ове односе конструише полазећи од земаља или целовите државне јединице и да сходно томе његово тежиште буду компетенце земаља или држава чланица“ (Стојановић, 2009). Међутим, права мјера у овом случају не постоји, те су сукоби надлежности у федерацији неминовност. „Ако је устав у тој области детаљан, неминовно ће се поставити питање његовог тумачења, а ако је сумаран, неминовно је настајање сукоба надлежности“ (Марковић, 2008). Тако, К. Чавошки истиче, да су сукоби надлежности у федерацији неизбијежни, јер „гранична линија између надлежности федералне владе и држава чланица није сасвим јасно повучена, нити је то у пракси могуће“ (Чавошки, 1982). Шта више, рационални сукоби надлежности се сматрају „здравим знаком федералне владавине. Тиме се

спречава да федерална власт постане превише моћна, што би државу претворило у централизован и интегрисан систем, док би с друге стране, претјерана власт федералних јединица довела до хаотичног стања“ (Мооре, 1962).

Питање расподјеле надлежности у федерацији спада у једно од најспорнијих питања федерализма. У том смислу, задатак уставотворца у федералној држави је далеко сложенији, јер захтјева прецизно регулисање, не само односа између федералне власти и федералних јединица, него и између самих федералних јединица. Због тога је од кључног значаја за функционисање федерације прецизна расподјела надлежности. Уобичајена су два традиционална метода за расподјелу надлежности у федерацији. Најчешће се у уставу федерације дефинишу надлежности федералне власти, а када су у питању надлежности федералних јединица претпоставка је да све оно што није изричито предвиђено као надлежност федерације спада у дјелокруг федералних јединица. У случају спора између федерације и федералних јединица претпоставка је у корист надлежности федералних јединица. Према другом методу, у савезном уставу се позитивно одређује надлежност федералних јединица, док постоји претпоставка да сви остали послови спадају у надлежност федералне власти. У случају спора о надлежности, претпоставка је у корист надлежности федерације. Поред послова који спадају у искључиву надлежност федерације односно у искључиву надлежност федералних јединица, постоји и трећа група послова, који спадају у тзв. мјешовиту или заједичку надлежност (Пајић Шавија, 2016). Управо у области мјешовите надлежности је посебно проблематично направити јасно разграничење између федералне власти и власти федералних јединица (Марковић, 2008).

Уколико пођемо од чињенице да федеративна држава почива на три

основна мјерила, а то су: начело супрематије федералног устава, начело аутономије федералних јединица и начело партиципације федералних јединица у вршењу федералне власти, сви сукоби се преламају управо кроз ова три начела. Сукоби надлежности у федерацији се најчешће јављају управо као резултат кршења првог и основног федералног принципа, а то је супрематија правних аката федерације. Овакви спорови о надлежности најчешће су резултат тежње федералних јединица за већом степеном самосталности у односу на онај који им по уставу припада. С друге стране, претјерана тежња за централизацијом доводи до ограничавања уставом зајемчене аутономије федералних јединица, што опет нужно доводи до спора између федералне власти и федералних јединица. „Током првих деценија прошлог века прва могућност-унитаризација федералне државе- сматрана је много већом претњом федералним уређењима широм света, али се у претходне две деценије и друга могућност-дезинтеграција федерације-показала као релна опасност“ (Станковић, 2010). Федерални спорови „сведоче да федерација живи и еволуира у непрестаном настојању одржавања равнотеже између центрипеталних и центрифугалних сила“ (Вучић, Петров и Симовић, 2010). Поред прецизне расподјеле надлежности између федерације и федералних јединица која се дефинише федеаралним уставом, у дефинисању односа између феерације и федералних јединица посебну улогу има уставни суд. У том смислу, рјешавајући федералне спорове уставни суд се „истовремено појављује као заштитник федералних јединица од могуће узурпације власти од стране федерације, али и као заштитник федерације од сецесионистичких настојања њених конститутивних јединица“ (Вучић, Петров и Симовић, 2010). Због тога је у већини федеративним државама уставносудска контрола уведена као гарант федералног уређења (Cole, 1959).

ТЕРИТОРИЈАЛНА ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈА КАО ФАКТОР СПОРОВА О СУКОБУ НАДЛЕЖНОСТИ У УНИТАРНИМ ДРЖАВАМА

Иако се вертикални спорови о сукобу надлежности уобичајено везују за федеративно уређену државу, они се могу јавити и у унитарним државама јер је политички систем сваке државе врло комплексан будући да обухвата „различите аспекте положаја, организације и функционисања свих органа који у датој земљи располажу јавним овлашћењима. Такви органи, сходно сврси свог постојања, обављају различите врсте функција, јављајући се на различитим нивоима друштвене организације, почев од највишег, у самом центру, до најнижег, чисто локалног“ (Јовичић, 1974). У том смислу, компетенциони спорови могу настати и у децентрализованим унитарним државама, као спорови између централних органа власти и нецентралних односно самоуправних органа. Због тога се, и у уставним системима унитарних држава, често као посебна надлежност уставног суда издваја рјешавање вертикалних спорова о сукобу надлежности, а уставни суд се у том случају појављује као чувар уставом зајемчене територијалне аутономије и локалне самоуправе.

Децентрализација власти је нужна за успјешно функционисање државе. Принцип децентрализације подразумијева расподјелу послова између централних и нецентралних органа власти, а то значи да се дио државних послова повјерава недржавним органима територијалне аутономије односно органима локалне самоуправе. Децентрализацију треба разликовати од деконцентрације власти, гдје се одређени послови преносе на организационе јединице државних органа.

Децентрализација се може остварити путем преношења одређених државних послова на ниже нецентралне органе. У том случају, пренијети послови постају изворна надлежност

Pajić Šavija, S. (2021). Teritorijalna decentralizacija kao faktor sporova o sukobu nadležnosti sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. *Sted Journal*, 3(2), 53-66.

нецентралних органа. Други начин децентрализације остварује се путем тзв. делегације односно повјеравањем одређених државних послова недржавним органима, при чему ти послови и даље остају у надлежности централних органа власти. И у једном и у другом случају обављање пренијетих односно повјерених послова подлијеже контроли уставности и законитости, с тим да су у овом другом случају нецентрални органи у већем степену подређености. Вертикални спорови у унитарним државама су управо посљедица децентрализације и настају између централне власти и органа локалне самоуправе, између централне власти и органа територијалне аутономије, као и између локалних односно аутономних заједница. Територијална децентрализација најчешће се остварује као локална самоуправа и територијална аутономија. При томе треба нагласити да је локална самоуправа као облик територијалне децентрализације далеко заступљенија у уставној пракси у односу на територијалну аутономију (Пајић Шавија, 2018).

Локална самоуправа се уобичајено одређује као облик територијалне децентрализације, код које се уставом и законом „одређују извесне државне активности које се предају у надлежност локалних (нецентралних) органа, односно локалне заједнице као такве, па то и постају њене сопствене надлежности“ (Николић, 1994). У зависности од тога какав је однос локалних и централних органа, постоје и различити системи локалне самоуправе. Свакако да од начина дефинисања односа између централне и локалне власти зависи и интензитет и природа евентуалних вертикалних спорова који се могу јавити. Уколико изузмемо Енглеску, у којој се систем локалне самоуправе заснива на разликовању два посебна система власти (један чине централни органи власти, а други органи локалне самоуправе) (Марковић, 2008), у већини земаља (ту спадају, између

осталог, Француска, Италија, Шпанија), локална самоуправа почива на комбинацији начела децентрализације и деконцентрације, што значи да су органи локлне самоуправе, једним дијелом изабрани од стране локалног становништва, а једним дијелом постављени од стране централне власти. Из тога произлази, да поред послова који спадају у изворну надлежност, обављају и повјерене послове, те да подлијежу контроли од стране централне власти, како у погледу законитости, тако и у погледу цјелисходности (када је ријеч о повјереним пословима). У другу групу, спадају земље (попут Њемачке, Аустрије, Швајцарске) у којима су локални органи бирани непосредно од стране локалног становништва. Локални органи највећим дијелом обављају послове који спадају у њихову изворну надлежност, па је самим тиме и контрола од стране централне власти слабија и односи се искључиво на контролу законитости (Јовичић, 1974).

За разлику од локалне самоуправе, територијалну аутономију је много теже одредити. Ипак, у теорији постоји сагласност да се територијална аутономије према степену овлашћења налази изнад овлашћења која има локална самоуправа, а испод овлашћења која има федерална јединица. Тако, Р. Марковић територијалну аутономију означава као „предфедерално државно уређење“ (Марковић, 2008), док П. Николић истиче да се „под политичком територијалном аутономијом подразумева облик унутрашњег уређења једне државе (односно федералне јединице у федеративно уређеној држави) који се карактерише тиме што одређена територија и становништво те територије уживају релативно висок степен аутономности у односу на централну власт. Овај степен аутономности је већи од степена аутономности локалних јединица, а мањи (и квалитативно различит) од степена аутономности федералних јединица“ (Николић, 1994). Разлози увођења територијалне аутономије су најчешће историјски, национални, културни. Имајући у виду

Pajić Šavija, S. (2021). Teritorijalna decentralizacija kao faktor sporova o sukobu nadležnosti sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. *Sted Journal*, 3(2), 53-66.

мотиве увођења територијалне аутономије, Р. Марковић истиче да је аутономија „уведена у државама у којима, с једне стране, посебни територијални колективитети нису били довољно јаки да извојују статус федералне јединице, али су били довољно јаки да се изборе за територијалну аутономију и у којима је, с друге стране, централна државна власт, у интересу очувања свог јединства и јединства државног подручја била присиљена да једном свом делу подари законодавну аутономију, а да њено вршење подведе под свој надзор“ (Марковић, 2008). У конституционалној теорији постоји сагласност да је територијална аутономија облик унутрашњег уређења државе, али не постоји сагласност у погледу њених битних обиљежја. Уобичајено се као специфичност територијалне аутономије истиче њена законодавна надлежност. Тако, проф. Р. Марковић истиче етимолошко значење аутономије, које подразумева „својство територијалне заједнице у оквиру државе (унитарне или федералне јединице), да је законодавни субјект, да доноси сопствене законе, да врши самозаконодавство“ (Марковић, 2008). Уколико изузмемо чињеницу да територијална аутономија подразумева и самосталност у извршењу сопствених закона, а у неким случајевима и самосталну судску власт (Сјеверна Ирска и аутономне јединице у Шпанији), управо је законодавна надлежност аутономних јединица најчешћи извор спорова о сукобу надлежности у децентрализованом унитарној држави. Законодавна надлежност аутономних субјеката се одређује у уставима системом енумерације, а сами закони аутономних јединица су слабије правне снаге од закона државе и морају бити у складу са њима. У том смислу, држава има овлаштење да контролише уставност и законитост законских аката аутономних јединица, а најчешће се тај надзор повјерава специјализованом уставносудском органу. Према томе,

уставносудском контролом уставности и законитости закона аутономних јединица посредно се рјешавају и компетенциони спорови између државе и аутономне заједнице (Пајић Шавија, 2016).

Италија и Шпанија су државе које се у уставној теорији одређују као земље у којима је територијална аутономија доследно примјењена и у конституционалној теорији се означавају као регионалне државе. Регионална држава замишљена је као облик државног уређења који треба да обједини предности унитарне државе и федерације, а да у исто вријеме отклони њихове недостатке. На тај начин, „регионална држава више од федерације обезбеђује „јединство у различитости“, али, с друге стране, избегава претерану концентрацију власти, иначе својствену унитарној држави“ (Јовичић, 1996).

РАСПОДЈЕЛА НАДЛЕЖНОСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ КАО ФАКТОР СПОРОВА О СУКОБУ НАДЛЕЖНОСТИ

Иако се принцип подјеле власти не помиње изричито у самом Уставу Босне и Херцеговине, неспорно је да је у уставном уређењу БиХ спроведена како хоризонтална, тако и вертикална подјела власти. Хоризонтална подјела власти се огледа у подјели на законодавну, извршну, управну и судску власт. У том смислу законодавна власт припада Парламентарној скупштини БиХ, док се Предсједништво и Вијеће министара појављују као носиоци извршне функције. Међутим, сама подјела власти не значи подјелу власти у апсолутном смислу односно строгу одвојеност функција различитих носилаца државне власти. То значи да подјела власти не искључује сарадњу између носилаца власти и постојање евентуалног утицаја једне власти на другу. С обзиром да подјела власти, као што смо више пута нагласили, не искључује могућност злоупотребе власти, улога Уставног суда БиХ је управо спречавање злоупотребе власти и нарушавања самог принципа

Pajić Šavija, S. (2021). Teritorijalna decentralizacija kao faktor sporova o sukobu nadležnosti sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. *Sted Journal*, 3(2), 53-66.

подјеле власти. Због тога је основни задатак Уставног суда као чувара Устава да прогласи неважећим законе којима се крши Устав, а сходно члану 3, Анекса II Устава БиХ према коме цјелокупно право БиХ мора бити у складу са Уставом БиХ.

Поред класичне подјеле власти која је загарантована самим Уставом, у БиХ је спроведена и вертикална подјела власти која подразумева прије свега подјелу власти између државе БиХ и ентитета. Када је ријеч о самом уређењу Босне и Херцеговине, Устав БиХ не садржи одредбе којима би се дефинисао облик државног уређења. Овакав приступ свакако није уобичајен за модерне уставе и уставне текстове који обично садрже одредбе којима се прецизно дефинише државно уређење, док се некада и из самог назива државе може недвосмислено извести закључак о ком облику уређења је ријеч. У самом Уставу БиХ, члан I/3 стоји да се Босна и Херцеговина састоји од два ентитета: Федерације Босне и Херцеговине и Републике Српске. Управо је овако непрецизно одређење самог уређења разлог бројних теоријских спорова око саме правне природе Босне и Херцеговине, а посебно односа између централне власти и ентитета. С друге стране, у пракси то има за посљедицу честа спорења у погледу саме расподеле надлежности на вертикалном нивоу, будући да је тешко одредити границе аутономије ентитета с једне стране, односно степен централизације државе БиХ, с друге стране. Уколико имамо у виду чињеницу да у Босни и Херцеговини поред два ентитета постоји и трећа „аутономна јединица“, Брчко дистрикт, која има статус кондоминија, односно територија која је заједничко власништво ентитета, онда је уставно уређење далеко компликованије. Сложеност и комплексност уставног уређења Босне и Херцеговине има за посљедицу и различите теоријске ставове о самој природи њеног државног уређења. Иако доминирају ставови да је Босна и Херцеговина федерација,

односно савезна држава, нису усамљени ни ставови да је БиХ много ближа конфедерацији. Да Босна и Херцеговина подсјећа на конфедерацију, односно савез држава иде у прилог чињеница да је сам правни основ њеног настанка, Дејтонски мировни споразум, међународни уговор односно да је сам Устав БиХ саставни дио тог споразума. Сложена структура Босне и Херцеговине због тога највише подсјећа на „савез држава“ (Е. Шарчевић, 2009). Такође, и сам начин одлучивања у заједничким институцијама који подразумева постојање консензуса, свакако иде у прилог овој тврдњи. Тако становниште заступа и проф. Снежана Савић иако истиче да Босна и Херцеговина садржи и неке „елементе федеративне државне организације“ (С. Савић, 2003). К. Трнка истиче да се „ односи између институција БиХ и ентитета заснивају на принципима кооперативног федерализма“ (Трнка, 2006: 271). Односи између различитих носилаца власти на вертикалном нивоу су додатно усложњени постојањем вето механизма као што је ентитетско гласање у Парламентарној скупштини БиХ, те процедуре за заштиту тзв. виталног националног интереса ентитета односно конститутивних народа. С једне стране начело уставности налаже да устав и сви прописи ентитета морају бити у складу са уставом БиХ, док с друге стране начело партиципације ентитета у вршењу централне власти подразумева да управо ентитетима припада значајна улога у образовању и функционисању институција БиХ.

Уколико оставимо по страни различите теоријске ставове о правној природи БиХ, остаје да се фокусирамо на само питање расподеле надлежности између централне власти и ентитета као и евентуалне спорове о сукобу надлежности и њихово превазилажење. Уставом Босне и Херцеговине је извршена расподела надлежности између државе БиХ и ентитета при чему је претпоставка надлежности установљена у корист ентитета. Поред

искључивих надлежности државе, односно ентитета постоје и питања која спадају у заједничку надлежност. Док су искључиве надлежности БиХ таксативно наведене у Уставу (члан III/1), искључиве надлежности ентитета су одређене системом генералне клаузуле према којој сва питања која нису одређена као надлежност државе представљају искључиву надлежност ентитета. Такође, члан III/2а ентитетима додатно гарантује право да успостављају „посебне паралелне односе са сусједним државама“ иако је спољна политика одређена као искључива надлежност државе БиХ. Иако Устав БиХ предвиђа да се централна власт не може мијешати у надлежности ентитета и обрнуто, ипак члан III/5 оставља могућност да БиХ у одрђеним случајевима може преузети надлежности ентитета. Наведени члан предвиђа преузимање надлежности у три случаја. Први случај подразумева да за преузимање надлежности постоји сагласност ентитета. У другом случају ради се о надлежностима које су предвиђене анексима 5-8 Општег оквирног споразума за мир у БиХ, док је у трећем случају преузимање надлежности могуће уколико је то неопходно у циљу очувања територијалног интегритета, суверенитета, политичке независности и међународног интегритета БиХ. Јасно је да овако сложено државно уређење резултира честим споровима о сукобу надлежности између централне власти и ентитета. У тим случајевима Уставни суд БиХ се појављује као кључни фактор у рјешављу насталих спорова те је његов задатак да се изјасни коме надлежност припада. У самој пракси, управо питање расподјеле надлежности између државе и ентитета најчешће изазива недоумице и спорове. Односи између централне и ентитетске власти су додатно усложњени због чињенице да у неким областима постоје конкурентне и оквирне надлежности државе и ентитета, а које произлазе из осталих одредаба Устава. У разрјешавању насталих

спорова о сукобу надлежности улога Уставног суда БиХ је од кључног значаја.

Уставни суд БиХ врши уставносудску функцију која се огледа у контроли уставности у најширем смислу. У том смислу, Уставни суд се појављује као носилац посебне функције државне власти која се у конституционалној теорији често означава као контролна функција. Иако је главни задатак уставног суда је „елиминисање неуставних закона из правног поретка, отклањање грубих погрешки законодавца и других квалификованих случајева неуставности“ (Стојановић, 2009) уставносудска функција је много комплекснија. И сам Х. Келзен је истицао да, иако је уставносудска надлежност активност негативног законодавца, то не значи да уставни суд врши законодавну функцију коју карактерише слобода стварања норми, а која не постоји у случајевима поништавања закона. Његов закључак је да се уставносудска функција остварује као чисто правна мисија тумачења устава (A. R. Brewer-Carias). Сматрамо да је погрешно поистовјеђивати уставносудску функцију са законодавном функцијом, прије свега због чињенице да се уставносудска функција не може поистовијетити искључиво са функцијом нормативне контроле. Уставни суд обавља и друге послове који нису нужно скопчани са испитивањем уставности закона. С друге стране, уставни суд не можемо поистовијетити ни са судском функцијом иако из самог назива произлази да је ријеч о специфичном судском органу. Међутим, уставни суд се заиста не може поистовијетити са обичним судом прије свега због обима надлежности које су значајно шире у односу на надлежност редовних судова. „У односу на "обичан" суд, уставни суд има, везујући се за уставне норме и принципе - и оне у њему записане, али и оне у њему *implicite* садржане, посебно на оне међународно признате обрасце-много разуђеније и по посљедицама далекосежније задатке и прерогативе у

поређењу са "осталим" судством" (Томић, 2004). У том смислу, уставни суд превазилази домете редовног суда јер је његова улога и стваралачке природе. Такође, уставни суд приликом одлучивања узима у обзир не само правна него и политичка мјерила.

Устав БиХ прописује надлежности Уставног суда и те надлежности могу бити прописан искључиво уставом. Сходно члану VI Устава, Уставни суд је надлежан да одлучује о заштити виталног националног интереса, рјешава органске спорове, врши апстрактну оцјену уставности, врши оцјену уставности успостављања специјалних паралелних веза ентитета са сусједним државама, апелациону надлежност, заштиту статуса Брчко дистрикта (што је уведено посебним амандманом), те конкретну контролу уставности. Иако је рјешавање компетенционих спорова издвојена као посебна надлежност уставног суда треба имати у виду да је Уставни суд позван да рјешава спорове о сукобу надлежности и у другим случајевима, односно када врши друге надлежности, а посебно апстрактну контролу уставности, те оцјену уставности успостављања специјалних паралелних веза, као и када одлучује о повреди виталног националног интереса. Свакако да и надлежност заштите статуса Брчко дистрикта посердно значи рјешавање компетенционих спорова. Рјешавање компетенционих спорова, као што смо видјели, је издвојено као посебна надлежност. У том смислу, Уставни суд БиХ има искључиву надлежност одлучивања о споровима који могу настати између два ентитета или између БиХ и једног или оба ентитета, као и спорове између институција БиХ. Поступак пред Уставним судом могу покренути чланови Предсједништва, председavajuћи Вијећа министра, председavajuћи било ког дома Парламентарне скупштине, једна четвртина чланова било ког дома Парламентарне скупштине БиХ, као и једна четвртина чланова законодавног

тијела ентитета. У пракси се спорови најчешће јављају у погледу расподеле надлежности, а као странке у поступку јављају се органи који покрећу поступак, односно између којих је настао спор или доносилац акта који је евентуално предмет спора. Уставни суд БиХ посредно рјешава спорове о сукобу надлежности и у оквиру нормативне контроле. Сходно Уставу, Уставни суд је надлежан да одлучује да ли је било која одредба устава или закона ентитета у складу са Уставом БиХ. Поступак апстрактне контроле уставности наведених аката могу покренути чланови Предсједништва, председavajuћи Вијећа министара, затим председavajuћи или замјеник председavajuћег било ког дома Парламентарне скупштине БиХ, једна четвртина представника било ког дома Парламентарне скупштине, односно једна четвртина чланова законодавног тијела ентитета. Већ смо напоменули да ентитети имају могућност успостављања специјалних паралелних веза са сусједним државама. С обзиром да постоји могућност да се таквим одлукама ентитета повриједи Устав, а самим тиме и уставна подјела власти, Уставом БиХ је као посебна надлежност уставног суда издвојена и надлежност да одлучује да ли је одлука ентитета у конкретном случају у складу са Уставом. Јасно је да и у оквиру ове надлежности Уставни суд посредно рјешава вертикалне спорове о сукобу надлежности. Посебну врсту органских спорова које Уставни суд БиХ рјешава представљају спорови у вези са заштитом статуса и овлаштења Брчко дистрикта, а који може настати између ентитета и Брчко дистрикта или између Брчко дистрикта и БиХ. Поступак пред уставним судом могу покренути чланови Предсједништва, председavajuћи Вијећа министара, затим председavajuћи или замјеник председavajuћег било ког дома Парламентарне скупштине БиХ, једна четвртина представника било ког дома Парламентарне скупштине, односно једна четвртина чланова законодавног тијела ентитета или већина посланика у

Скупштини Брчко дистрикта која укључује најмање једну петину изабраних посланика из реда сваког конститутивног народа.

У пракси, Уставни суд БиХ је често био у прилици да се изјашњава о повреди одредаба о расподјели надлежности цијенећи прије свега уставност закона и других ентитетских прописа. Уставни суд тако најчешће кроз норматвну контролу посредно рјешава и спорове о сукобу надлежности. У том смислу, Уставни суд је често истицао супремацију Устава БиХ у односу на ентитетске прописе као један од основних принципа уставног уређења БиХ (Одлука Уставног суда БиХ 5/98). Полазећи од принципа надређености Устава БиХ, Уставни суд је истакао посебно „обавезу ентитета да измјене, односно ставе ван снаге оне законе и прописе који су супротни одредбама Устава БиХ, устава ентитета, као и општих начела међународног права који су саставни дио Устава БиХ“ (Одлука Уставног суда БиХ 4/04-II). Такође, Уставни суд је у својим одлукама истицао да ентитети не могу задрати у надлежности државе које су Уставом БиХ предвиђене као искључиве надлежности државе (Одлука Уставног суда БиХ У 18/00). Није тешко закључити да је пред Уставним судом БиХ веома тежак задатак који се огледа у очувању начела уставности и законитости као једног од основних принципа правне државе у веома комплексним и сложеним политичким условима, а имајући у виду чињеницу да начело уставности и законитости значи да „цјелокупна државна власт мора бити подређена уставу“ (Öhlinger, 1999). Због тога није ни чудо што се Уставном суду често упућују приговори о политичкој пристараности, а његове одлуке називају политичким. Приговори о политичкој пристараности Уставног суда долазе прије свега од стране политичких чинилаца у оба ентитета. С обзиром да су и саме уставне одредбе којима се дефинишу надлежности државе и ентитета такве да остављају могућност

различитог тумачења то има за посљедицу управо да се уставном суду упућују критике, најчешће од оне стране која је „изгубила“ спор односно чије су одлуке проглашене противуставним. Иако су одлуке уставног суда коначне и обавезујуће, у пракси се дешава да се одлуке уставног суда не извршавају. Најчешће су у питању одлуке које се тичу надлежности ентитета у ситуацијама када је Уставни суд утврдио да је актом ентитета прекршен Устав БиХ, односно да је ријеч о задирању у надлежности државе. Као основни и најчешћи аргумент за непоштовање одлука Уставног суда истиче се његова политичка пристараност. У том смислу, најчешћа замјерка која се упућује Уставном суду тиче се његовог састава будући да од девет судија колико броји Уставни суд, троје судија су странци. Управо се то истиче као један од главних разлога „непризнавања“ одлука Уставног суда. Чињеница да је прошло више од десет година од неизвршења пресуде Европског суда за људска права у случају Сејдић-Финци (којом је проглашена дискриминаторска одредба која онемогућује националним мањинама да се кандидују на изборима и која захтијева промјену Устава БиХ) не умањује проблем непоступања по пресудама Уставног суда, али је свакако показатељ општег стања у Босни и Херцеговини. То међутим не значи да Уставни суд не треба да се бори за свој ауторитет и поштовање својих одлука јер је уставни суд чувар устава и уставом успостављеног уређења.

ЗАКЉУЧЦИ

Данас подјела власти представља један од темељних принципа правне државе. Уставна пракса је показала да подјелу власти, без обзира на облик у ком се остварује, није могуће досљедно спровести. Увођење територијалне децентрализације као једног од видова вертикалне подјеле власти, с једне стране треба да обезбиједи већи степен самосталности територијалних јединица,

док с друге стране треба да омогући и њихово учешће у централној власти. Успостављање баланса између централне и нецентралне власти је у пракси углавном неоствариво јер често долази до злоупотребе власти кроз задирање у надлежности других носилаца власти. Разлог томе јесу и саме уставне одредбе о расподјели надлежности које обично остављају простора за спорења и различита тумачења. Неспорно је да је територијална децентрализација нужна у држави будући да осигурава већу ефикасност државне власти с једне стране, али с друге стране отвара простор и за сукобе између централне и нецентралне власти. У свакој држави, без обзира на њену организацију, присутне су тежње за јачањем централне власти, али и жеље за већим степеном самосталности децентрализованих јединица, било да су у питању федералне јединице или пак неки други облик децентрализоване власти у унитарној или регионалној држави. У циљу очувања уставом установљене подјеле власти и принципа територијалне децентрализације често је неопходна и интервенција трећег, независног чиниоца, односно уставног суда. Због тога је увођење уставног судства у већини држава повезано управо са идејом подјеле власти. У том погледу, сви уставни спорови чије рјешавање је у надлежности уставног суда могли би се посматрати као спорови који настају због нарушавања подјеле власти. Практика уставних судова потврђује да је управо уставно судство, својом активношћу, допринијело дефинисању односа између различитих носилаца власти, истог или различитог хијерархијског нивоа, као и успостављању јасних граница између носилаца власти. Уставносудска активност се показала као значајна и за очување вертикалне подјеле власти у децентрализованим унитарним државама, у којима уставни суд дјелује као гарант и чувар територијане аутономије и локалне самоуправе.

Када је у питању уставно уређење Босне и Херцеговине ситуација је много сложенија имајући у виду не само комплексност уређења него и непрецизност уставних одредби о расподјели надлежности, али и врло осјетљиве историјске и политичке прилике. У том смислу улога Уставног суда БиХ би требала бити од посебног значаја у успостављању граница између различитих носилаца власти, посебно на вертикалном нивоу. У пракси међутим, Уставни суд показује често пристрасност, а његове одлуке имају политички карактер. Замјерке које се упућују на рачун Уставног суда и саме имају политичку позадину, а као главни аргументи пристрасности уставносудског дјеловања се истиче управо састав Уставног суда, односно присуство међународног елемента. Тако се Уставном суду често спочитава да је политички пристрасан и да дјелује као инструмент државе. Одлуке уставног суда често остају мртво слово на папиру будући да не постоји политичка воља да се његове одлуке спроведу. Да би Уставни суд стекао повјерење и оснажио свој ауторитет требало би спровести његову реформу, посебно у погледу његовог састава, те би у његовом раду требало да дјелују искључиво домаће судије. Међутим, без обзира на бројне критике, не треба занемарити чињеницу да управо Уставни суд кроз своје постојање и дјеловање има основну функцију чувара устава. Због тога је веома битно да се Уставни суд издигне изнад политичких прилика и чинилаца и да покуша да дјелује као политички неутралан и непристрасан орган.

ЛИТЕРАТУРА

- Allan, T.R.S. (2003). Constitutional Dialogue and the Justification of Judicial Review. *Oxford Journal of Legal Studies*, 23(4) 563-584.
- Томић, З. (2004). Уставно судство—између жреца и ствараоца. *Зборник радова „Уставни суд Србије—у сусрет новом уставу Србије*.

Pačić Šavija, S. (2021). Teritorijalna decentralizacija kao faktor sporova o sukobu nadležnosti sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. *Sted Journal*, 3(2), 53-66.

- Cole, T. (1959). Three Constitutional Courts: A Comparison. *The American Political Science Review*, 53(4), 963-984.
- Чавошки, К. (1982). *Уставност и федерализам, Судска контрола уставности у англосаксонским федералним државама*. Београд: Савремена администрација.
- Хамилтон, А., Медисон, Џ. и Џеј, Џ. (1981). *Федералистички списи*. Београд: Радничка штампа.
- Јовичић, М. (1974). *Структура и територијална основа локалне самоуправе у европским земљама*. Београд: Савремена администрација.
- Јовичић, М. (1996). *Регионална држава-упоредноправна студија*. Београд: Библиотека Вајат.
- Кузмановић, Р. (2002). *Уставно право*. Бања Лука: Правни факултет Универзитета у Бањој Луци.
- Лукић, Р. (1995). *Теорија државе и права*. Том 2, Теорија државе. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, Р. (2008). *Уставно право и политичке институције*. Београд: Службени лист.
- Moore, J. (1962). Conflict of Jurisdiction. *Louisiana Law Review*, 23(1), 29-40.
- Николић, П. (1994). *Уставно право*. Београд: Службени лист.
- Одлука Уставног суда БиХ 5/98, Службени гласник Босне и Херцеговине бр. 11/00
- Одлука Уставног суда БиХ 4/04-II Службени гласник Босне и Херцеговине бр. 24/07
- Одлука Уставног суда БиХ У 18/00, Службени гласник Босне и Херцеговине бр. 30/02
- Öhlinger, T., & Eberhard, H. (2003). *Verfassungsrecht*. Wien: WUV
- Пајић Шавија, С. (2016). *Уставни суд и спорови о сукобу надлежности*. Докторска дисертација. Универзитет у Нишу, Правни факултет, Ниш, Србија.
- Пајић Шавија, С. (2018). Мјесто локалне самоуправе у систему подјеле власти. *Зборник радова „Синергија“ са XIX Међународног научног скупа-Локалне заједнице и могућност унапређења њиховог функционисања* (стр. 119-125). Бијељина, БиХ: Универзитет Синергија.
- Савић, С. (2003). *Die Staatsorganisation von Bosnien Herzegowina. Bosnien-Herzegowina im Horizont Europas. Demokratische und föderale Elemente der Staatswerdung in Südosteuropa Tübinger Schriften zum Staats- und Verwaltungsrecht, tom 69*, Berlin, 17-30.
- Станковић М. (2010). *Уставно судство у савременим федерацијама*. Докторска дисертација. Универзитету у Београду, Правни факултет, Београд, Србија.
- Стојановић, Д. (2009). *Уставно право, књига I и II*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу.
- Шарчевић, Е. (2009). *Дејтонски устав-карактеристике и карактеристични проблеми*. Сарајево: Фондација Конрад Аденауер, Сарајево.
- Томић, З. (2004). Уставно судство између жреца и ствараоца. *У сусрет новом уставу Србије*, (стр. 61-71), Београд, Србија: Уставни суд
- Трнка, К. (2006). *Уставно право*. Сарајево: Факултет за јавну управу.
- Вучић, О., Петров, В. И Симовић Д. (2010). *Уставни судови бивших југословенских република-норма, теорија и пракса*. Београд: Досије

TERRITORIAL DECENTRALIZATION AS A FACTOR OF DISPUTES ON CONFLICT OF JURISDICTION WITH SPECIAL REFERENCE TO BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sandra Pajic Savija

Univerzitet Megatrend, Pravni fakultet, Bulevar maršala Tolbuhina 8, 11070 Novi Beograd, sandra_pajic@yahoo.com

SCIENTIFIC REVIEW

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 342.4(497.6RS):342.25(497.6)

DOI 10.7251/STED2102053P

Paper received: 19.10.2021.

Paper accepted: 18.11.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Coresponding author:

Sandra Pajic Savija, Univerzitet Megatrend, Pravni fakultet, Bulevar maršala Tolbuhina 8, 11070 Novi Beograd, sandra_pajic@yahoo.com

Copyright © 2021 Sandra Pajic Savija; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

ABSTRACT

The principle of separation of powers is one of the basic pillars of the rule of law, and its essence is to prevent abuse of power because the division of power does not exclude the possibility of intertwining competencies of different holders of state

power. Precisely because of this, no matter in what form the division of power is realized, conflicts between different holders of power and encroachment on the competence of other holders of power are inevitable. Disputes about conflicts of jurisdiction arise under the influence of various factors, the most important of which is certainly the form of state organization, ie the degree of territorial decentralization and the way in which the division of power at the vertical level was achieved. Any form of decentralization, be it federal units, territorial autonomy or local self-government units, is necessarily a source of potential conflicts between central and non-central government. Therefore, the basic issue that arises in any form of decentralized state, and especially the federal one, is precisely the issue of the relationship between central and non-central government. The paper pays special attention to Bosnia and Herzegovina, ie the issue of distribution of competencies as a factor of competition disputes and the role of the Constitutional Court in resolving these disputes and establishing clear boundaries between different holders of state power in the vertical.

Keywords: separation of powers, form of government, territorial decentralization, disputes over conflicts of jurisdiction, constitutional court.

DIGITAL ECONOMY DEVELOPMENT IN GEORGIA IN THE CONTEXT OF DIGITAL DIVIDE

Tsotne Zhghenti

*Business and Technology University, Faculty of Business and Technology, Georgia,
tsotne.zhghenti@btu.edu.ge*

SCIENTIFIC REVIEW

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 658.8(1-664):004.738.5

DOI 10.7251/STED2102067Z

Paper received: 22.09.2021.

Paper accepted: 30.10.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Coresponding author:

*Tsotne Zhghenti,, Business and Technology
University, Faculty of Business and
Technology, Georgia,
tsotne.zhghenti@btu.edu.ge*

Copyright © 2021 Tsotne
Zhghenti; published by UNIVERSITY PIM.
This work licensed under the Creative
Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivs 4.

ABSTRACT

The paper aims to review the digital evolution process in the Georgian economy and to evaluate potential gaps relative to other countries. Digital evolution is a multidimensional concept, therefore to underline the key sectors where the digital divide is substantial between the developed world and Georgia is essential for further, more specific research.

The research's major expected outcome serves to fill the local academic literature gap related to digital development's role in the digital economy, therefore it can be a basis for upcoming research in this field in Georgia. This approach can be also used for other

developing countries which are transforming to digital economies. It is answering the specific questions: Is there a digital gap between Georgia and other economies? And, which digital sectors are the most or least developed?

Digital development is influenced by several factors. The research uses digital evolution indices to measure digital evolution in different sectors from demand conditions to institutional ecosystems.

Keywords: Digital Economy, Digital Divide, Digital Evolution, Economy of Georgia.

INTRODUCTION

The digital economy has become an integral part of the modern world and it requires high levels of digital development to work effectively in practice. However, digitalization achievements are not the same in all regions around the globe.

The digital divide between developed and developing countries becomes the critical challenge for developing economies including the Georgian economy. Therefore, studying the digital divide between countries is important in understanding current challenges in the digital economy.

As the digital economy is expanding, every new achievement in digital development has an effect on the real economy. Almost every country is promoting their strategic goals towards a digital economy. Today, on a governmental level Georgia in cooperation with various donor organizations (such as the World Bank, EU4Digital etc.) is undertaking various programs to develop and upgrade the infrastructure for the digital economy.

Access to digital technologies is sharply increasing in Georgian households and businesses. 86.6% of Georgian

Zhghenti, T. (2021). Digital economy development in Georgia in the context of digital divide. *Sted Journal*, 3(2), 67-72.

households and 94.0% of local enterprises have access to the world wide web (National Statistics Office of Georgia, 2021). On the other hand, they are not using all the functional advantages which are provided by digital innovations, for example only 21.2% of internet users are benefiting from e-commerce services (National Statistics Office of Georgia, 2021). We should also say that access and usage on digital technologies are not the only factors to measure a country's digital development. It should also include many factors like state involvement in the digital economy, institutions, digital ecosystems, etc. (Zhghenti, & Chkareuli, 2021).

Unfortunately, a full and recent overview of the Georgian economy's digital development is not available in academic or other sources. Therefore, this research paper aims to describe the big picture of the digital evolution of Georgia including analyzing the current situation and upcoming challenges.

LITERATURE REVIEW

Differences in digitalization development levels between different countries has been a topic in academic studies from the early 2000s. The problem is described as a digital divide between developed and developing nations (Cullen, 2001; Warschauer, 2003; Bagchi, 2005; Selwyn, & Facer, 2007; Fuchs, & Horak, 2008). After two decades of digitalization worldwide, a significant gap still exists between different regions and countries in terms of reaching and sharing information across rapid developments in computer science and information technologies. It should be noted that there is a crucial difference between developed and developing countries and between OECD member and non-member countries in terms of these ICT indices (Mardikyan, Yildiz, Ordu, & Simsek, 2015).

Rapid digitalization in the world promoted a concept of digital convergence. According to recent studies, CEE countries "digitally" converged to the developed EU countries (Mitrović, 2020) and benefits exist across Europe, and specifically in East

EU countries (Ragnedda, & Kreitem, 2018). On the other hand, the digital gap widened between the WB and EU countries during the period 2002–2017, where the key factor is level of investment in human capital development, especially related to skills for ICT use (Mitrović, 2020). If we look on a global level, the lowest convergence level group showed the highest speed of convergence and Education is identified as the most effective means for raising the digitalization level (Park, Choi, & Hong, 2015).

Digital divide is determined by country's relative development levels, but on the other hand, digitalization accelerates economic development and supports economic convergence. Several publications investigate how digitalization factors are contributing to economic growth (Koutroumpis, 2009; Czernich, Falck, Kretschmer, & Woessmann, 2011; Kongaut, & Bohlin, 2017; Hussain, 2020, Myovella, Karacuka, & Haucap, 2020). The empirical findings here suggest that broadband's benefits are major and robust for both developed and developing countries (Qiang, Rossotto, & Kimura, 2009). The important evidence is that broadband had a significant impact on growth in GDP per capita (Czernich et al., 2011) which is a crucial indicator used to measure economic convergence.

MATERIALS AND METHODOLOGY

Primary sources are used throughout this research. The main primary source consists of data from Digital Intelligence Index from Tufts University (2020 edition) and its component - Digital Evolution. It combines 160 indicators into four key drivers (Supply Conditions, Demand Conditions, Institutional Environment, and Innovation and Change) and measures 90 economies (including Georgia). The data was particularly valuable in analyzing the topics: current digital developments level and recent digital progress.

Other primary sources are databases from the National Statistics Office of Georgia including data on digitalization levels, digital usage activities,

characteristics of e-commerce services, etc. (Databases: “Information and Communication Technologies Usage in Enterprises”, “Information and Communication Technologies Usage in Households”).

Digital evolution indices (score and momentum) were used in the statistical overview. Additionally, the indices were beneficial to calculate a digital gap according to the Digital Intelligence Index database. Digital evolution score includes 4 components and 13 sub-components: 1. Supply Conditions (Access Infrastructure, Transaction Infrastructure, Fulfillment Infrastructure), 2. Demand Condition (State of the Human Condition, Device and Broadband Uptake, Digital Inclusion, Digital Payment Uptake), 3. Institutional Environment (Institutional Effectiveness and Trust, Institutions and the Business Environment, Institutions and the Digital Ecosystem), 4. Innovation and Change (Inputs, Processes, Outputs).

The research calculates median numbers at sub-category level for country groups of interest (all countries, Europe and Central Asia, Upper-middle income countries) and then computes the difference

between Georgian and median indicators. These calculated numbers are used for analysis as digital gaps.

RESULTS

Countries evaluated in digital intelligence index (DDI, December, 2020) are arranged by their digital evolution levels into four zones (“Break out”, “Watch out”, “Stand out” and “Stall out”). Georgia’s overall digital evolution score is 53.46/100 and ranks 47th from 90 countries in the research (Figure 1). On the other hand, digital evolution is expanding, therefore digital evolution momentum (60.72/100) is high and ranks 7th place in overall rankings. Accordingly, Georgia is placed to “Break out” of country groups where digital evolution levels are not too high but fast-growing. From the four main components of digital evolution (Supply Conditions, Demand Conditions, Institutional Environment, and Innovation & Change), by three components Georgia is aligned to “Break out” zone while the only “Innovation and Change” sub-component is aligned to “Watch out” zone. This means innovations towards digital evolution are slowly developing.

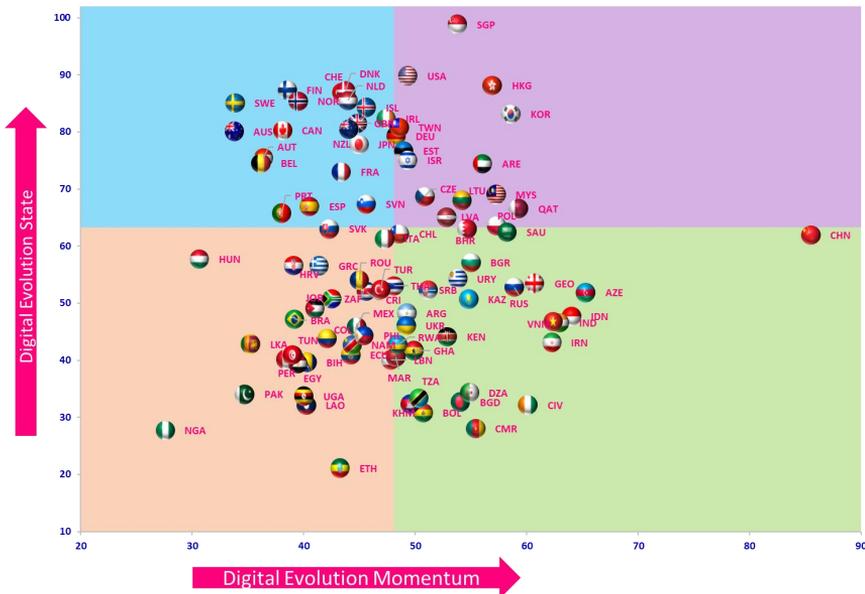

Figure 1. Digital Evolution Index (DDI) for 90 economies, 2019 year

We calculated digital gaps for 12 sub-components of digital evolution score for Georgia. The most interesting is a digital gap to median score for all countries. From 12 sub-categories, nine of them shows digital gap to median score and for three sub-categories, Georgia's score is higher than median value (Figure 2). These successful three sub-categories are: two sub-categories from Institutional

Environment – Institutional Effectiveness and Trust, Institutions and the Business Environment and the Inputs sub-category from Innovation and Change. The Correlation coefficient between digital gap and digital evolution score is high (0.60), meaning that digital divide to the developed world is characterized by indicators which are low in absolute terms.

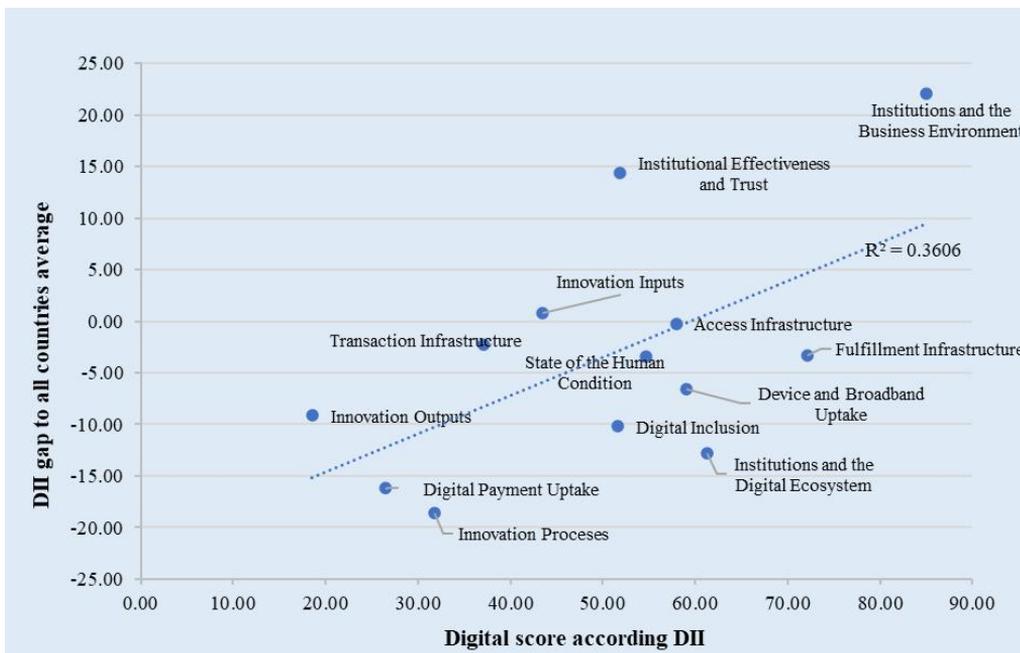

Figure 2. Digital gap and Digital levels in Georgia by DII sub-categories

The research also analyzed digital gap between Georgia and country groups (calculating gap between Georgia and median score from upper-middle income countries; Georgia and countries from Europe and central Asia region). Results were mostly similar, correlation between

digital evolution gap and digital evolution scores are all high in the selected country groups. It is assumed that there is not a specific digital gap for Georgia in terms of region or similar income country groups (Table 1).

Table 1. Georgia's digital divide to other countries on DDI sub-category level

Country Groups	Georgia's score is higher than average (from 12 sub-categories)	Georgia's score is lower than average (from 12 sub-categories)	Most advanced sub-category in Georgia compare to...	Highest divide in Georgia compare to ...	Correlation between Georgia's scores and digital divide (R)
All countries	3	9	Institutions and the Business Environment	Innovation Processes	0.60
Upper middle-income countries	3	9	Institutions and the Business Environment	Innovation Processes	0.59
Europe and Central Asia	3	9	Institutions and the Business Environment	Innovation Processes	0.58

DISCUSSION

This part discusses strengths and weaknesses in factors towards the digital evolution process.

Strengths

Institutional Environment is strongly supporting digital convergence in Georgia as we see from digital intelligence index. Legal Environment is appropriate for digital activities but there is still need for specific laws related to the digital economy. Additionally, the sub-category of Supply Conditions is also improving by a high rate. Internet access is increasing in Georgia - 15.4% increase during the last five years and 86.1% of Georgian households had internet access in 2021. It is noteworthy that mobile phone usage is high; 92.9% of the population (aged 6+) are using mobile phones which is a key instrument to accessing the network. From the demand perspective, digital technologies are becoming popular in Georgian population. In 2021, 77.4% of the Georgian population use the internet and 70.1% of the Georgian population are using the internet almost daily. There is no gender digital divide between women and men in internet usage, respectively, 76.8% and 78.0%. Inputs in digital innovation is also a strong factor and startup capacity is sizeable.

Weaknesses

Despite the appropriate institutional environment, online access on state services is rare and state digital participation is limited, see E-Participation index (Georgia's score is 0.62 out of 1.0 and

ranks 84th of 141 economies in the 2019 edition of the Global Competitiveness Report). From the supply side, there is an urban-rural digital divide related to internalization levels which is higher in significantly urban centers (90.7%) compare to rural areas (74.5%). Digital demand conditions are improving but staying weak in several aspects. The main use of the internet is communications services within the population but economic-related activities are also becoming popular, for example 38.5% of internet users search for information about goods and services, 34.7% of them use internet banking and only 21.3% use e-commerce services. E-commerce usage rates are higher in urban areas (27.4%) and the youth population (age 15-29) are the main target consumer segment (37.3%). It should be noted that 18.4% of enterprises (companies with hired workers) have their own webpage, but only 2.6% of enterprises are receiving orders via webpage for goods or services. In the face of strong inputs in digital innovations, innovation output and value creation are too weak. Innovation usage and effectiveness levels are generally low in Georgian companies, especially in SME firms.

CONCLUSIONS

Digital development is shaping the future of the economy. Technological progress presents various challenges for all countries and especially for developing economies. Globalization has already made Georgia digitally partially developed but it requires further actions to overcome

Zhghenti, T. (2021). Digital economy development in Georgia in the context of digital divide. *Sted Journal*, 3(2), 67-72.

challenges connected with digital transformation. Firstly, increase the access and variety of digital services in the public sector - e-governance models are crucial in the modern policy-making process. Secondly, it is important to promote the internet to perform business transactions online that allowing people to complete orders using digital solutions including to find, select, and buy product/service via web. The next recommendation is to develop sharing economy platforms which are a good tool to get high digital involvement in the economy. Finally, it should be critical to introduce of strict terms to evaluate and manage the future practical outputs for innovations in the digital sector.

Acknowledgement

Article is prepared at Business and Technology University (BTU) through the "INITIATIVE 5.0".

LITERATURE

- Bagchi, K. (2005). Factors contributing to global digital divide: Some empirical results. *Journal of Global Information Technology Management*, 8(3), 47-65.
- Cullen, R. (2001). Addressing the digital divide. *Online information review*.
- Czernich, N., Falck, O., Kretschmer, T., & Woessmann, L. (2011). Broadband infrastructure and economic growth. *The Economic Journal*, 121(552), 505-532.
- Fuchs, C., & Horak, E. (2008). Africa and the digital divide. *Telematics and informatics*, 25(2), 99-116.
- Hussain, Z. (2021). Paradigm of technological convergence and digital transformation: The challenges of CH sectors in the global COVID-19 pandemic and commencing resilience-based structure for the post-COVID-19 era. *Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage*, e00182.
- Kongaut, C., & Bohlin, E. (2017). Impact of broadband speed on economic outputs: An empirical study of OECD countries. *Economics and Business Review*, 3(2), 12-32.
- Koutroumpis, P. (2009). The economic impact of broadband on growth: A simultaneous approach. *Telecommunications policy*, 33(9), 471-485.
- Mardikyan, S., Yildiz, E. A., Ordu, M. D., & Simsek, B. (2015). Examining the global digital divide: a cross-country analysis. *Communications of the IBIMA*, 2015, 1.
- Mitrović, Đ. (2020). Measuring the efficiency of digital convergence. *Economics Letters*, 188, 108982.
- Myovella, G., Karacuka, M., & Haucap, J. (2020). Digitalization and economic growth: A comparative analysis of Sub-Saharan Africa and OECD economies. *Telecommunications Policy*, 44(2), 101856.
- National Statistics Office of Georgia (2021). Database of Information and Communication Technology (ICT).
- Park, S. R., Choi, D. Y., & Hong, P. (2015). Club convergence and factors of digital divide across countries. *Technological Forecasting and Social Change*, 96, 92-100.
- Qiang, C. Z. W., Rossotto, C. M., & Kimura, K. (2009). Economic impacts of broadband. *Information and communications for development 2009: Extending reach and increasing impact*, 3, 35-50.
- Ragnedda, M., & Kreitem, H. (2018). The three levels of digital divide in East EU countries. *World of Media. Journal of Russian Media and Journalism Studies*, 1(4), 5-26.
- Selwyn, N., & Facer, K. (2007). Beyond the digital divide. In *Proceedings Opening Education Reports*. Bristol: Futurelab. Retrieved October, 24.
- Warschauer, M. (2003). Demystifying the digital divide. *Scientific American*, 289(2), 42-47.
- Zhghenti, T. & Chkareuli, V., (2021). Enhancing Online Business Sector: Digital Trust Formation Process. *Marketing and Management of Innovations*, 87-93.

Mitrić, S. (2021). Stanje marketinga bezbjednosti u Bosni i Hercegovini i reperkusije na poslovni ambijent, imidž i stakeholdere. *Sted Journal*, 3(2), 73-82.

STANJE MARKETINGA BEZBJEDNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI I REPERKUSIJE NA POSLOVNI AMBIJENT, IMIDŽ I STAKEHOLDERE

Saša Mitrić

Univerzitet PIM, Ekonomski fakultet, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosna i Hercegovina, sasamitric.bl@gmail.com

PREGLEDNI RAD

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 321.7(497.6):342.565.2(497.6)

DOI 10.7251/STED2102073M

Primljen rad: 20.10.2021.

Rad prihvaćen: 18.11.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Autor za prepisku:

Saša Mitrić, Univerzitet PIM, Ekonomski fakultet, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosna i Hercegovina sasamitric.bl@gmail.com

Copyright © 2021 Saša Mitrić; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

APSTRAKT

Moderan marketing sistem počiva na ponudi, tržišnim uslovima i uređenim institucijama. Definisane kao stub pravne države, autoritet i snaga institucija zavisi od političke stabilnosti, zakonskih rješenja i vladavine prava, efikasnosti sistema javne uprave, stanja korupcije, građanskih sloboda, ali i opredjeljenosti ka primjeni filozofije i marketing koncepta.

Na žalost, Bosna i Hercegovina još uvijek nije uspostavila odgovarajući sistem ni u jednoj od navedenih oblasti i očigledno je da postoji značajan raskorak između stanja u ovoj oblasti kod nas i u razvijenom svijetu. Pravila po kojima je uređena društveno – ekonomska struktura, kao i ustanove i institucije povezane s njom, ne

čine sistem koji, u skladu sa modernim principima razvijenih ekonomija, obezbjeđuje efikasnost i podršku ekonomskim aktivnostima, te snažnije doprinosi ciljevima savremenog i demokratskog društveno – političkog sistema.

Marketing, filozofijom svog pristupa, snažno određuje privredna i društvena kretanja, tako da je razvijen marketing koncept u institucijama sistema jedan od uslova stabilnosti i napretka zemlje. Cilj rada i ovog istraživanja je da ukaže da je marketinga u bezbjednosnim strukturama Bosne i Hercegovine malo i nedovoljno, da on nije na nivou koji subjektima u društvu pruža najbolje i predoči nam ishod takvog stanja po bezbjednosne ali i razvojne procese u zajednici.

Ključne riječi: marketing, bezbjednost, institucije, reperkusije, poslovni ambijent.

UVOD

Savremeni tokovi diferenciranja društva i ekonomije iziskuju bolje, efikasnije, stabilnije i dugoročnije upravljačke akcije, instrumente, strukture i modele – od svojinskih i institucionalnih, pa sve do drugačijih upravljačkih rješenja (Đerić, 1997). Sposobnost samoodržavanja je posebno važna i uslovljena je snagom vlastitih institucija. Sistem je zdrav dok ga opslužuju institucije. Praksa korištenja autoriteta, a ne institucija, posljedica je totalitarnih političkih sistema, nerijetko i drugih faktora, i treba je eliminisati (Veselinović, 2012). Istitucionalna, ekonomska bezbjednost i pozitivan poslovni ambijent su neodvojivo međusobno povezani (Kwilinski et al., 2019). Izgradnja privrednog sistema

Mitrić, S. (2021). Stanje marketinga bezbjednosti u Bosni i Hercegovini i reperkusije na poslovni ambijent, imidž i stakeholdere. *Sted Journal*, 3(2), 73-82.

neodvojiva je od izgradnje odgovarajućih institucija i proizvodnih odnosa kojima se jača pravna država, nezavisno sudstvo, zakonodavna vlast, definišu prava svojine, te uvode jasna i transparentna pravila igre jednaka za sve privredne subjekte i zainteresovane poslovne aktere, iza kojih je uvijek energična, odlučna i pravedna država sa razvijenim strategijskim programima, infrastrukturom i javnim dobrima (Đerić, 1997; Mawby, Worthington, 2002). Sitne, male, socio – ekonomske kozmatičke promjene nisu dovoljne, jer one ništa značajno i suštinski ne rješavaju. Zadržavati se na nekonkurentnim ili polutržišnim rješenjima apsolutno je neprihvatljivo (Kotler, Jatusripitak, Maesincee, 1997).

Bosnu i Hercegovinu danas karakteriše jak institucionalni i sistemski vakum po pitanjima zakonodavstva, otklanjanja pojava kojima se ugrožava i narušava sigurnost, kojima se uređuje tržište i uslovi poslovanja, štiti vlasništvo, prirodni resursi i sl. Navedene sistemske slabosti, ojačane neefikasnošću postojećih institucija, direktno se odražavaju na tempo i kvalitet tranzicione obnove ekonomije i budućeg razvoja zemlje, zbog čega je potrebno brzo i odlučno napustiti loša rješenja, kao i nasljeđa prošlosti, prevazilazeći na taj način institucionalne praznine koje uzrokuju: nepoštovanje zakona, kriminal i korupciju, pojavu monopola, nepoštovanje ugovora, poremećaje tržišta i tome slično (Mitrić, 2015). Međutim, ono što je problem je, da više od polovine nas nije spremno razmotriti relevantnu reviziju sopstvenog rada. Postojeće politike, institucije i fondovi kojima bi se trebale ubrzati, usmjeriti i olakšati ove promjene su nepovezane i neusklađene i praktično zanemaruju potrebe i interese društvene zajednice (Hershey, 2005; Adhia, 2010; Baker, & Hyde, 2011)

Treba reći da je u BiH izražen izazov strukturnih promjena u privrednom, društvenom i socijalnom smislu. Iz prethodnog perioda BiH je iznijela naslijeđe dominantnog uticaja politike na organizaciju i rad mnogih društvenih institucija, uključujući tu i bezbjednosne strukture. Proces militarizacije i politizacije

policijskih agencija bila je jedna od njihovih ključnih karakteristika. Ocjene uspješnosti rada policije davao je politički vrh, a kontrolisana sredstva informisanja su takve ocjene slijepo prenosile u javnost. Takođe, i rukovodne policijske strukture su uspješnost i kvalitet svog rada prezentovale podacima iz vlastite produkcije, kojima se izražavalo samozadovoljstvo ostvarenim rezultatima, a građani su uvjeravani da žive sigurnije nego što su se stvarno osjećali. Generalno, saradnja policijskih struktura, građana i društvene zajednice gotovo i da ne postoji, što jeste osnovni marketing postulat. Opšti utisak je da je marketinga u našim uslovima vrlo malo, bez obzira koji segment društva posmatrali. Posmatrano iz ugla policijskih službenika, ali i značajnog broja građana, marketing je zasigurno jedan vrlo mističan i nepoznat pojam. Veliki broj policijskih službenika ne znaju šta u stvari predstavlja marketing i u najboljem slučaju pod ovim pojmom podrazumjevaju aktivnosti oglašavanja. Ne mali je broj i onih koji pod ovim pojmom podrazumjevaju neki vid „manipulacije“, ili ga smatraju drugom rječju za „prodaju“. Marketing strategija se, na primjer, poistovjećuje sa taktičkom alokacijom sredstava za promociju. Osobe zadužene za marketing aktivnosti u bezbjednosnim agencijama, koje su bile predmet nekih istraživanja, obično nemaju formalne marketing kvalifikacije i potrebna znanja iz ove oblasti. Nepoznavanje marketinga automatski znači i neprovođenje marketing istraživanja, nesegmentaciju ciljnih društvenih grupa, nepozicioniranje aktivnosti, nepostojanje kreativnih procesa sa puno izazova i inovacija, i tome slično. Pravo je pitanje da li uopšte postoji problem aplikacije marketinga u bezbjednosnim agencijama, ili je samo riječ o tome da se njene određene specifičnosti manifestuju na način koji marketing teoretičari doživljaju kao devijaciju, ili barem nedostatnost u primjeni osnovnih marketing načela. Svakako da aplikacija marketinga u bezbjednosnim agencijama, zbog toga može i mora biti bolja, jer stanje kakvo je danas, proizvodi ne samo neefikasan bezbjednosni, nego i ukupan društveni sistem (Fazzini,

Mitrić, S. (2021). Stanje marketinga bezbjednosti u Bosni i Hercegovini i reperkusije na poslovni ambijent, imidž i stakeholdere. *Sted Journal*, 3(2), 73-82.

2003; Holgersson, & Wieslander, 2017). Harding (2008) kaže: „Ako niste počeli sa marketingom, sada je vrijeme da krenete. Svakim danom kašnjenja otežavate svoju situaciju i propuštate priliku da napredujete.“

HIPOTEZA ISTRAŽIVANJA

Izražen razlog neperspektivnosti bosanskohercegovačkog ambijenta u globalnim poslovnim okvirima je nepostojanje sistema institucionalnog marketinga, a samim tim i marketinga bezbjednosti, kao njegovog važnog dijela.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Empirijsko istraživanje zasnovano je na podacima prikupljenim iz primarnih izvora; Prikupljanje primarnih podataka izvršeno je na bazi uzorka; Odabir jedinica uzorka iz statističke mase obavljen je primjenom namjernog uzorka. Uzorkom su obuhvaćene tri ciljne grupe ispitanika, i to: Ciljna grupa koju čine pripadnici policijskih agencija u BiH, 111 ispitanika; Ciljna grupa – zaposleni u organima vlasti BiH, svih nivoa, 65 ispitanika; i Ciljna grupa – građani BiH, 150 ispitanika. Sredstvo (instrument) prikupljanja podataka bio je strukturani anketni upitnik; Način komuniciranja sa izvorima primarnih podataka je kombinacija ličnog, komuniciranja dopisnim putem i putem telefona, na način da su neposredno prije dostavljanja upitnika svi ispitanici kontaktirani putem jedne od pomenutih mogućnosti, te su upoznati sa ciljevima istraživanja, a pružena su im i potrebna objašnjenja za uspješno anketiranje, nakon čega se pristupilo anketiranju istih; Analiziranje prikupljenih podataka vršeno je deskriptivnom analitičkom metodom. Za obradu podataka korišten je SPSS programski paket.

REZULTATI I INTERPRETACIJA ISTRAŽIVANJA

Jedan od ciljeva rada, sadržan i u hipotezi, je da pokaže da je marketing

koncept u bezbjednosnim strukturama Bosne i Hercegovine malo i nedovoljno zastupljen.

Dokazujemo to distribucijom ispitanika u odnosu na istraživačka pitanja, prikazanim u tabelama 1 do 3 i distribucijom ispitanika u odnosu na stavove prema istraživačkoj tvrdnji, prikazanom u tabeli 4. Riječ je o pitanjima i istraživačkoj tvrdnji koji ispituju kvalitet saradnje policije i građana u zajednici, policije kao institucije koja pruža usluge i građana kao korisnika usluga, sa očekivanjima koja imaju od takve institucije. Cilj marketinga je osvijestiti značaj i važnost ovog odnosa i stalno ga unaprijeđivati. U tabeli 1 prikazani su rezultati ispitivanja ispunjavanja potreba i očekivanja ispitanika od strane policije.

Iz tabele 1 se uočava da je najčešći odgovor kod sve tri ciljne grupe „ispunjava, ali djelimično“. Za ovaj odgovor se izjasnilo čak, 69,4% ispitanika prve ciljne grupe, 64,6% ispitanika druge ciljne grupe i 64,7% ispitanika treće ciljne grupe. Drugi odgovor po frekvenciji ponavljanja u prvoj ciljnoj grupi bio je „Ispunjava u potpunosti“, sa 14,4% zastupljenosti ispitanika, dok je u drugoj i trećoj ciljnoj grupi to odgovor „Uglavnom ne ispunjava“, sa 23,1% i 20% učestalosti ispitanika. Uočen je različit pogled zaposlenih u policijskim agencijama, sa jedne, i predstavnika organa vlasti i građana, sa druge strane.

U tabeli 2 su prikazani rezultati ispitivanja zadovoljstva saradnjom policije sa građanima. Rezultati prikazani u tabeli 2 ukazuju da je najveći broj ispitanika djelimično zadovoljan saradnjom policije sa građanima, njih 74,8% pripadnika policijskih agencija u BiH, 61,5% zaposlenih u organima vlasti i 60% ciljne grupe – građani. Kao što se vidi iz tabele, uglavnom je nezadovoljno 10,8% ispitanika prve ciljne grupe, 21,5% ispitanika druge ciljne grupe i 16,7% anketiranih ispitanika treće ciljne grupe. Ostali odgovori zanemarljivo su malo zastupljeni kod sve tri ciljne grupe anketiranih ispitanika.

Tabela 1. Distribucija odgovora ispitanika u odnosu na istraživačko pitanje: Da li policija u BiH ispunjava potrebe i očekivanja svojih građana?

Ciljne grupe ispitanika	Odgovori	Broj	Procenat	Kumulativni
-------------------------	----------	------	----------	-------------

Mitrić, S. (2021). Stanje marketinga bezbjednosti u Bosni i Hercegovini i reperkusije na poslovni ambijent, imidž i stakeholdere. *Sted Journal*, 3(2), 73-82.

		ispitanika		procenat
Zaposleni u policijskim agencijama BiH	Ispunjava u potpunosti	16	14,4	14,4
	Ispunjava, ali samo djelimično	77	69,4	83,8
	Uglavnom ne ispunjava	9	8,1	91,9
	Ne ispunjava nikako	1	0,9	92,8
	Nemam stav	8	7,2	100
	Ukupno	111	100	
Zaposleni u organima vlasti	Ispunjava u potpunosti	2	3,1	3,1
	Ispunjava, ali samo djelimično	42	64,6	67,7
	Uglavnom ne ispunjava	15	23,1	90,8
	Ne ispunjava nikako	1	1,5	92,3
	Nemam stav	4	6,2	98,5
	Nešto drugo	1	1,5	100
Ukupno	65	100		
Građani	Ispunjava u potpunosti	9	6	6
	Ispunjava, ali samo djelimično	97	64,7	70,7
	Uglavnom ne ispunjava	30	20	90,7
	Ne ispunjava nikako	4	2,7	93,4
	Nemam stav	9	6	99,4
	Nešto drugo	1	0,6	100
Ukupno	150	100		

Tabela 2. Distribucija odgovora ispitanika u odnosu na istraživačko pitanje: Da li ste zadovoljni saradnjom policije i građana?

Ciljne grupe ispitanika	Odgovori	Broj ispitanika	Procenat	Kumulativni procenat
Zaposleni u policijskim agencijama BiH	U potpunosti sam zadovoljan	8	7,2	7,2
	Djelimično sam zadovoljan	83	74,8	82
	Uglavnom nezadovoljan	12	10,8	92,8
	Potpuno nezadovoljan	5	4,5	97,3
	Nemam stav	1	0,9	98,2
	Nešto drugo	2	1,8	100
	Ukupno	111	100	
Zaposleni u organima vlasti	U potpunosti sam zadovoljan	4	6,2	6,2
	Djelimično sam zadovoljan	40	61,5	67,7
	Uglavnom nezadovoljan	14	21,5	89,2
	Potpuno nezadovoljan	-	-	89,2
	Nemam stav	6	9,3	98,5
	Nešto drugo	1	1,5	100
Ukupno	65	100		
Građani	U potpunosti sam zadovoljan	11	7,3	7,3
	Djelimično sam zadovoljan	90	60	67,3
	Uglavnom nezadovoljan	25	16,7	84
	Potpuno nezadovoljan	9	6	90
	Nemam stav	15	10	100
	Nešto drugo	-	-	100
Ukupno	150	100		

U tabeli 3 su prikazani rezultati ispitivanja ciljnih grupa na pitanje: „Da li su Vas pripadnici policije u nekom od kontakata pitali za mišljenje o načinu njihovog rada?“ Rezultati prikazani u tabeli 3 pokazuju zabrinjavajuću činjenicu da se 47,7% ispitanika predstavnika organa vlasti

i čak 68% ispitanika iz reda ostalih građana izjasnilo da nikada nisu pitani za mišljenje o radu policije, dok se 20% kod druge i 18,7% kod treće ciljne grupe ispitanika izjasnilo da uglavnom nisu pitani za mišljenje o radu policije.

Tabela 3. Distribucija odgovora ispitanika u odnosu na istraživačko pitanje: Da li su Vas pripadnici policije u nekom od kontakata pitali za mišljenje o načinu njihovog rada ?

Ciljne grupe ispitanika	Odgovori	Broj ispitanika	Procenat	Kumulativni procenat
Zaposleni u policijskim agencijama BiH	Da, često me pitaju	29	26,1	26,1
	Pitali su me, ali je to vrlo rijetko	20	18	44,1
	Ponekad me pitaju, ali je to nedovoljno	13	11,8	55,9
	Uglavnom ne pitaju	27	24,3	80,2
	Nikada me nisu pitali za mišljenje	18	16,2	96,4
	Nemam stav	4	3,6	100
	Ukupno	111	100	
Zaposleni u organima vlasti	Da, često me pitaju	4	6,2	6,2
	Pitali su me, ali je to vrlo rijetko	10	15,3	21,5
	Ponekad me pitaju, ali je to nedovoljno	5	7,7	29,2
	Uglavnom ne pitaju	13	20	49,2
	Nikada me nisu pitali za mišljenje	31	47,7	96,9
	Nemam stav	2	3,1	100
	Ukupno	65	100	
Građani	Da, često me pitaju	2	1,3	1,3
	Pitali su me, ali je to vrlo rijetko	12	8	9,3
	Ponekad me pitaju, ali je to nedovoljno	4	2,7	12
	Uglavnom ne pitaju	28	18,7	30,7
	Nikada me nisu pitali za mišljenje	102	68	98,7
	Nemam stav	2	1,3	100
	Ukupno	150	100	

Zbog međusobne komunikacije koja je rezultat unutrašnje organizacije rada ovih službi, logično najučestaliji odgovor na ovo pitanje kod pripadnika policije, suprotno od prethodne dvije ciljne grupe ispitanika, bio „Da, često me to pitaju“. Zastupljenost ovog odgovora je 26,1%, pri čemu, svakako, treba imati u vidu da je istovremeno i 24,3% ispitanika ove ciljne grupe na navedeno pitanje pružilo odgovor „Uglavnom ne pitaju“, 16,2% njih je, npr., odgovorilo „Nikada me nisu pitali za mišljenje“, i tako redom prema rezultatima iz tabele. Ovako izraženi, poražavajući rezultati zanemarivanja mišljenja građana u radu policijskih službi, na najbolji način oslikavaju realnost nemarketinškog odnosa policije prema zajednici.

U tabeli 4 prikazani su rezultati ispitivanja izgrađenosti policije na na principima i standardima modernih policija svijeta, kao što su poštovanje ljudskih prava, otvorenost za javnost, rad u interesu građana i zajednice, i slično. Najveći broj ispitanika iz reda pripadnika policijskih agencija iskazao je svoje potpuno ili djelomično slaganje sa tvrdnjom da su policijske agencije u BiH izgrađene na principima i standardima modernih policija svijeta, kao što su poštovanje ljudskih prava, otvorenost za javnost, rad u interesu građana i zajednice, i slično. Učešće ova

dva odgovora sa procentom relativne zastupljenosti od 71,1% znatno je veće od frekvencije ispitanika koji su izrazili svoje neslaganje sa navedenom tvrdnjom, a koja, u ovoj ciljnoj grupi, iznosi 26,1% ukupnog broja anketiranih.

U drugoj i trećoj ciljnoj grupi situacija je drugačija, a ispitanici se nisu složili sa hipotezom da su policijske agencije u BiH izgrađene na principima i standardima savremenih policija svijeta. Dominacija odgovora „neslaganja“, naspram odgovora „slaganja“, izražena je odnosom 52,4% : 33,8% odgovora ispitanika u drugoj i 43,3% : 37,3% u trećoj ciljnoj grupi, što je i u ovom slučaju jasan pokazatelj niskog nivoa marketing koncepta u institucijama bezbjednosti.

Distribucija ispitanika u odnosu na stavove prema istraživačkoj tvrdnji, prikazana u tabeli 5. pokazuje da bezbjednost, pretočena u stabilnost i uredenost društvenog sistema, u čemu marketing ima svoj doprinos, opredjeljuje imidž i kredibilitet države u svijetu. Sa ovako formulisanim istraživačkim mišljenjem vladala je velika saglasnost svih anketiranih ispitanika.

Sa navedenom tvrdnjom potpuno se složilo 85,6% ispitanika iz reda pripadnika policijskih agencija, 70,8% ispitanika koji vrše neki od oblika vlasti i 84,7% ispitanika

Mitrić, S. (2021). Stanje marketinga bezbjednosti u Bosni i Hercegovini i reperkusije na poslovni ambijent, imidž i stakeholdere. *Sted Journal*, 3(2), 73-82.

iz ciljne grupe ostalih građana. Drugi najfrekventniji odgovor je „Djelimično se slažem“ i za njega se izjasnilo 10,8% ispitanika prve, 15,4% ispitanika druge i

12% ispitanika treće ciljne grupe. Zastupljenost ostalih ponuđenih odgovora je zanemarljivo mala.

Tabela 4. Distribucija odgovora ispitanika u odnosu na istraživačku tvrdnju: Policijske agencije u BiH su izgrađene na principima i standardima modernih policija svijeta, kao što su poštovanje ljudskih prava, otvorenost za javnost, rad u interesu građana i zajednice, i slično!

Ciljne grupe ispitanika	Odgovori	Broj ispitanika	Procenat	Kumulativni procenat
Zaposleni u policijskim agencijama BiH	Potpuno se slažem	24	21,6	21,6
	Djelimično se slažem	55	49,5	71,1
	Uglavnom se ne slažem	17	15,4	86,5
	Ne slažem se	12	10,8	97,3
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	3	2,7	100
	Nemam stav	-	-	100
	Ukupno	111	100	
Zaposleni u organima vlasti	Potpuno se slažem	3	4,7	4,7
	Djelimično se slažem	19	29,7	34,4
	Uglavnom se ne slažem	17	26,6	61
	Ne slažem se	17	26,6	87,6
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	5	7,8	95,4
	Nemam stav	3	4,7	100
	Ukupno	65	100	
Građani	Potpuno se slažem	12	8	8
	Djelimično se slažem	44	29,3	37,3
	Uglavnom se ne slažem	36	24	61,3
	Ne slažem se	29	19,4	80,7
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	24	16	96,7
	Nemam stav	5	3,3	100
	Ukupno	150	100	

Tabela 5. Distribucija odgovora ispitanika u odnosu na istraživačku tvrdnju: Sigurnim, stabilnim i uređenim društvenim sistemom gradi se ugled i pozitivan imidž države u svijetu!

Ciljne grupe ispitanika	Odgovori	Broj ispitanika	Procenat	Kumulativni procenat
Zaposleni u policijskim agencijama BiH	Potpuno se slažem	95	85,6	85,6
	Djelimično se slažem	12	10,8	96,4
	Uglavnom se ne slažem	2	1,8	98,2
	Ne slažem se	1	0,9	99,1
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	-	-	99,1
	Nemam stav	1	0,9	100
	Ukupno	111	100	
Zaposleni u organima vlasti	Potpuno se slažem	46	73	73
	Djelimično se slažem	10	15,9	88,9
	Uglavnom se ne slažem	3	4,8	93,7
	Ne slažem se	1	1,6	95,3
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	-	-	95,3
	Nemam stav	3	4,7	100
	Ukupno	65	100	
Građani	Potpuno se slažem	127	84,7	84,7
	Djelimično se slažem	18	12	96,7
	Uglavnom se ne slažem	2	1,2	97,9
	Ne slažem se	1	0,7	98,6
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	1	0,7	99,3
	Nemam stav	1	0,7	100
	Ukupno	150	100	

Distribucijom ispitanika u odnosu na stavove prema istraživačkim tvrdnjama, prikazanim u tabelama 6. i 7. sagledavaju se efekti nivoa (ne)bezbjednosti, tj.

Mitrić, S. (2021). Stanje marketinga bezbjednosti u Bosni i Hercegovini i reperkusije na poslovni ambijent, imidž i stakeholdere. *Sted Journal*, 3(2), 73-82.

reperkusije na poslovni ambijent, ulaganja, investitore, ali i sve druge stakeholdere društvene zajednice.

Tabela 6. Distribucija odgovora ispitanika u odnosu na istraživačku tvrdnju: Stanje bezbjednosti društvene zajednice direktno određuje stepen atraktivnosti takvog ambijenta i u njegovom poslovnom smislu, tj. značajno utiče na nivo investicionih i poslovnih aktivnosti stranih i domaćih kompanija!

Ciljne grupe ispitanika	Odgovori	Broj ispitanika	Procenat	Kumulativni procenat
Zaposleni u policijskim agencijama BiH	Potpuno se slažem	71	64	64
	Djelimično se slažem	33	29,7	93,7
	Uglavnom se ne slažem	3	2,7	96,4
	Ne slažem se	1	0,9	97,3
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	1	0,9	98,2
	Nemam stav	2	1,8	100
	Ukupno	111	100	
Zaposleni u organima vlasti	Potpuno se slažem	37	56,9	56,9
	Djelimično se slažem	19	29,3	86,2
	Uglavnom se ne slažem	4	6,2	92,4
	Ne slažem se	1	1,5	93,9
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	3	4,6	98,5
	Nemam stav	1	1,5	100
	Ukupno	65	100	
Građani	Potpuno se slažem	92	61,3	61,3
	Djelimično se slažem	35	23,3	84,6
	Uglavnom se ne slažem	9	6,1	90,7
	Ne slažem se	3	2	92,7
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	3	2	94,7
	Nemam stav	8	5,3	100
	Ukupno	150	100	

Tabela 7. Distribucija odgovora ispitanika u odnosu na istraživačku tvrdnju: Jedan od osnovnih razloga sadašnje neperspektivnosti bosanskohercegovačkog poslovnog ambijenta, u globalnim poslovnim okvirima, je neuređenost institucionalnog sistema, a samim tim i bezbjednosnih agencija kao jednog od njegovih važnih stubova.

Ciljne grupe ispitanika	Odgovori	Broj ispitanika	Procenat	Kumulativni procenat
Zaposleni u policijskim agencijama BiH	Potpuno se slažem	50	45	45,64
	Djelimično se slažem	52	46,9	91,9
	Uglavnom se ne slažem	5	4,5	96,4
	Ne slažem se	3	2,7	99,1
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	-	-	99,1
	Nemam stav	1	0,9	100
	Ukupno	111	100	
Zaposleni u organima vlasti	Potpuno se slažem	28	43,1	43,1
	Djelimično se slažem	24	36,8	79,9
	Uglavnom se ne slažem	5	7,7	87,6
	Ne slažem se	4	6,2	93,8
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	2	3,1	96,9
	Nemam stav	2	3,1	100
	Ukupno	65	100	
Građani	Potpuno se slažem	79	52,7	52,7
	Djelimično se slažem	53	35,3	86
	Uglavnom se ne slažem	6	4	92
	Ne slažem se	-	-	92
	Nemam dovoljno saznanja za pravilan sud	9	6	98
	Nemam stav	3	2	100
	Ukupno	150	100	

Na osnovu rezultata prikazanih u tabelama 6 i 7 može se konstatovati da postoji značajno izražena saglasnost svih ciljnih grupa ispitanika da stanje bezbjednosti društvene zajednice direktno određuje stepen atraktivnosti takvog

Mitrić, S. (2021). Stanje marketinga bezbjednosti u Bosni i Hercegovini i reperkusije na poslovni ambijent, imidž i stakeholdere. *Sted Journal*, 3(2), 73-82.

ambijenta i u njegovom poslovnom smislu, tj. značajno utiče na nivo investicionih i poslovnih aktivnosti stranih i domaćih kompanija, kao i da je jedan od osnovnih razloga sadašnje neperspektivnosti bosanskohercegovačkog poslovnog ambijenta, u globalnim poslovnim okvirima, je neuređenost institucionalnog sistema, a samim tim i bezbjednosnih agencija kao jednog od njegovih važnih stubova.

ZAKLJUČCI

Rezultati istraživanja i odgovori ispitanika u potpunosti potvrđuju pretpostavke iz radne hipoteze da je izražen razlog neperspektivnosti bosanskohercegovačkog ambijenta u globalnim poslovnim okvirima nepostojanje sistema institucionalnog marketinga, a samim tim i marketinga bezbjednosti, kao njegovog važnog dijela. Rezultati istraživanja pokazuju da je kvalitet saradnje policije i građana u zajednici na nedovoljnom nivou, odnosno nisu na onom nivou kakav bi se mogao izgraditi funkcijama marketinga. Takođe, rezultati pokazuju da bezbjednost, pretočena u stabilnost i uređenost društvenog sistema, u čemu je doprinos marketinga značajan, opredjeljuje imidž i kredibilitet države koji ona personifikuje u svijetu. Nivo (ne)bezbjednostim se neminovno odražava i na ekonomske procese, tj. moguće reperkusije stanja bezbjednosti na poslovni ambijent, ulaganja, investitore, ali i druge stakeholdere društvene zajednice. Na osnovu analize odgovora anketiranih ispitanika može se zaključiti da bezbjednost može da utiče na određivanje stepena privlačnosti poslovnog ambijenta, u smislu investicionih i drugih aktivnosti stranih i domaćih kompanija, ali i da su stanja uzrokovana nebezbjednošću jedan od razloga neperspektivnosti bosanskohercegovačkog investicionog ambijenta u globalnim okvirima.

Ono što danas najviše opterećuje ekonomiju BiH, pored otvorenih pitanja sigurnosti i atraktivnosti uslova investicionih ulaganja, svakako je: neuređeno i nezaštićeno tržište od neloyalne

konkurencije, spoljnotrgovinski deficit, visoka nezaposlenost, siva ekonomija, te skup i birokratizovan javni sektor koji se sve više uvećava. Međutim, sa bezbjednosnim agencijama, koncipiranim na novim i savremenim marketing osnovama, stvari je moguće pokrenuti u dobrom smjeru. Uspješnom implementacijom marketing koncepta policijskog djelovanja s vremenom bi se kretali ka reduciranju kriminala, straha i osjećaja ugroženosti građana, te podizanju kvaliteta života u zajednici. Novim pristupom unaprijedila bi se, ne samo policijska efikasnost, nego i sublimirali učinci drugih društvenih subjekata. U takvim relacijama uloga države je da brine o uslovima za razvoj biznisa, putem mjera koje donosi u oblasti izgradnje infrastrukture, fiskalne i monetarne politike, bezbjednosti investicionih ulaganja, ambijentalne uređenosti i slično. Temelj strategije privrednog razvoja bio bi na moderno uređenom prostoru usklađenom sa svjetskim standardima sigurnog poslovanja. Sigurno je da nema ekonomskog i društvenog rasta, posebno nerazvijenih i zemalja u tranziciji, bez sigurnog i uređenog ambijenta, prilagođenog uslovima slobodnog poslovanja. Zbog toga interes za kvalitetnim i sigurnim poslovnim sistemom, koji će motivisati ekonomske aktivnosti, treba da imaju svi u Bosni i Hercegovini, a jedan od preduslova je i afirmacija ideje i koncepta marketinga.

LITERATURA

- Adhia, H. (2010). Policing: Reinvention strategies in a marketing framework. *IIMB Management Review*, 22(1-2), 57-58. doi:10.1016/j.iimb.2010.04.003
- Baker, D., & Hyde, M. (2011). Police have customers too. *Police Practice and Research: An International Journal*, 12(2), 148-162.
- Đerić, B. (1997). Teorija i politika privrednog razvoja, Beograd: Savremena administracija.
- Fazzini, M. (2003). Marketing Available Police Services. *FBI L. Enforcement Bull.*, 72, 6.

- Mitrić, S. (2021). Stanje marketinga bezbjednosti u Bosni i Hercegovini i reperkusije na poslovni ambijent, imidž i stakeholdere. *Sted Journal*, 3(2), 73-82.
- Harding, F. (2008). *Rain Making: Attract New Clients No Matter what Your Field*. Simon and Schuster.
- Hershey, R. C. (2005). *Communications toolkit: A guide to navigating communications for the nonprofit world*. Cause Communications.
- Holgersson, S., & Wieslander, M. (2017). How aims of looking good may limit the possibilities of being good: The case of the Swedish Police. *33rd EGOS Colloquim, The Good Organization*, 6-8.
- Kotler, P., Jatusripitak, S., & Maesincee, S. (1997). *The marketing of nations: A strategic approach to building national wealth*. Free Press.
- Kwilinski, A., Pajak, K., Halachenko, O., Vasylchak, S., Pushak, Y., & Kuzior, P. (2019). Marketing tools for improving enterprise performance in the context of social and economic security of the state: innovative approaches to assessment.
- Mitrić, S. (2015). *Marketing bezbjednosnih agencija u Bosni i Hercegovini*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Zenici, Ekonomski fakultet, Zenica, BiH.
- Mawby, R. C., & Worthington, S. (2002). Marketing the police—from a force to a service. *Journal of Marketing Management*, 18(9-10), 857-876.
- Veselinović, P., Despotović, D., & Bojović, A. (2012). Institucionalni i materijalni uslovi za privatno investiranje u Srbiji. U V. Leković (Ur.), *Zbornik radova, XI naučni skup Institucionalne promene kao determinant privrednog razvoja Srbije*, (str. 191-212). Kragujevac, Srbija: Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet.

**SITUATION OF SECURITY MARKETING IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA AND REPERCUSION ON BUSINESS
ENVIRONMENT; IMAGE AND STAKEHOLDERS**

Mitrić, S. (2021). Stanje marketinga bezbjednosti u Bosni i Hercegovini i reperkusije na poslovni ambijent, imidž i stakeholdere. *Sted Journal*, 3(2), 73-82.

Saša Mitrić

University PIM Banja Luka, Faculty of Economics, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, sasamitric.bl@gmail.com

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 321.7(497.6):342.565.2(497.6)

DOI 10.7251/STED2102073M

Paper received: 20.10.2021.

Paper accepted: 18.11.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Corresponding author:

Sasa Mitric, University PIM Banja Luka, Faculty of Economics, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina,

sasamitric.bl@gmail.com

Copyright © 2021 Sasa Mitric; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

ABSTRACT

A modern marketing system is based on supply, market conditions and regulated institutions. Defined as a pillar of the rule of law, the authority and strength of institutions depends on political stability, legal solutions and the rule of law, efficiency of the public administration

system, corruption, civil liberties, but also commitment to philosophy and marketing concepts.

Unfortunately, Bosnia and Herzegovina has not yet established an appropriate system in any of these areas and it is obvious that there is a significant gap between the situation in this area in our country and in the developed world. The rules according to which the socio-economic structure is regulated, as well as the institutions and related institutions, do not form a system that, in accordance with modern principles of developed economies, provides efficiency and support for economic activities, and contributes more strongly to the goals of modern and democratic socio-political system.

Marketing, with the philosophy of its approach, strongly determines economic and social trends, so that the developed marketing concept in the institutions of the system is one of the conditions for stability and progress of the country. The aim of this research is to point out that marketing in the security structures of Bosnia and Herzegovina is small and insufficient, that it is not at the level that provides the best in the society and shows us the outcome of such a situation for security and development processes in the community.

Keywords: marketing, security, institutions, repercussions, business environment.

CURRENT STATE OF USE OF THE CONCEPT OF CIRCULAR ECONOMY IN THE AUTOMOTIVE INDUSTRY IN SLOVAKIA

Rudolf Pástor, Gabriela Mezeiová, Anna Krivjanska

Slovak Centre of Scientific and Technical Information, Lamačská cesta 8/A, 81 104 Bratislava, Slovak Republic, anna.krivjanska@cvtisr.sk, gabriela.mezeiova@cvtisr.sk, rudolf.pastor@cvtisr.sk

PRELIMINARY COMMUNICATION

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 662.75/.76:621.43(437)

DOI 10.7251/STED2102083P

Paper received: 22.08.2021.

Paper accepted: 16.11.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Corresponding author:

Anna Krivjanska, Slovak Centre of Scientific and Technical Information, Lamačská cesta 8/A, 81 104 Bratislava, Slovak Republic, anna.krivjanska@cvtisr.sk

Copyright © 2021 Rudolf Pástor, et al.; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

ABSTRACT

We understand circular economy as an economic system that aims to eliminate waste throughout an entire value chain – including manufacturing, production and use. Circular economy is also a way of rethinking our approach to waste and to every single stage of a products' life cycle. Slovakia has been challenged recently to keep up with the changes the automotive industry is undergoing, including the green and digital transformation. The automotive industry producers have to accelerate innovations based on the required transition towards circular economy, an alternative to the unsustainable linear model of economy. The paper focuses on the principles of circular economy, demonstrated by the example of the Slovak automotive industry. The aim of this paper is to evaluate the current state of use of circular economy

aspects in the automotive industry in Slovakia. We found out practical approaches of circular economy incorporated by Slovak automotive producers. In context of circular economy, Slovakia perceives prospective transition to automotive electrics industry, the introduction of new progressive technologies and sophisticated production.

Keywords: circular economy, automotive industry, value chain, green transformation.

INTRODUCTION

For cities and regions, the circular economy represents an opportunity to rethink production and consumption models, services and infrastructure. The circular economy (CE) is based on three following principles: i) design out waste and pollution; ii) keep products and materials in use; and iii) regenerate natural systems (MacArthur, 2019).

Although there are many conceptions of the circular economy, they all describe a new way of creating value, and ultimately prosperity, through extending product lifespan and relocating waste from the end of the supply chain to the beginning – in effect, using resources more efficiently by using them more than once (United Nations Industrial Development Organization [UNIDO], 2021).

By and large, today's manufacturing takes raw materials from the environment and turns them into new products, which are then disposed into the environment after use. It's a linear process with a beginning and an end. In this system, limited raw materials eventually run out. Waste accumulates, either incurring expenses related to disposal or else polluting. In a circular economy, however, products are designed for durability, reuse and recyclability, and materials for new

Pástor, R., Mezeiová, G., & Krivjanska, A. (2021). Current state of use of the concept of circular economy in the automotive industry in Slovakia. *Sted Journal*, 3(2), 83-94.

products come from old products (Figure 1). As much as possible, everything is reused, remanufactured, recycled back into a raw material, used as a source of energy, or as a last resort, disposed of (UNIDO, 2021).

According to Stephan Sicars, Director of UNIDO's Department of Environment: "A circular economy creates economic benefits through systemic innovations by designing to avoid waste later; keeping

products and materials in use as long as possible; and using renewable energy, while regenerating natural capital. It foresees a transformation from consuming to safeguarding the finite resources of the Earth, as we continue to create jobs and income through inclusive and sustainable industrialization." (UNIDO, 2017).

Figure 1. Circular economy (UNIDO, 2021).

Circular economy aims to maintain the value of products, materials and resources for as long as possible by returning them into the product cycle at the end of their use, while minimizing the generation of waste. The fewer products are discarded, the less materials are extracted, the better for the environment.

This process starts at the very beginning of a product's lifecycle: smart product design and production processes can help save resources, avoid inefficient waste management and create new business opportunities (European Commission [EC], 2020).

For citizens, the circular economy will provide high-quality, functional and safe products, which are efficient and affordable, last longer and are designed for reuse,

repair, and high-quality recycling. A whole new range of sustainable services, product-as-service models and digital solutions will bring about a better quality of life, innovative jobs and upgraded knowledge and skills (EC, 2020).

MATERIALS AND METHODS OF WORK

Looking on research dimensions of a circular economy, authors from different disciplines view circular economy differently. In rare cases, the focus on circular economy was mono-dimensional, whereas we often found a link to the three pillars of sustainability: economy,

Pástor, R., Mezeiová, G., & Krivjanska, A. (2021). Current state of use of the concept of circular economy in the automotive industry in Slovakia. *Sted Journal*, 3(2), 83-94.

environment, and society. Building on the literature, we however believe that at least three more defining elements are missing from the triple bottom line view: the role of governments, the role of matter (e.g. design, technology, and materials), and the role of individuals (i.e. behavioural) (Pomponi, & Moncaster, 2017).

There is a need to define which design features are most desirable for a circular economy; as these may vary by individual product. Bovea, Ibáñez-Forés, Pérez-Belis, & Quemades-Beltrán, (2018) have developed a methodology to guide designers on the most important circular-economy design features for specific types of products.

The method gives designers 33 possible circular-economy design guidelines to work with. The researchers identified these by analysing existing research on eco-design principles, and then categorising guidelines into five groups:

- Extending lifespan. These promote longer life and durability of products through adaptability, upgradeability, and 'timelessness'. These guidelines could be met by using features such as modular design and standardised components.
- Disassembling. These relate to connection and enabling easy access to parts.
- Product re-use. These promote easy maintenance and cleaning of products and their parts to encourage re-use.
- Component re-use. These suggest design features such as standardised parts and minimal variation in product design.
- Material recycling. These promote features that enable materials to be easily identified, separated, and recycled, such as labels or avoiding complex mixtures of materials (EC, 2019).

In our paper we are providing initial mapping of circular economy perception in Slovak automotive industry. The aim of this paper is to evaluate the current state of use

of circular economy aspects in the automotive industry in Slovakia.

Ways the automotive industry can benefit from the circular economy and innovations that can be triggered within the automotive supply chain in this respect are the focus of this paper.

Our data are carried out from annual reports of main Slovak automotive producers (Volkswagen Slovakia, PSA Group - Peugeot Citroen Slovakia, KIA Motors Slovakia, Jaguar Land Rover), as well as other industries across value chain (textile, plastics, etc.).

Other data are coming from Ministry of Environment of the Slovak Republic (MESR), Slovak Investment and Trade Development Agency (SARIO); Institute of Circular Economy (INCIEN), 2018; Chambers of Commerce in Slovakia active in the area of circular economy (AmCham, 2021), Automotive Industry Association of the Slovak Republic (AIASR, 2021), etc.

RESULTS AND DISCUSSION

The Circular Economy in Automotive Industry

The auto industry has driven technological and manufacturing revolutions. With the shift to electric vehicles and the circular economy, automakers are poised to once again create a template for the global economy. Transitioning away from the 'linear economy' means systems-wide changes, including decarbonizing production and designing products for recyclability at 'end of life'. For the automotive industry, it means achieving transformation at the scale of Henry Ford's legendary assembly line, or Toyota's famous 'Just in Time' production system, one that timed manufacturing to dealer orders to minimize parts inventory (World Economic Forum [WEF], 2020).

The automotive industry does not only contribute to the circular economy by remanufacturing components or reducing waste, but also by prolonging the service life of the vehicles it produces. Manufacturers believe that they have a responsibility to their customers to support

the longevity of vehicles by ensuring that they can be serviced, repaired and maintained. Extending the lifetime of a vehicle is essential to reducing costs for consumers, as well as conserving natural resources and energy. Besides industry-led initiatives, automobile manufacturers also have to adhere to a wide range of existing legislation promoting sustainable production, more efficient vehicles and their proper dismantling. The End-of-Life Vehicles Directive, for example, already sets a target of 95% recyclability per vehicle per year. As a result of economic incentives, as well as existing legislation, the automotive industry has made the circular economy an integral part of its DNA (European Automobile Manufacturers' Association [ACEA], 2018).

Automotive manufacturers have already set ambitious targets towards carbon neutrality in the next three decades and aligned their business strategies with an ever-accelerating push for electrifying the product portfolio. As we move towards a tipping point for electric vehicle adoption, it becomes clear that it will take more than getting rid of the combustion engine to get the job done: leveraging circular economy strategies for transforming the product, as well as the way it is used, will be the second piece of the puzzle towards net zero. To kick-start the transformation, a common language is needed along the value chain to guide a gauge progress. Thus, Accenture and the World Economic Forum are proposing a five-level taxonomy towards a circular car (Figure 2).

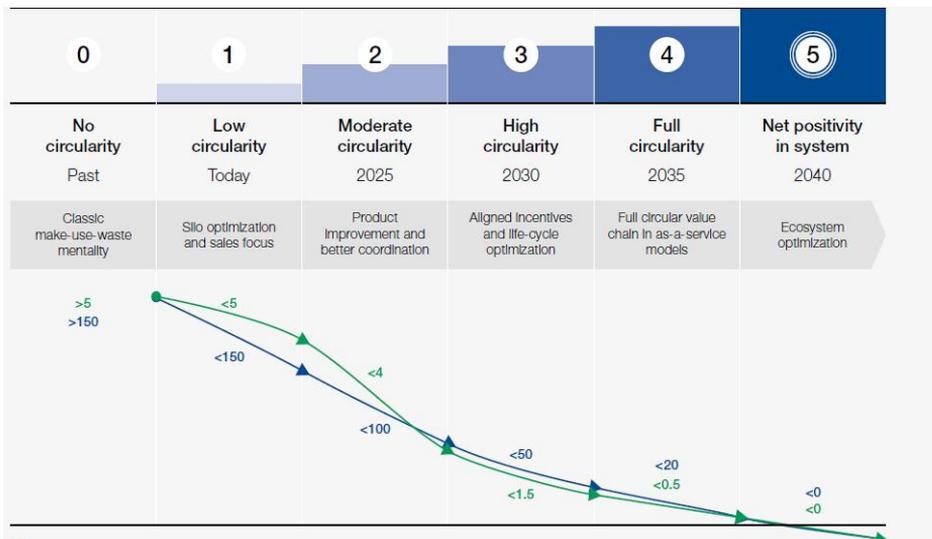

Figure 2. 5 Levels of automotive circularity (Accenture, 2021).

To be sure, a circular future is not guaranteed for the automobile industry. It depends on the rise of three simultaneous trends: high vehicle utilization models (such as ride hailing, car sharing, and mobility-as-a-service – MaaS); the conversion of the distribution and maintenance network into collection, re-manufacturing and recycling centres; and the adoption of modular designs and low

carbon circular materials during vehicle design (WEF, 2020).

Overview of the Automotive Industry in Slovakia

The impact of the automotive industry on the Slovak economy has been substantial, helping boost growth in output, exports, and employment. The emergence of domestic car suppliers that have also begun supplying companies in the neighbouring countries (Czech Republic, Hungary, and Poland) has

been a welcome second-round effect, as has been the impact of stronger productivity growth than the average for the economy. Further, providing the education needed for the labour force of the 21st century, and creating the right incentives for more robust research and development activity, are becoming key priorities for the government and will have a positive effect on the broader economy in the years to come (Jakubiak, Kolesar, Izvorski, & Kurekova, 2008).

The automotive industry became the most important sector and driving force of the Slovak economy, with 50% share on total industrial production and 13% share on the GDP of Slovakia (Slovak Investment and Trade Development Agency [SARIO], 2021). Over the past 20 years it has been also an important source of foreign direct investment as well as industrial innovation.

The production of cars increased very rapidly at the beginning of 21st century. The development of automotive industry in Slovakia started with the entrance of Volkswagen in 1991. In this period, the production of cars was lower than 300.000 cars per year while it was characterized by underdeveloped network of subcontractors and suppliers. In 2006, two new automotive companies established their plants in Slovakia, KIA and PSA Group, and the number of employees in supplying industries and number of subcontractors started to rise. From 2012 on, these three car producers produce more than 900.000 cars per year in Slovakia (Luptáčik, Habrman, Lábaj, & Reháč, 2013). Looking on the development of car production in Slovakia during period 2005 – 2020 (Figure 3), we have observed gradual increase since 2005.

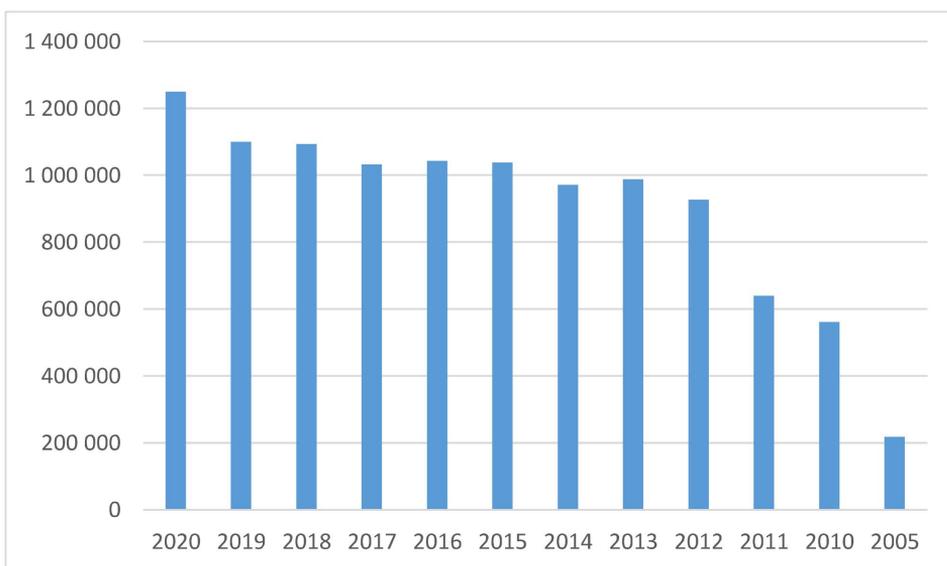

Figure 3. Car production in Slovakia (SARIO, 2021).

Slovakia belongs to the key players of the global automotive industry. Already 9 global brands are producing their flagship models in Slovakia. Its position will be further strengthened by the facility of Jaguar Land Rover (SARIO, 2021).

According to revised data from Automotive Industry Association of the

Slovak Republic (AIASR), in 2020, 990.598 cars were produced in Slovakia, which was 10,6% less year-on-year, in 2019 it was almost 1,08 million cars. The number of cars produced in 2020 was affected by the pandemic of the coronavirus. In 2021, more than 1 million cars should be

Pástor, R., Mezeiová, G., & Krivjanska, A. (2021). Current state of use of the concept of circular economy in the automotive industry in Slovakia. *Sted Journal*, 3(2), 83-94.

produced in Slovakia (TREND Slovakia, 2021).

When recalculated to the number of inhabitants, we can see that Slovakia remains the leader in the number of manufactured passenger cars per 1.000 inhabitants among the EU countries. While in Slovakia almost 173 passenger cars per 1.000 people were produced, in Czech Republic, ranked second, it was 105 (Slovenská sporiteľňa, 2021).

Due to high and steadily increasing productivity in the Slovak automotive sector, the production in this industry is not categorized as low cost anymore. Nevertheless, it remains cost-competitive on a regional as well as European level. The Slovak labour force is known for its flexibility, excellent qualification and high productivity (SARIO, 2021).

Car Producers in Slovakia

In medium term all main Slovak automotive producers have suitable product portfolio, as Volkswagen Slovakia belongs to the most innovative in frame of the whole Volkswagen Group, PSA in Trnava is focused on growing segment of smaller cars and electric vehicles (EV) and KIA in Žilina is the single manufacturer of KIA in Europe and Land Rover in Nitra as the newest manufacturing facility has an advantageous position thanks to the new model.

Volkswagen Slovakia

Volkswagen Slovakia (VWSK) seated in Bratislava was established in 1991. VWSK continued in a successful course, in 2015 produced 397.458 cars, in 2018 already 408.208 (VWSK, 2018), in 2019 with 14.000 employees has produced 400.000 cars (Hospodárske noviny Daily, 2020).

Year 2018 was marked by the achievement and evaluation of the environmental protection strategy Think Blue. Factory. Think Blue. Factory is a strategy for the sustainable production of automobiles and components. VWSK uses resources more efficiently through the implementation of organizational measures

and projects employing the latest equipment and technologies. At the same time, it relies on permanent product quality, the use of state-of-the-art technology and, last but not least, qualified and committed employees. The company measures the reduction of environmental impact through the Think Blue. Factory strategy by means of five basic indicators: energy and water consumption, waste production, and emissions of CO₂ and volatile organic compounds (VOCs). The strategy Think Blue. Factory does not end with the achieved goals. It will continue with new challenges to year 2025, where the goal is to reduce this burden by up to 45% per vehicle produced compared to 2010. In Volkswagen Slovakia, environmental protection is an essential element that is transmitted over the entire production spectrum. An ecological approach is the mainstay of processes and decisions, which are constantly looking for ways to reduce the environmental burden. Sustainability and continuity are essential attributes for meeting the set goals, with employees actively contributing as well. They continually participate in saving natural resources and energy. To be a permanently ecologically sustainable company is the primary goal at the end of the road to Think Blue. Factory. In this respect, VWSK systematically and in keeping with the latest scientific knowledge, is modifying existing operations and building new ones (VWSK, 2018). We can see the comparison of setting goals in Table 1.

Head of Environmental Department, VWSK Ms. Ploszeková, has presented three main production challenges of electrification: The first was the question of the new body, which needs to be more lightweight, given the CO₂ emissions regulations. At VWSK, this means shifting from steel to aluminium – which is lighter – and glued rather than welded bodies. The second challenge is how to dispose of the battery. This is particularly the case of lithium-ion batteries, which create new types of waste.

Finally, regulations pose a challenge, as they are often contradictory, and simply

Pástor, R., Mezeiová, G., & Krivjanska, A. (2021). Current state of use of the concept of circular economy in the automotive industry in Slovakia. *Sted Journal*, 3(2), 83-94.

create a feedback loop. VWSK is committed to cover the entire life cycle of a vehicle, and added that by 2025, the company aims to reduce the environmental

burden by 45% per vehicle, compared with 2010 (Ministry of Environment of the Slovak Republic [MESR], 2017).

Table 1. The goal by 2018 to reduce the environmental burden on the vehicle produced by 25% compared to 2010 (VWSK, 2018).

Indicator	Amount per vehicle	2010	2018
Energy	kWh/vehicle	3 080	1490,26
Water	m ³ /vehicle	5,97	2,63
CO ₂	t/vehicle	0,68	0,15
VOC	kg/vehicle	3,71	2,07
Waste sent to dups	kg/vehicle	27,33	2,63

PSA Group Slovakia

PSA Group Slovakia was established in Trnava in 2006, when started mass production. With 3.500 employees has produced 370.000 cars in 2019 (Hospodárske noviny Daily, 2020), in 2020 with 4.400 employees has produced 338.050 (PSAG, 2021).

PSA Group in Trnava is focused on the growing segment of smaller vehicles, including e-cars. Groupe PSA Slovakia is leader in production of small vehicles of segment B-mainstream, so-called platform 1. Actually, the product portfolio is represented by models Citroën C3 a Peugeot 208 (PSAG, 2021).

KIA Slovakia

Kia Slovakia in Žilina was established in 2006 and started mass production. With 3.800 employees has produced 370.000 cars in 2019 (Hospodárske noviny Daily, 2020).

New strategy of Kia reacted and formed a change with the expected development products and services that meet the needs of customers all over the world. This will give a better approach to a wider range of environmentally friendly products, to meet the growing demand from customers around the world. In addition to this effort at the same time, Kia will support sustainable production through the use of clean energy and recyclable materials (Kia Motors Slovakia [KMS], 2018).

Kia and SK Innovation knuckle down to achieve a circular economy principle in production of electric vehicle (EV) batteries. This aims to attain the virtuous cycle of the materials of high-voltage batteries for EV and reduce CO₂ through reuse or recycling batteries after use. Kia and SK Innovation announced on the April 29, 2021 that they had secured the possibility of building an industrial ecosystem that enables eco-friendly handling of EV batteries and technological basis thereof by re-collecting metals such as lithium from used batteries (SK innovation News Channel, 2021).

Jaguar Land Rover

Jaguar Land Rover in Nitra was established in 2018, with 2.800 employees has produced 150.000 cars in 2019 (Hospodárske noviny Daily, 2020). It is first Industry 4.0 manufacturing plant of the group in continental Europe (Land Rover, 2018).

The plant is equipped with state-of-the-art technologies and is the first in Europe to use the Kuka brand pulse transport system, which offers 30% faster transport time than conventional conveyor systems. It will also include a highly automated painting process, which guarantees the highest quality and minimal impact on the environment. From an established network of suppliers nearby, Jaguar Land Rover acquired several components, such as seats and wheels,

Pástor, R., Mezeiová, G., & Krivjanska, A. (2021). Current state of use of the concept of circular economy in the automotive industry in Slovakia. *Sted Journal*, 3(2), 83-94.

which supported the production of the Land Rover Discovery in Nitra and created several thousand additional jobs within the automotive supply chain in Slovakia (Land Rover, 2018).

In the following part we would like to discuss examples of best practices how Slovak automotive companies and companies across value chain are adopting circular economy methods.

Examples of best practices of circular economy in Slovak automotive industry and supply industry

One indicator of a favourable development in the area of circular economy in Slovakia is growing environmental awareness in private sector and the consequent willingness to accept relevant measures. However, companies are becoming increasingly aware that environmental protection and economic growth they are not mutually exclusive, so they try to reduce themselves its negative impact on the environment (ACEA, 2018).

Volkswagen Slovakia

The Volkswagen Group is bundling all its measures in environmental protection under the new "goTOzero" environmental mission statement. In its "goTOzero" mission statement, the Volkswagen Group concentrates on four main fields of action:

- Climate change: Volkswagen is committed to complying with the United Nations' Paris climate protection agreement. The goal is to become a balance-sheet CO₂ neutral company by 2050. By 2025, the company plans to reduce its total life cycle Greenhouse Gas Emissions of passenger cars and light duty vehicles by 30% compared to 2015. The company actively contributes to the transition towards renewable energies along the entire life cycle.
- Resources: Volkswagen intends to maximize resource efficiency and promote circular economy approaches in the areas of materials, energy and water. By 2025, the company plans to have reduced the

production related environmental externalities (CO₂, energy, water, waste, volatile organic compounds) by 45% per vehicle compared to 2010.

- Air quality: Volkswagen is driving e-mobility forward to improve the local air quality. By 2025, the share of battery electric vehicles in the Group's model portfolio will be between 20 and 25%. The share of electric vehicles in the Group fleet is to rise to at least 40% by 2030.
- Environmental compliance: In terms of integrity, Volkswagen aims to set an example for a modern, transparent and successful company by installing and monitoring effective management systems that cover the environmental impact of its mobility solutions across all life cycle phases (Volkswagen, 2019).

PSA Slovakia

The main aims for PSA Slovakia in the area of circular economy are as follows: (1) Waste treatment at the plant; (2) Reducing the amount of waste and slowing down the emergence of new; (3) Waste disposal; (4) Increasing of environmental awareness of employees and external companies; (5) Communication with departments (PSAG, 2018).

By waste sorting at source – with introducing of operational audits after Operations Company has reached improvement in sorting, in 2018 the sorting success was 96%. By decreasing the amount of waste and preventing the emergence of a new one – the produced waste was decreased on 14,7 kg per car; priority has the material and energy recovery – 91% of whole waste produced in the company was material and energy elaborated. PSA is increasing environmental awareness of employees – with system of education and training and by environmental cooperation with external companies, as well as by intensive cooperation with service suppliers in the area of waste treatment and by exchange of

Pástor, R., Mezeiová, G., & Krivjanska, A. (2021). Current state of use of the concept of circular economy in the automotive industry in Slovakia. *Sted Journal*, 3(2), 83-94.

experiences with French manufacturers inside the PSA Groupe (PSAG, 2018).

PSA Slovakia is taking circular economy and sustainability seriously. Mr. Peter Švec, Head of External Relations, PSA Groupe Slovakia noted that PSA is firmly committed to sustainability and is the European automotive industry leader in reducing CO₂ emissions. Already 42% of PSA cars sold in Europe emitted less than 100 grams per kilometre of CO₂ in 2016, considerably less than the market average. PSA has ambitious goals for materials, waste materials, hybrid and electric vehicles, mobility services and autonomous cars too (MESR, 2018).

KIA Slovakia

Kia Motors and SK Innovation join forces to achieve a certain level of circular economy of electric vehicle (EV) batteries. This aims to attain the virtuous cycle of the materials of high-voltage batteries for EV and reduce CO₂ through reuse or recycling of batteries after use. Kia Motors and SK Innovation announced on the April 29, 2021 that they had secured the possibility of building an industrial ecosystem that enables eco-friendly handling of EV batteries and technological basis thereof by re-collecting metals such as lithium from used batteries (KMS, 2018). As part of the endeavour to reinforce their ESG management, the two companies signed a memorandum of understanding to establish an industrial ecosystem for electric vehicle batteries in March 2020. They have conducted empirical testing of the used battery recycling and subsequently evaluated the possibility of collecting metal within the battery, its effects and efficiency, etc. Under the umbrella of Hyundai Motor Group, Kia Motors evaluates used batteries with a battery performance testing system and reuses those that exhibit good residual battery performance as energy storage systems (ESS) by classifying them into modules or packs. If the residual performance is low, the battery will be decomposed into cell units and the metal is recovered through recycling. After use, the battery contains a lithium electrolyte inside,

so it requires a technology that is more difficult than recovering lithium from waste cathode material generated during battery manufacturing. SK Innovation uses its own technology to recover metal resources such as lithium hydroxide, nickel, and cobalt from the battery after use, and then re-use it to manufacture the cathode material (*) for batteries (Battery Industry, 2021).

PR Krajné

PR Krajné, LTD. was established in 2006 with the aim to re-use mixed synthetic textile waste particularly from the automotive industry. Thanks to developing a unique technology, Stered, a comprehensive technological line was assembled, first of its kind not only in EU countries, which is processing the textile material and use it in the production of new products. In PR Krajné, they were looking for an answer to where the border is between real waste and waste as source of secondary raw material. The aim was to turn textile waste into material for new products. Technical textile in a car meets demanding needs of the automotive industry and its life highly exceeds the life of the car itself. When used in a car it is 10 years on average. Company has focused on a production process in which they transferred as many specific features required by car manufacturers as possible into new product. The period 2007 – 2009 was focused on research and development and production of the product as well as its marketing. A comprehensive processing line is a result of research, development and production of Slovak authors and production companies and it is able to process technological waste from primary production of 1.000.000 new cars or separated waste from 100.000 vehicles after the end of their life. Input waste is supplied by authorized processors of vehicles after the end of their operating life and producers of individual textile parts. A prudent approach to the environment is also proved by the fact that company is revitalized and unused production area for the purpose of construction Mechanical processing with low energy intensity during production of

Pástor, R., Mezeiová, G., & Krivjanska, A. (2021). Current state of use of the concept of circular economy in the automotive industry in Slovakia. *Sted Journal*, 3(2), 83-94.

STERED boards is typical for the technological line. Eventually, the technological process has been designed so that not more than 5% of additional waste is generated from processing waste – a raw material (MESR, 2016).

ELEKTRO RECYCLING

The company deals with processing of plastics originating from discarded electrical equipment, technological waste and plastics from the automotive industry. The product is crumbs or granules made of the named plastics. Company is equipment for plastics processing, which is divided into 3 parts: 1. crushing, material preparation and cleaning of material from non-plastic admixtures, 2. washing and sorting of individual types of polymers, 3. homogenization crushes before extrusion, extrusion and homogenization of output material. Output quality, but also inputs are regularly tested in a modern laboratory. Products are crumbs or granules. Typical examples are plastics from refrigerators or televisions, crushed or moulded, as well as technological wastes from the production of new electrical equipment and the automotive industry.

More sustainable plastic production methods and better management of plastic waste – in particular higher recycling rates – offer significant potential for improving resource efficiency. At the same time, they help reduce raw material imports as well as greenhouse gas emissions (Zelené hospodárstvo, 2021).

CONCLUSIONS

Over the past 20 years the automotive industry in Slovakia became the most important sector and driving force of the Slovak economy. It has been also an important source of foreign direct investment as well as industrial innovation.

The paper develops the concept of circular economy and shows that circular economy principles are very relevant to automotive industry in Slovakia, with

different roles in value chains, including manufacturing.

In case of the current state of use of circular economy aspects in the automotive industry in Slovakia, our initial findings are as follows: (1) In the area of the circular economy in Slovakia we have observed growing environmental awareness in private sector and the consequent willingness to accept relevant measures. The perception of the circular economy between Slovak automotive producers has increased with necessary transition to sustainable economy; (2) In case of practical approaches of circular economy incorporated by Slovak automotive producers, we have selected examples of main automotive producers (Volkswagen Slovakia, PSA Slovakia, KIA Slovakia), as well as companies across value chain (PR Krajiné and ELEKTRO RECYCLING). VWSK is committed to cover the entire life cycle of a vehicle, and added that by 2025, the company aims to reduce the environmental burden by 45% per vehicle, compared with 2010. Kia Motors join forces to achieve a circular economy of electric vehicle (EV) batteries and reduce CO₂ through reuse or recycling of batteries after use. Also, PSA Slovakia is taking circular economy and sustainability seriously, the main aims in the area of circular economy are: waste treatment at the plant, reducing the amount of waste, waste disposal and increasing of environmental awareness of employees. The circular economy is perceived not only by main automotive producers in Slovakia, but also by small and medium enterprises that have developed innovative products or offer innovative solutions based on circular economy principles. Companies across value chain, have developed a unique and innovative technologies, as for processing the textile material and use it in the production of new products (PR Krajiné), as well have processed of plastics originating from discarded electrical equipment, technological waste and plastics from the automotive industry (ELEKTRO RECYCLING).

Pástor, R., Mezeiová, G., & Krivjanska, A. (2021). Current state of use of the concept of circular economy in the automotive industry in Slovakia. *Sted Journal*, 3(2), 83-94.

In context of circular economy, we found out, Slovakia perceives prospective transition to automotive electrics industry, the introduction of new ones progressive technologies and sophisticated production.

ACKNOWLEDGEMENTS

This paper was elaborated within project DRIVEN in frame of Erasmus+ Programme.

LITERATURE

- Automotive Industry Association of the Slovak Republic. (2021). Automobilový priemysel je akcelerátorom zelenej transformácie Európy. Kde je Slovensko? Retrieved June 17, 2021, from <https://www.zapsr.sk>.
- European Automobile Manufacturers' Association. (2018). Circular economy. Retrieved June 1, 2018, from <https://www.acea.auto/fact/circular-economy>.
- Accenture. (2021). A new roadmap for the automotive circular economy. Retrieved March 1, 2021, from <https://www.accenture.com/us-en/insights/automotive/roadmap-circular-economy>
- Chambers of Commerce in Slovakia. (2021). Circular Slovakia – a platform for circular economy. Retrieved June 2, 2021, from <https://amcham.sk>.
- Battery Industry. (2021). Kia Motors and SK Innovation partner to build a circular economy for EV batteries. Retrieved April 29, 2021, from <https://batteryindustry.tech>.
- Bovea, M.D., Ibáñez-Forés, V., Pérez-Belis, V., & Quemades-Beltrán, P. (2016). Potential reuse of small household waste electrical and electronic equipment: methodology and case study. *Waste management*, 53, 204-217.
- MacArthur, E. (2019). What is a circular economy? A framework for an economy that is restorative and regenerative by design. Retrieved June 2, 2021, from <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/circular-economy/concept>
- European Commission. (2019). Science for Environment Policy. *Eco-design for a circular economy: methodology for circular product design*, 521.
- European Commission. (2020). Circular economy – Overview. Retrieved June 3, 2021, from <https://ec.europa.eu/eurostat/web/circular-economy>.
- Hospodárske noviny Daily. (2020). Automobilky zaťahujú brzdu. Retrieved March 20, 2021.
- Institute of Circular Economics (2018). Cirkulárna Ekonomika na Slovensku. Retrieved July 25, 2021, from <https://www.incien.sk/publikacie>
- Jakubiak, M., Kolesar, P., Izvorski, I., & Kurekova, L. (2008). The Automotive Industry in the Slovak Republic: Recent Developments and Impact on Growth. World Bank. Retrieved July 30, 2021, from <https://documents1.worldbank.org>.
- Land Rover Automotive. (2019). Annual Report 2018/19. Retrieved July 30, 2021, from <https://www.tatamotors.com>.
- Kia Motors Slovakia. (2018). Annual Report. Retrieved July, 30, 2021, from <https://www.kia.sk>.
- Land Rover. (2018). Jaguar Land Rover otvára výrobný závod na Slovensku. Retrieved November 5, 2021, from <https://bratislava.landrover.sk>.
- Luptáčik, M., Habrman, M., Lábaj, M., & Rehák, Š. (2013). The importance of automotive industry for the Slovak economy: empirical results. *Bratislava, University of Economics in Bratislava, Department of Economic Policy*.
- Ministry of Environment of the Slovak Republic. (2017). Driving towards circularity. *In Proceedings International conference on circular economy in the automotive industries*.
- Ministry of Environment of the Slovak Republic (2018). Enviro magazine, 4/2018, from <https://www.enviromagazin.sk>

- Pástor, R., Mezeiová, G., & Krivjanska, A. (2021). Current state of use of the concept of circular economy in the automotive industry in Slovakia. *Sted Journal*, 3(2), 83-94.
- Ministry of Environment of the Slovak Republic. (2016). Slovak Republic towards green economy, from <https://www.enviroportal.sk>.
- Pomponi, F., & Moncaster, A. (2017). Circular economy for the built environment: A research framework. *Journal of cleaner production*, 143, 710-718.
- Peugeot Citroën Slovakia. (2018). Annual Report. Retrieved July 29, 2021, from <http://www.psa-slovakia.sk>.
- PSA Group Slovakia (2021). Annual Report. Retrieved July 30, 2021, from <http://www.psa-slovakia.sk>.
- Slovak Investment and Trade Development Agency. (2021). Automotive sector in Slovakia. Retrieved December 2, 2019, from <https://sario.sk>.
- SK innovation News Channel. (2021). Kia and SK Innovation join hands to build a circular economy for EV batteries. Retrieved April 29, 2021, from <https://skinnonews.com>.
- Slovenská sporiteľňa. (2021). Automobilový priemysel zasiahnutý pandémiou. Retrieved March 22, 2021, from <https://www.slsp.sk>.
- TREND Slovakia. (2021). Vlni klesol počet vyrobených áut na Slovensku o 10,6 percenta. Retrieved June 17, 2021, from <https://www.trend.sk>.
- United Nations Industrial Development Organization. (2017). Auto industry's shift towards a circular economy focus of international conference in Slovakia. Retrieved November 6, 2017, from <https://www.unido.org/news>.
- United Nations Industrial Development Organization. (2021). Circular Economy. Retrieved June 1, 2021, from <https://www.unido.org/our-focus-cross-cutting-services/circular-economy>.
- Volkswagen Slovakia. (2018). Annual Report. Retrieved July 29, 2021, from <https://sk.volkswagen.sk>.
- Volkswagen. (2019). Volkswagen with New Corporate Mission Statement Environment "goTOzero". Retrieved October 7, 2019, from <https://www.volkswagen-newsroom.com>.
- World Economic Forum. (2020). The circular economy could forever change how cars are made – here's how. Retrieved December 17, 2020, from <https://www.weforum.org>.
- Zelené hospodárstvo. (2021). PR Krajné, s. r. o. Retrieved July 29, 2021, from <https://zelene-hospodarstvo.enviroportal.sk/profil/12>
- Zelené hospodárstvo. (2021). Elektrorecycling, s. r. o. Retrieved July 29, 2021, from <https://zelene-hospodarstvo.enviroportal.sk/profil/81>

KONSTITUCIJA KAO STIMULACIONI FAKTOR IZGRADNJE SOCIOKULTURNOG KAPITALA

Nikša Grgurević^{1,2}, Saša Mitrić²

¹Univerzitet Adriatik, Fakultet za Menadžment, Zemunska 143, 85 348 Meljine, Herceg Novi, Crna Gora, niksargurevic@t-com.me

²Univerzitet PIM, Ekonomski fakultet, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosna i Hercegovina

PRELIMINARNO SAOPŠTENJE

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 330.14:005.336.4J:005.336.4

DOI 10.7251/STED2102095G

Primljen rad: 23.08.2021.

Rad prihvaćen: 10.11.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Autor za prepisku:

Nikša Grgurević, Univerzitet Adriatik, Fakultet za Menadžment, Zemunska 143, 85 348 Meljine, Herceg Novi, Crna Gora, niksargurevic@t-com.me

Copyright © 2021 Nikša Grgurević i Saša Mitrić; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

APSTRAKT

U svim društvenim oblastima potrebno je aktivno i neprekidno djelovanje jedinstvenih (konstitutivnih) pravila koja jednako važe za sve i vrše neselektivno i neprivilogovano regulisanje, koordinisanje, organizovanje i limitiranje ljudskog ponašanja. To su institucije, koje se na najbolji način mogu predstaviti svojim funkcijama. Ekonomska nauka je jasno pokazala kako u principu funkcioniše realna (pa i virtualna) ekonomska stvarnost i utvrdila da je uloga institucija u društvu i privredi ne samo neophodna i nezaobilazna, nego i prioritetna, kao neka meta-podloga i

meta-mehanizam. Predmet istraživanja u ovom radu predstavlja istraživanje uticaja konstitucionih (političkih) pravila, ekonomskih pravila i ugovora na izgradnju sociokulturnog kapitala. Cilj istraživanja je da se dokaže da su se svi razvojni modeli koji su ignorisali institucije pokazali neodrživim. Konstitucija ima ulogu onemogućavanja proizvoljnosti, odnosno "vladanja bez pravila".

Ključne riječi: konstitucija, institucije, ekonomska stvarnost, sociokulturni kapital.

UVOD

U literaturi je prihvaćeno da se sve institucije dijele da formalne i neformalne. Pod formalnim se podrazumijevaju pravila koja su formirana i koja se podržavaju od zvaničnih državnih organa (npr. konstitucija).

Pod neformalnim institucijama se podrazumijevaju opšte prihvaćeni kodeksi ponašanja ljudi, koji su vezani za običaje, tradiciju, navike, pravila, moralne vrijednosti i religijska vjerovanja, koja se formiraju u određenim kulturnim sredinama tokom vremena. Oni su personificiranog karaktera, jer proizilaze iz vjerovanja ljudi, privrženosti, rođaćkih i drugih tradicionalnih odnosa, ideoloških ubjeđenja i sl. Neformalne institucije proizilaze iz informacija, koje se prenose putem raznih društvenih mehanizama. One su u većini slučajeva dio kulturnog nasleđa. Djeluju u praksi kao privredni moral, a posebno u kriznim periodima i uslovima, kada međuljudski odnosi nijesu regulisani formalnim institucijama, političkim institucijama (hijerarhijska struktura vlasti, donošenje odluka i kontrola njihovog

Grgurević, N. i Mitrić, S. (2021). Konstitucija kao stimulacioni faktor izgradnje sociokulturnog kapitala. *Sted Journal*, 3(2), 95-101.

ispunjavanja) i ekonomskim institucijama (koje se često poistovjećuju s pravima svojine, iako je jasno da tu još spadaju državno i tržišno regulisanje, s kategorijama svojine, firme, razmjene, novca, kredita, cijena itd.). Velika je vjerovatnoća takođe da će dobre ekonomske institucije biti praćene dobrim političkim institucijama. Zbog svega toga, korisno je prihvatiti shvatanje D. Acemoglua i dr. o ulozi institucija u društvu i privredi, prema kojem je za smanjenje, relativizaciju i kontrolu dominacije politike nad ekonomijom potrebna dominacija institucija nad politikom i ekonomijom (Acemoglu, Johnson, Robinson, & Thaicharoen, 2003). Jer, činjenice govore u prilog tvrdnji B. Yerznkyana da se „na određeni način i u određenim društvima i državama homo politicus može posmatrati kao srednji kočioni član između homo institutusa i homo economicusa“, (Yerznkyana 2012), bez obzira što je u ekonomskoj i drugoj literaturi dovoljno relativizovan značaj ovog posljednjeg, kako ističu M. Delibašić i N. Grgurević (Delibašić, Grgurević, 2014a). Praksa pokazuje da se u pojedinim državama tranzicije homo politicus direktno popriječio na putu realne institucionalne konkurencije, institucionalnih promjena i institucionalnih inovacija.

“Razvojni” modeli koji su ignorisali institucije pokazali su se neodrživim (Delibasic & Grgurevic, 2014).

Rakorak između pogubnih ekonomskih kvazi-teorijskih modela i prakse je orgoman i opasan. Ali, on nije brinuo alibi-ekonomiste i alibi-reformatore. Jezik argumenata nije toliko neshvatljiv, koliko je primamljiv jezik interesa. U takvoj situaciji je za evoluciju društva i privrede pogubno institucionalno neprilagođavanje i/ili kočenje institucionalnih promjena. Pravila se obično definišu kao opšte važeći i zaštićeni propisi, koji dozvoljavaju ili zabranjuju određene oblike djelatnosti individue (ili grupe ljudi). Razlikuju se formalna (zakonski fiksirana i zaštićena od strane državnih organa) i neformalna pravila. Određeni oblici pravila nalaze se u međusobnim odnosima

subordinacije, tako da najprostija klasifikacija obuhvata tri tipa pravila:

- konstitucionalna (politička) pravila, koja određuju: hijerarhijsku strukturu države, strukturu odlučivanja i način ostvarivanja kontrole,
- ekonomska pravila, koja su uslovanjanja prava svojine kao ovlašćenja koja određuju dejstva koja su dozvoljena (sankcionisana); Proizvod ekonomskih pravila su ne samo prava svojine, nego i obaveze, jer je riječ o uzajamnim odnosima između ljudi i
- ugovori, koji predstavljaju pravila koja strukturiraju razmjenu između ekonomskih agenata. Ugovore karakteriše postojanje obostrane i dobrovoljne saglasnosti.

To znači da je razumijevanje konzistentnog institucionalnog poretka, institucionalnih aranžmana i kanala preko kojih realno i kvalitetno funkcionišu institucije od suštinskog značaja za kreiranje odgovarajućih politika, koje bi omogućile postizanje ciljeva ekonomskog rasta i održivog razvoja (Chang & Evans, 2005).

TIPOVI PRAVILA, MEHANIZMA PRINUDE

Radi shvatanja razmatranog pitanja, potrebno je razumjeti značenje institucija. Nobelovac D. North (North, 1981) definiše institucije kao “pravila igre u društvu ili, formalnije, ograničenja koja su smislili ljudi da oblikuju svoje interakcije”. Kao rezultat toga, institucije strukturiraju podsticaje za ljudsku razmjenu, bilo da je ona politička, socijalna, ekonomska ili neka druga (North, 1990). Konkretniji pokušaj sinterizovanja i strukturiranja istraživačkog polja NET preko povezivanja tipova pravila, mehanizama prinude i institucija napravili su S. Voigt i H. Engerer (tabela 1). Prije svega, na bazi razumijevanja institucije kao relacijskog para (pravilo i mehanizam za njegovo izvršenje), autori su kreirali empirijsku klasifikaciju institucija, na osnovi kombinacije raznih tipova

Grgurević, N. i Mitrić, S. (2021). Konstitucija kao stimulacioni faktor izgradnje sociokulturnog kapitala. *Sted Journal*, 3(2), 95-101.

komponenti. Prve četiri vrste institucija autori nazivaju “unutrašnjim”, jer se mehanizmi prinude nalaze u društvu, dok drugi tip nazivaju “spoljnim”, s obzirom na to da prinudu vrši državni organ koji je nadređen društvu. Različitim oblicima institucija odgovaraju različiti tipovi pravila i mehanizama prinude.

Pri formulisanju modela konstitucije (slika 1) kao specifičnog i najvišeg mehanizma pravila, F. Hayek je pošao od potrebe (neophodnosti) suštinskog preobražaja postojećih demokratskih

instituta. On smatra da su demokratski instituti bili stvoreni zbog potrebe upravljanja, a ne zakonodavstva. Jer, u početku se pod demokratijom nijesu podrazumijevali sadržaji upravljanja, nego samo forma (procedura) donošenja odluka, koja nije upućivala na ciljeve upravljanja i sredstva za njihovu realizaciju. S protokom vremena, parlament (skupština) je dobijao sve veću, pa čak i neograničenu vlast u društvu, što znači da u društvu vlada princip suvereniteta parlamenta.

Tabela 1. Tipovi pravila, mehanizma prinude i odgovarajućih institucija (Voigt & Engerer, 2001)

Tip pravila	Tip mehanizma prinude	Tip institucije
Konvencija	Samoostvarenje	Unutrašnji-1
Etička pravila	Unutrašnja obaveza aktera	Unutrašnji -2
Običaji, tradicija	Neformalna društvena kontrola	Unutrašnji -3
Privatno pravilo	Organizovana privatna prinuda	Unutrašnji -3
Zakon	Organizovana državna prinuda	Spoljni

Slika 1. Opšta struktura vlasti prema Hayeku (Drašković, 1997)

Donošenje zakona i kontrola njihovog sprovođenja su različite funkcije, koje bi po pravilu trebalo da budu odvojene. Ali, ako izborni organ ima pravo da mijenja zakone, on će prije ili kasnije uraditi sve što je u njegovoj moći da učvrsti i proširi svoju vlast. Uslov ponovnog izbora su pojedini ustupci, kojima se “kupuje” podrška birača. Na taj način se kao politička nužnost pojavljuju besplatna davanja društvenih dobara pojedinim kategorijama stanovništva, olakšice različitim grupama s posebnim interesima i sl. Očuvanje vlasti po bilo koju cijenu pretvara se u najvažniji cilj, a rasipanje društvenih sredstava u

sredstvo za postizanje tog cilja, što objektivno krije u sebi opasnost od degeneracije demokratskog ideala. Zbog svega toga, Hayek (Drašković, 1997) smatra da u potpuno demokratskom društvu treba da postoje tri predstavnička organa: “Prvi - koji će se baviti isključivo konstitucijom (okupljače se u velikim razmacima vremena, samo kada su potrebne promjene u konstituciji); drugi - radi stalnog usavršavanja kodeksa pravednosti i treći - radi tekućeg vladanja, odnosno alokacije društvenih resursa”.

Cilj konstitucije je onemogućavanje proizvoljnosti, odnosno “vladanja bez pravila”. Za konstituciju glasa najviši organ,

koji na taj način štiti privatnu sferu djelatnosti od državnog miješanja, odnosno može formulirati jasne granice korišćenja prava države za primjenu prinude. Dalje, on predlaže originalni pristup za formiranje zakonodavne skupštine: svako pokoljenje koje napuni 45 godina bira iz svoje sredine delegate s rokom od 15 godina, tako da su u skupštini delegati uzrasta od 45-60 godina. Skupština se svake godine obnavlja za 1/15. Opšta struktura vlasti, prema mišljenju Hayeka, omogućuje da se izbjegnu deformacije demokratskog ideala, da se narod zaštiti od izrođavanja zakona u proizvoljnost i da se ograniči rast administrativnog aparata. Shvatanje prirode fijaska tržišta, društvenih dobara i preraspodjelnih procesa omogućilo je analogno razmatranje i objašnjenje uloge države u tržišnim procesima. Ekonomska analiza državnog regulisanja i političkih procesa promijenila je sliku o njihovom funkcionisanju, odnosno o ponašanju političara (kao "davalaca") i birača (kao "potrošača", odnosno korisnika društvenih dobara i usluga). Ta analiza je pokazala da državni sektor nije idealan mehanizam, jer, pored ostalog, nije sposoban da vrši transformaciju resursa u društvena dobra na način koji odgovara zahtjevima potrošača tih dobara. Odgovarajući na pitanje zašto je to tako, predstavnici teorije društvenog izbora su pošli od činjenice da državna djelatnost predstavlja posebnu oblast ljudske djelatnosti, a da ljudi u svim oblicima djelatnosti imaju sopstvene interese i preferencije. Pošto se djelatnost državnog sektora uglavnom zasniva na donošenju i realizaciji političkih odluka, jasno je da te odluke mogu u većem ili manjem stepenu odgovarati interesima stanovništva, odnosno kriterijumima ekonomske efikasnosti i socijalne pravednosti. Ekonomsko izučavanje političkih procesa dobija svoj puni smisao ako se uzme u obzir da političke odluke itekako utiču na preraspodjelu i alokaciju resursa. Interes za analizu uzroka pojedinih neoptimalnih političkih odluka može se objasniti nastojanjem da se pronađu mogućnosti za njihovu korekciju.

TEORIJA DRUŠTVENOG IZBORA

Alokacija i preraspodjela resursa državnog sektora ne realizuje se na tržištu, nego u političkom procesu, odnosno u oblasti državne vlasti. Zato je jasno da različite pozicije i uloge građana (potrošača društvenih dobara) u sistemu političkih instituta određuju načine i mogućnosti njihovog uticaja na donošenje političkih odluka, od kojih zavisi realizacija njihovih interesa. Potrošači društvenih dobara ispoljavaju i štite svoje interese i preferencije u procesu glasanja. Međutim, uticaj većine na donošenje političkih odluka zavisi ne samo od preferencija te većine, stepena demokratije, specifičnosti političkog ustrojstva, moći pojedinih društvenih grupa i odgovarajućeg uticaja na politiku, nego i od same procedure glasanja (odnosno pravilnika na kojoj se ona zasniva), koja nije neutralna.

Imajući u vidu da i u tako demokratskoj državi kao što su SAD (u kojoj je i nastala teorija društvenog izbora) izuzetan uticaj na političku vlast (koji se pod određenim pretpostavkama i uslovima može poistovjetiti sa samom vlašću) ima asocijacija biznismena, koja kao brojno zanemarljiva manjina praktično raspolaže ogromnom vlašću, predstavnici teorije društvenog izbora na logičan, originalan i konzistentan način objašnjavaju mistična uopštavanja o ponašanju političara, o vlasti biznisa preko specifične sprege s politikom, o ličnim interesima političara u vođenju političkog procesa, i sl. Ova teorija takođe objašnjava kako politička vlast u tzv. "demokratskim društvima" na "prirodan način" (logikom organizovanih interesa malih privilegovanih grupa) prelazi u ruke političkih lidera kao predstavnika tih grupa, koji na izborima pobjeđuju neorganizovane i nezaštićene (ili slabo zaštićene) interese velikih latentnih grupa, što je u suprotnosti s pravilom većine (a samim tim i realne demokratije). Na taj način relativno male lobističke grupe (ili pojedine grane, grupacije i drugo) često dobijaju razne pogodnosti i privilegije (poreske, carinske, monopolske, informacione) na račun milionskih potrošača i poreskih obveznika, što služi

Grgurević, N. i Mitrić, S. (2021). Konstitucija kao stimulacioni faktor izgradnje sociokulturnog kapitala. *Sted Journal*, 3(2), 95-101.

kao osnov njihovog neopravdanog bogaćenja.

Te rušilačke tendencije ne samo što onemogućavaju prevazilaženje jaza između uskog kruga bogatih i širokog kruga siromašnih članova društva, nego vode daljem širenju tih razlika. Zato se na pragu trećeg milenijuma objektivno otvara niz pitanja: o granicama tih negativnih tendencija, o realnom postojanju demokratije i realnom postojanju specifičnih savremenih oblika zavisnosti, dominacije i sl.

Predstavnici teorije društvenog izbora, kako je već navedeno, svim svojim stavovima kritikuju postojeće načine državnog regulisanja ekonomije, posebno u dijelu procesa donošenja vladinih odluka. Oni se svojim zalaganjem za konstituciju (kao pravila svih pravila) na specifičan način zalažu za nešto što možemo uslovno nazvati (prihvatajući rizik od eventualne greške) kolektivistički individualizam. Jer, oni se, po našem mišljenju, bore protiv nepravednih, lobističkih, sociopatoloških i nedemokratskih načina realizacije ličnih (privatnih) ekonomskih interesa pojedinaca na vlasti i malih grupa lobističkog biznisa koje su u tijesnoj sprezi s vlašću i koji podržavaju tu vlast (dakle, bore se protiv društvene manjine koja predstavlja ono što sam nazvao političko-lobistički individualizam). Ta manjina na razne perfidne načine eksploatiše većinu, a većina im je svojim glasovima to omogućila, zahvaljujući mnogim nesavršenostima političkog procesa.

Ističući navedene nesavršenosti, predstavnici teorije društvenog izbora se zalažu za dominaciju privatnih (individualnih) interesa širokih slojeva društva, što znači cijelog kolektiva, odnosno biračkog tijela kao većine, a ne samo privilegovanih pojedinaca. Ta "većina" glasača je otuđena od vlasti, iako ona svojim glasovima, kako je navedeno, utiče na izbor vlasti (dolazak predstavnika na vlast). U tom smislu, teorija društvenog izbora objašnjava mnoge paradokse toga izbora. Pa ipak, ona ne nudi neke predloge niti neka gotova rješenja i/ili objašnjenja u pogledu prevazilaženja tih paradoksa i

anomalija. Naprotiv, ona samo samo podstiče na razmišljanje i eventualnu inicijativu, koja bi možda mogla (trebala) da uslijedi u budućnosti. Vjerovatno je i autorima razmatrane teorije jasno da su takva teorijska rješenja danas nerealna s aspekta postojećih odnosa snaga u društvu. Misli se na odnose između manjine koja je na vlasti i njihovih lobista, s jedne, i većine koja bira vlast, s druge strane. Ono što je sigurno jeste da su preporuke teorija društvenog izbora usmjerene u pravcu preduzimanja promjena, koje bi trebalo da dovedu do većeg stepena demokratije.

Nezavisno od razmotrenih praktičnih nedostataka i (ne)mogućnosti primjene u praksi, razmatrana teorija predstavlja značajan teorijski doprinos ekonomskoj analizi političke prakse i proklamovane demokratije, kao i manipulativne moći glasačkih mašina i pravila, kojom se demokratija višestruko narušava. Ona u teorijsko-istraživačkoj ravni pokazuje da nivo demokratije kod biračkih procedura u svim posmatranim slučajevima bitno i direktno zavisi od tzv. konstitutivnog izbora, tj. od izbora konkretnih pravilnika po kojima se u praksi donose i sprovode sve odluke o izborima.

Osuđujući svaki autorativni poredak vlasti i sve oblike kršenja demokratije, preporuke predstavnika ove teorije se mogu tumačiti kao njihovo zalaganje za što manje politike (čak i demokratske) u regulisanju ekonomskih pitanja i ljudskih sudbina, a za što više ustavnih pravila (institucija) kao objektivnih ograničavajućih faktora teško kontrolisanih individualnih i ekonomskih sloboda. Dakle, zalažu se za savremena pravila ponašanja koja ničim neće neće ograničavati, nego isključivo afirmisati pomenute slobode, i to u najvećem mogućem stepenu.

ZAKLJUČAK

Cilj konstitucije je onemogućavanje proizvoljnosti, odnosno "vladanja bez pravila". Za konstituciju glasa najviši organ, koji na taj način štiti privatnu sferu djelatnosti od državnog miješanja, odnosno može formulirati jasne granice korišćenja

Grgurević, N. i Mitrić, S. (2021). Konstitucija kao stimulacioni faktor izgradnje sociokulturnog kapitala. *Sted Journal*, 3(2), 95-101.

prava države za primjenu prinude. Ekonomsko izučavanje političkih procesa dobija svoj puni smisao ako se uzme u obzir da političke odluke itekako utiču na preraspodjelu i alokaciju resursa. Interes za analizu uzroka pojedinih neoptimalnih političkih odluka može se objasniti nastojanjem da se pronađu mogućnosti za njihovu korekciju. Iako teorija društvenog izbora daje direktne i indirektne preporuke za borbu protiv uticajnih grupa s "posebnim interesom", praksa pokazuje da demokratska društva još uvijek nijesu uspjela da zaustave rušilačku tendenciju dominacije politike i velikog biznisa malih grupa uticaja, usmjerenu na izvlačenje ekonomskih koristi iz vođenja političkog procesa, na onemogućavanje politike progresivnog oporezivanja i opšteg blagostanja. Predstavnici ove teorije se zalažu za savremena pravila ponašanja koja ničim neće neće ograničavati, nego isključivo afirmisati pomenute slobode, i to u najvećem mogućem stepenu.

Zbog svega navedenog potrebno je aktivno i neprekidno djelovanje jedinstvenih (konstitutivnih) pravila koja jednako važe za sve i vrše neselektivno i neprivilogovano regulisanje, koordinisanje, organizovanje i limitiranje ljudskog ponašanja. To su institucije, koje se na najbolji način mogu predstaviti svojim funkcijama. Institucionalnu strukturu većina autora poistovjećuje sa institucionalnim poretkom, čiji je stub religija, moral i ideologija, koje su istovremeno i osnovne komponente sociokulturnog kapitala. Za značajan ekonomski napredak potrebno poboljšati i stalno jačati kvalitet domaćeg institucionalnog okvira.

LITERATURA

- Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J., & Thaicharoen, Y. (2003). Institutional causes, macroeconomic symptoms: volatility, crises and growth. *Journal of monetary economics*, 50(1), 49-123.
- Chang, H.J., Evans, P. (2005). The Role of Institutions in Economic Change, in G. Dymski & S. Da Paula (eds), *Reimagining Growth*, London, Zed Press, 99-129.
- Delibasic, M., Grgurevic, N. (2014). Framework for Researching the Modelling Possibilities of Institutional Behavior, *Montenegrin Journal of Economics*, 9(4), 65-75.
- Delibašić, M., Grgurević, N. (2014a). Institucionalno ponašanje kao osnova racionalne ekonomske politike. *Ekonomija /Economics*, 20(2), 445-464.
- Drašković, V. (1997). *Neoinstitucionalne ekonomske teorije*. Beograd-Kotor: Ekonomika i Fakultet za pomorstvo,
- North, D. C. (1981). *Structure and Change in Economic History*. New York: Norton.
- North, D.C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Voigt, S., Engerer, H. (2001). Institutions and transition: Possible policy implications of the new institutional economics, in: *Frontiers in economics*, K. Zimmermann (ed.), Berlin: Springer.
- Yerznkyan, B.H. (2012). Pluralistic Institutional Solutions of the Problem of Externalities. *Montenegrin Journal of Economics*, 8(2), 73-86.

Grgurević, N. i Mitrić, S. (2021). Konstitucija kao stimulacioni faktor izgradnje sociokulturnog kapitala. *Sted Journal*, 3(2), 95-101.

CONSTITUTION AS A STIMULATION FACTOR OF CONSTRUCTION SOCIOCULTURAL CAPITAL

Nikša Grgurević^{1,2}, Saša Mitrić²

¹*Adriatic University, Faculty of Management, Zemunska 143, 85 348 Meljine, HercegNovi, Montenegro, niksagrgurevic@t-com.me*

²*University PIM Banja Luka, Faculty of Economics, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina*

PRELIMINARY COMMUNICATION

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK

DOI

Paper received: 23.08.2021.

Paper accepted: 10.11.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Coresponding author:

Nikša Grgurevic, Adriatic University, Faculty of Management, Zemunska 143, 85 348 Meljine, HercegNovi, Montenegro, niksagrgurevic@t-com.me

Copyright © 2021 Nikša Grgurevic & Saša Mitrić; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

ABSTRACT

In all areas of society, it is necessary to actively and continuously act on unique (constitutive) rules that apply equally to all and perform non-selective and unprivileged regulation, coordination, organization and limitation of human behavior. These are institutions that can best present their functions. Economics has clearly shown how the real (and even virtual) economic reality works in principle and determined that the role of institutions in society and economy is not only necessary and unavoidable, but also a priority, as a meta-basis and meta-mechanism. This paper presents a study of the impact of constitutional (political) rules, economic rules and contracts on the construction of socio-cultural capital. The aim of the research is to prove that all development models that have ignored institutions have proved unsustainable. The constitution has the role of preventing arbitrariness, ie "rule without rules".

Keywords: constitution, institutions, economic reality, sociocultural capital.

MJERILA PERFORMANSI U FUNKCIJI KONTROLE

Dijana Kremenović

Univerzitet PIM, Ekonomski fakultet, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka BiH,
dijana.kremenovic.2018@gmail.com

STRUČNI RAD

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 005.41:330.322

DOI 10.7251/STED2102102K

Primljen rad: 13.10.2021.

Rad prihvaćen: 10.11.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Autor za prepisku:

Dijana Kremenović, Univerzitet PIM,
Ekonomski fakultet, despota Stefana
Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka BiH,
dijana.kremenovic.2018@gmail.com

Copyright © 2021 Dijana Kremenović; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

APSTRAKT

Upravljanje efikasnošću preduzeća a s tim u vezi i izbor načina merenja efikasnosti sve više dobija na značaju posebno u uslovima savremenog poslovnog okruženja kog karakteriše složenost, dinamičnost, neizvjesnost i heterogenost. Preduzeće, osim što se nalaze u različitim poslovnim ambijentima imaju i svoje specifičnosti, pa se postavlja pitanje šta za konkretno preduzeće znači biti efikasan i koji je adekvatan model merenja efikasnosti tog preduzeća. Generalno posmatrano, dobar sistem merenja efikasnosti podrazumeva set mjerila performansi, odnosno, metriku kojom se kvantifikuje efikasnost i efektivnost. U radu je dat osvrt na tradicionalne, ali i na nove integrisane

modele mjerenja performansi preduzeća u funkciji kontrole.

Ključne riječi: mjerila performansi, efikasnost, efektivnost.

UVOD

Definisana mjerila performansi, uz pretpostavku da su tačne, relevantne, ažurne i lako dostupne, pomažu menadžmentu u procesu planiranja, izvršenja, kontrole i korektivnih poslovnih aktivnosti. Kreirati takvu kombinaciju performansi u jednom poslovnom sistemu je zahtijevan posao, koji osim poznavanja struke zahtjeva poznavanje preduzeća. Dizajnirati takav jedan sistem merenja performansi veoma je težak zadatak, pa možemo zaključiti da je optimalna kombinacija za svako preduzeće jedinstvena. Različita je percepcija mjerila performansi, pa imamo definicije da je merenje performansi tema o kojoj se često diskutuje, ali retko definiše ali se može označiti kao akcija na kvantifikovanju efikasnosti i efektivnosti (Kennerly, & Neely, 2003) ili da je sistem merenja performansi koji predstavlja set metrika koji se koristi za kvantifikaciju kako efikasnosti, tako i efektivnosti akcije. Merenje performansi je definiše i kao utvrđivanje uspešnosti preduzeća u realizaciji ciljeva, dok su merila performansi numerički ili kvantitativni indikatori koji pokazuju u kojem stepenu je svaki cilj ostvaren (Sinclair, & Zairi, 1995).

Osnovna svrha merenja performansi u savremeni uslovima poslovanja u jednom preduzeću jeste poboljšanja kontrole poslovanja i to na način na koji tradicionalni računovodstveni sistemi ne uspevaju odgovoriti. Neophodno je razgraničiti sa svrhom performansi u smislu da li one služe kao alat u procesu

upravljanja poslovanjem ili kao izraz uspješnost menadžmenta. Savremeno poslovanje fokusira proces upravljanja performansama u svrhu pomoći preduzeću da formuliše, implementira i mijenja svoju strategiju u namjeri da zadovolji potrebe svih interesnih grupa (Verweire, & Van Den Berghe, 2004).

KLASIFIKACIJA MJERILA PERFORMANSI

Tradicionalna računovodstvena mjerila su istorijskog karaktera, interna i finansijski orijentisana. Tek se krajem prošlog vijeka potencira na razvoju izbalansiranih sistema mjerenja performansi sa fokusom na nove integrisane modele kakav je Balanced Scorecard. Savremeni modeli merenja i upravljanja performansama akcentirajući mjerenja zadovoljstva svih interesnih grupa otklanjaju nedostatke tradicionalnih računovodstvenih sistema. Posmatrano uopšteno možemo ustvrditi da u funkciji kontrole najznačajnije mjesto zauzimaju mjerila performansi kao alat finansijske analize. Performanse u stvari predstavljaju domete preduzeća bilo u kontekstu plana ili realizacije. Korporativne performanse se verifikuju cijenom, tržišnom vrednošću hartija od vrednosti i tržišnom vrednošću preduzeća u celini. Savremeni tržišni ambijent insistira na procjeni vrijednosti preduzeća primjenom metodologije diskontovanih novčanih tokova, gdje se fokusira visina novčanih tokova i rizik njihovog ostvarenja. Postoje različite klasifikacije performansi preduzeća, a u smislu naše teme ukazaćemo na neka od njih:

Klasifikacija prema aktuelnost primjenjivog koncepta:

- Tradicionalne performanse:
 - mjerila dobiti (neto dobit, EPS - neto dobitak običnih akcionara, NOPALT - poslovna dobit nakon poreza)
 - mjerila prinosa (ROA – prinos na imovinu, ROE – prinos na kapital).
- Savremena performanse:

- mjerila novčanih tokova (Cash flow - CF)
- vrijednosti (MVA – dodana tržišna vrijednost, EVA – dodana ekonomska vrijednost)
- Balanced Scorecard (BSC počinje sa organizacionom vizijom i strategijom, tako što se prvo određuju ciljevi i merila u svakoj od prethodno četiri međusobno povezane perspektive (finansijska, perspektiva kupaca, internih poslovnih procesa i učenja i rasta). Povećana konkurencija i potreba za implementacijom korporativne strategije dva su značajna razloga za razmatranje novog modela izveštavanja, koji ide dalje od tradicionalne metrike i prikuplja informacije o opaženim uzročnicima vrednosti u novoj ekonomiji).

Klasifikacija prema izvoru podataka:

- Računovodstvena (izvor finansijski izvještaji):
 - EPS (neto dobitak običnih akcionara),
 - ROA (prinos na imovinu),
 - ROE (prinos na kapital).
- Neračunovodstvena (osim informacija iz finansijskih izvještaja potrebne i informacije sa tržišta kapitala):
 - FCFE (slobodan novčani tok za preduzeće)
 - TSR (ukupan prinos za akcionare)
 - MVA (dodata tržišna vrijednost)
 - EVA (dodata ekonomska vrijednost).

Klasifikacija prema izvoru podataka u smislu vlasništva nad podacima:

- tržišna (eksterna mjerila),
- računovodstvena (interna mjerila),
- hibridna (eksterno-interna mjerila),
- vrednosna - ekonomska (interna).

Klasifikacija prema finansijskom karakteru podataka:

- merila zasnovana na dobitku (neto dobitak, EPS, EBIT, EBITDA, OCF-novčani tok iz poslovne aktivnosti);
- merila profitabilnosti (ROE, ROIC, CFROI- gotovinski prinos na investicije);
- merila vrednosti (ekonomski profit, EVA, MVA, TSR, raspon performansi=ROIC-WACC).

Pojedinačne pozicije osnovnih računovodstvenih izveštaja predstavljaju apsolutne brojeve, pa tako informacija da je neto dobit 0,50 MKM za neku djelatnost može biti impresivna, a za drugu katastrofalna. Stoga se apsolutni pokazatelji stavljaju u odnos kako bi se dobili racio pokazatelji performansi. Performanse se mogu stavljati i u međusoban omjer i porediti, pa tako poredimo:

- performansi jednog preduzeća u vremenu (pratimo trend kretanja performansi)
- poređenje performansi jednog preduzeća sa drugima (pratimo poziciju u branši, odnosno relativnu atraktivnost preduzeća).

Imajući u vidu neprocjenjiv značaj metrike u bilo kom vidu praćenja i mjerenja realizacije, napominjemo da su kao i sva ostala mjerila i finansijska merila za potrebe potpune analize i ocene efikasnosti preduzeća nesavršena i nepotpuna. Potencijalna ograničenja i problemi se očituju činjenicom da se oslanjaju na istorijski izvore. S tim u vezi treba istaći značaj savremenih finansijskih mjerila koja za razliku od tradicionalnih, koji koriste isključivo računovodstvena merilima, ukazuju na neophodnost multidimenzionalnog pristupa u vezi sa mjerenjem finansijskih performansi, jer se osim finansijskih merila efikasnosti oslanja i na simultano korištenje nefinansijskih merila. Uloga je neupitna, budući da je osnovni cilj doći do adekvatnih zaključaka u cilju donošenja takvih poslovnih odluka koje će

obezbijediti sigurnu i prosperitetnu konkurentsku poziciju preduzeća.

U daljem dijelu rada mi ćemo se baviti sledećom klasifikacijom:

- operativna mjerila performansi,
- tržišna mjerila performansi,
- mjerila stvorene vrijednosti,
- investiciona mjerila performansi.

Za svaku navedenu grupu navešćemo zasebna karakteristična mjerila i na primjeru telekomunikacione kompanije Telekom Srpske prikazati kretanje performansi u periodu od poslednjih deset godina (tačnije od promjene vlasničke strukture). Na ovom konkretnom primjeru pokazaćemo na koji način izabrani koncept planiranja doprinosi ili ne doprinosi konkurentskoj prednosti ovog preduzeća, šta je njegov rezultat i kako se on očituje na rast i razvoj preduzeća.

OPERATIVNA MJERILA PERFORMANSI

Ukoliko imamo za cilj praćenje i analizu finansijskog zdravlja preduzeća onda se uglavnom mjeri adekvatnost nivoa prinosa na angažovana sredstva koji ne ugrožava likvidnost i kreditnu sposobnost preduzeća. Za ocenu finansijskog zdravlja koriste se operativni pokazatelji, i to:

Jednostavni pokazatelji operativnih odluka

Pokazatelji likvidnosti govore o sposobnosti preduzeća da izmiri svoje dospele obaveze o roku. Dobijaju se stavljanjem u odnos pozicija obrtnih sredstava (kratkoročne aktive), s jedne strane, i kratkoročnih obaveza, s druge strane.

Opšti racio likvidnosti (Current Ratio) je tipičan pokazatelj likvidnosti koji pokazuje sa koliko se obrtnih sredstava pokrivaju kratkoročne obaveze i na taj način reprezentuje zaštitu interesa kratkoročnih poverilaca (slika 1).

$$CR = \frac{\text{KRATKOROČNA AKTIVA}}{\text{KRATKOROČNE OBAVEZE}}$$

Slika 1. Opšti racio likvidnosti (CR)

Rigorozni racio likvidnosti (Quick Ratio) izražava se odnosom obrtnih sredstava (umanjenih za zalihe kao trajno vezanog ulaganja) i kratkoročnih obaveza.

Racio novčane likvidnosti pokazuje koliko je svaka konvertibilna marka tekućih obaveza iz poslovanja (obaveza prema dobavljačima), pokrivena gotovinom na računima preduzeća, a utvrđuje se stavljanjem u odnos novčanih sredstava i tekućih obaveza.

Racio finansijske stabilnosti pokazuje odnos stalne imovine i kapitala i dugoročnih obaveza

Racio solventnosti pokazuje sposobnost preduzeća da na dugi rok izmiri svoje obaveze.

Udio obrtnog kapitala u ukupnoj imovini je važan pokazatelj budući da neto obrtni kapital mjeri potencijalne gotovinske rezerve preduzeća pri čemu je uobičajeno da je obrtna imovina veća od kratkoročnih obaveza.

Operativni pokazatelji za kompaniju Telekom Srpske u periodu 2007-2016. godine prikazani su u tabeli 1.

Tabela 1. Likvidnost kompanije Telekom Srpske u periodu 2007-2016 godine

LIKVIDNOST	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Udio obrtnog kapitala u ukupnoj imovini	0.14	0.24	0.16	0.10	0.13	0.19	0.20	0.19	0.17	0.15
Racio opšte likvidnosti	1.61	2.28	1.67	1.21	1.30	1.87	1.51	1.33	1.09	1.08
Rigorozni racio likvidnosti	1.36	2.09	1.49	1.06	1.19	1.77	1.36	1.17	0.92	0.92
Racio novčane likvidnosti	0.70	1.42	0.80	0.27	0.55	0.78	0.77	0.62	0.27	0.21
Racio finansijske stabilnosti	0.93	0.82	0.91	0.97	0.95	0.88	0.91	0.94	0.98	0.98
Racio solventnosti	4.84	4.81	4.48	4.70	5.31	7.97	6.79	7.54	6.56	5.84

Pokazatelji aktivnosti mjere efikasnost ulaganja, odnosno, upotrebe imovine. Pokazuju odnos između prihoda i troškova, sa jedne i ulaganja u neke kategorije aktive, sa druge strane. Pokazatelji aktivnosti za kompaniju Telekom Srpske su prikazani u tabeli 2).

Koeficijent obrta zaliha (Inventory Turnover) je tipičan predstavnik ove grupe pokazatelja, koji mjeri za koliko će proizvodnja biti prodana (slika 2).

$$IT = \frac{UKUPAN PRIHOD}{ZALIHE}$$

Slika 2. Koeficijent obrta zaliha (IT)

Koeficijent obrta potraživanja mjeri likvidnost potraživanja, odnosno pokazuje koliko su u prosjeku potraživanja od kupaca naplaćena.

Koeficijent obrta imovine pokazuje koliko je teško upotrijebiti imovinu preduzeća.

Koeficijent obrta stalne imovine pokazuje koliko angažovanje svakog KM stalne imovine donosi poslovnog prihoda.

Prosječan rok naplate potraživanja iskazuje prosječan broj dana potreban da se naplate potraživanja, prosječan broj dana u kom kupci plate obaveze.

Dani vezivanja zaliha govore o prosječnom broju dana stajanja robac na skladištu.

Period neplaćenih obaveza pokazuje broj dana u kojima se prosječno plate obaveze prema dobavljačima.

Koeficijent obrta obaveza prema dobavljačima pokazuje koliko se puta u toku godine plaćaju obaveze prema dobavljačima.

Tabela 2. Efektivnost kompanije Telekom Srpske u periodu 2007-2016 godine

EFIKASNOST	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Koeficijent obrta potraživanja	5.89	7.13	6.29	5.94	5.82	5.72	5.29	5.30	5.04	4.88
Koeficijent obrta zaliha	1.02	1.50	1.42	1.47	1.83	2.44	2.86	2.06	1.94	1.95
Koeficijent obrta imovine	0.48	0.51	0.48	0.51	0.52	0.55	0.55	0.56	0.53	0.51
Koeficijent obrta stalne imovine	0.57	0.67	0.63	0.61	0.62	0.69	0.71	0.71	0.66	0.62
Prosječan rok naplate potraživanja	61.94	51.22	57.98	61.42	62.67	63.83	68.95	68.86	72.44	74.73
Dani vezivanja zaliha	358.22	243.32	256.86	248.55	199.58	149.45	127.42	176.79	188.58	186.88
Period neplaćenih obaveza	35.13	40.55	54.46	61.72	54.16	31.92	44.96	59.37	55.90	60.93
Koef. obrta obaveza prema dobavljačima	10.39	9.00	6.70	5.91	6.74	11.44	8.12	6.15	6.53	5.99

Pokazatelji finansijske strukture mjere stepen finansijske fleksibilnosti čime ukazuju na stepen u kome preduzeće koristi dug kao izvor finansiranja, a mjere se odnosom sopstvenih i pozajmljenih izvora finansiranja. Tipičan pokazatelji su (slika 3): **Racio duga (Debt Ratio)** i **Finansijski leveridž (Financial Leverage)**.

$$DR = \frac{UKUPAN DUG}{UKUPNA PASIVA}$$

$$FL = \frac{UKUPAN DUG}{SOPSTVENI KAPITAL}$$

Slika 3. Racio duga (DR) i Finansijski leveridž (FL)

- **Racio dugoročne zaduženosti** pokazuje koliko je KM dugoročnog kapitala u obliku dugoročnog duga.
- **Racio dugoročne zaduženosti prema kapitalu** pokazuje koliko se KM kapitala pojavljuje u obliku dugoročnog duga.
- **Racio ukupne zaduženosti** pokazuje koliko se kompanija zadužuje po osnovu dugovanja a koliko po osnovu kapitala.
- **Racio pokriva kamata** dobitkom je mjera pokrivenosti kamata dobitkom. Ovaj pokazatelj se veoma često koristi kao kovenanta ugovora o dugoročnim kreditima.
- **Racio pokriva kamata gotovinom** mjeri koliko je kamata pokrivena novčanim tokom iz poslovanja.

Tabela 3. Finansijski leveridž kompanije Telekom Srpske u periodu 2007-2016 godine

FINANSIJSKI LEVERIDŽ	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Racio dugoročne zaduženosti	0.0704	0.0724	0.0790	0.0779	0.0632	0.0294	0.0270	0.0290	0.0439	0.0534
Racio dugoročne zaduženosti prema kapitalu	0.0757	0.0780	0.0857	0.0845	0.0674	0.0303	0.0277	0.0299	0.0459	0.0564
Racio ukupne zaduženosti	0.23	0.22	0.24	0.22	0.21	0.16	0.18	0.18	0.21	0.20
Racio pokriva kamata dobitkom	11.12	21.63	15.05	26.92	28.25	51.28	93.38	143.39	196.87	243.71
Racio pokriva kamata gotovinom	21.25	34.77	27.86	50.33	54.15	98.17	186.16	266.49	405.79	563.42

Pokazatelji profitabilnosti pokazuju zarađivačku, odnosno, prinosnu snagu preduzeća. Tipični pokazatelji ove grupe performansi su **Prinos na ulaganja (Return on Investment)** i **Prinos na sopstveni kapital (Return on Equity)** koje ćemo detaljno prikazati kroz DuPont analizu (Slika 4).

$$ROI = \frac{EBIT}{UKUPNA AKTIVA}$$

$$ROE = \frac{NETO PROFIT}{SOPSTVENI KAPITAL}$$

Slika 4. Prinos na ulaganja (ROI) i Prinos na sopstveni kapital (ROE)

- **Bruto profitna marža** pokazuje bruto profit na svaki KM prodaje.
- **Neto profitna marža** pokazuje neto profit na svaki KM prodaje.
- **Racio isplate dividende** pokazuje koliki dio dobiti se isplaćuje iz dobiti.
- **Racio zadržane dobiti** pokazuje zadržanu ili reinvestiranu dobit.
- **Rast kapitala** usled zadržane dobiti prikazuje dio zadržane dobiti u rastu kapitala.

U tabeli 4 su predstavljeni pokazatelji profitabilnosti za kompaniju Telekom Srpske u periodu 2007-2016. godina.

Tabela 4. Profitabilnost kompanije Telekom Srpske u periodu 2007-2016 godine

PROFITABILNOST	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Bruto profitna marža	20.68%	28.18%	23.44%	25.14%	24.84%	25.15%	23.55%	24.49%	19.75%	17.51%
Neto profitna marža	18.43%	25.26%	21.06%	22.65%	22.34%	22.62%	21.22%	22.04%	17.74%	15.78%
Racio isplate dividendi	0.67	0.25	1.55	1.13	0.92	1.07	1.06	0.89	1.18	1.01
Racio zadržane dobiti	0.33	0.75	-0.55	-0.13	0.08	-0.07	-0.06	0.11	-0.18	-0.01
Rast kapitala zbog zadržane dobiti	0.040	0.115	-0.079	-0.020	0.013	-0.011	-0.009	0.017	-0.022	-0.001

Pokazatelji novčanih tokova pokazuju odnos novčanih tokova i drugih važnih parametara poslovanja kakvi su neto dobit i ukupna sredstva preduzeća. Ukazuju nam na strukturu novčanih tokova parametre zaduženosti. U tabeli 5 su prikazani pokazatelji novčanih tokova za kompaniju Telekom Srpske u periodu od 2007-2016. godine.

Odnos neto novčanog toka i neto dobitka predstavlja odnos neto novčanog toka iz poslovne aktivnosti i neto dobitka. Ovaj koeficijent pokazuje koliko je preduzeće sposobno da generiše neto novčanih tokova iz poslovne aktivnosti na svaku konvertibilnu marku neto dobitka ostvarenog u tekućem obračunskom periodu. Ako je ovaj odnos viši u odnosu na prosjek grane ili u odnosu na prethodne poslovne godine, to znači da je preduzeće sposobno da "izvlači" gotovinu iz poslovne djelatnosti.

Učešće neto novčanog toka iz poslovne aktivnosti u prihodima od prodaje je koeficijent koji pokazuje koliko je preduzeće ostvarilo neto novčanog toka iz poslovne aktivnosti na svaku konvertibilnu marku prihoda od prodaje. Koeficijent je mjerilo sposobnosti aktivnosti prodaje da generiše novčane tokove. To znači, da veći koeficijent znači veću sposobnost prodaje u generisanju priliva gotovine iz poslovne aktivnosti.

Odnos neto novčanog toka i neto dobitka i ukupnih sredstava preduzeća je pokazatelj koji govori o tome koliko neto novčanih tokova firma ostvaruje na svaki dinar prosečno angažovanih sredstava, odnosno predstavlja sposobnost imovine da generiše gotovinu.

Slobodan novčani tok predstavlja odnos neto novčanog toka iz poslovne aktivnosti umanjene za dividende i ulaganja

u dugoročna (stalna) sredstva. Ovaj novčani tok se definiše kao mjerilo ostatka gotovine iz poslovnih aktivnosti kada se isplate dividende i kada se izvrše ulaganja u rast preduzeća.

Neto dugovanje predstavlja razliku između obaveza po osnovu kredita i

raspoložive gotovine i gotovinskih ekvivalenata.

Koeficijent zaduženosti dobija se stavljanjem u odnos sopstvenog kapitala i neto duga. Pokazuje koliko se preduzeće finansira iz tuđih izvora.

Tabela 5. Pokazatelji novčanih tokova Telekom Srpske u period 2007-2016 godine

POKAZATELJI NOVČANIH TOKOVA	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Odnos neto novčanog toka i neto dobitka	2.13	2.53	1.75	1.88	2.03	2.06	1.90	2.00	1.99	2.21
Učešće neto novčanog toka iz poslovne aktivnosti u prihodu od prodaje	0.40	0.65	0.38	0.43	0.46	0.47	0.41	0.45	0.36	0.35
Odnos neto novčanog toka i ukupnih sredstava preduz.	0.19	0.29	0.19	0.22	0.24	0.27	0.22	0.25	0.19	0.18
Slobodan novčani tok (u mil. KM)	50.10	182.72	20.70	33.54	77.78	68.67	36.13	33.80	-29.38	5.40
Obaveze po osnovu kredita (u mil. KM)	122	142	153	133	106	54	43	32	44	54
Gotovina i gotovinski ekv. (u mil. KM)	59	182	92	29	69	77	97	83	40	28
Neto dugovanje (u mil. KM)	63	-40	61	104	38	-23	-54	-51	4	26
Sopstveni kapital (u mil. KM)	585	778	718	692	695	695	693	697	677	677
Koeficijent zaduženosti	11%	-5%	9%	15%	5%	-3%	-8%	-7%	1%	4%

Složeni pokazatelji operativnih odluka

DuPont formula

DuPont analiza je najbolji metoda za finansijsku analizu kompanije jer kreće od stope povrata na investicije - ROI i onda se spušta ka sastavnim elementima - profitne stope i obrta sredstava. ROI se može podeliti na tri glavna dela odnosno na finansijski trougao:

- profitabilnost
- likvidnost
- zaduženost.

DuPont formulom mjerimo odnos između prinosa na ulaganja, obrta aktive i profitne stope.

U tabeli 6 je prikazana DuPont analiza prinosa za kompaniju Telekom Srpske za period 2007-2016. godina.

ROA pokazuje stopu povrata na aktivu, s tim da što je veća razlika između ROA i ROE to je veći procenat aktive finansiran iz pozajmljenog kapitala.

ROE pokazuje stopu povratan na kapital.

Tabela 6. DuPont analiza prinosa Telekom Srpske u period 2007-2016 godine

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ROA	9.05%	13.16%	10.31%	11.57%	11.92%	12.73%	11.89%	12.44%	9.48%	8.18%
Koeficijent obrta imovine	0.48	0.51	0.48	0.51	0.52	0.55	0.55	0.56	0.53	0.51
Stopa neto dobitka	18.81%	25.72%	21.55%	22.91%	22.88%	23.01%	21.52%	22.32%	17.97%	15.96%
ROE	12.41%	17.50%	13.72%	15.37%	15.49%	15.82%	14.46%	15.32%	11.86%	10.36%
Odnos prosječne imovine i prosječnog kapitala	137.13%	132.95%	133.09%	132.79%	129.92%	124.31%	121.58%	123.17%	125.14%	126.75%
Odnos prihoda od prodaje i imovine	48.11%	51.17%	47.84%	50.53%	52.11%	55.30%	55.26%	55.73%	52.74%	51.23%
Stopa neto dobitka	20.86%	27.08%	23.18%	23.85%	23.78%	23.50%	21.76%	22.49%	18.07%	16.03%
Neto dobit/ Neto dobit i troškovi kamata	90.18%	94.98%	93.00%	96.03%	96.19%	97.91%	98.87%	99.25%	99.46%	99.56%

BEP (Prelomna, mrtva, tačka rentabiliteta)

Fokusira stepen korištenja kapaciteta, stavljajući u odnos prihode, troškove, obim proizvodnje i profit. Pokazuje na kom obimu proizvodnje se iz zone gubitka ulazi u zonu dobitka (mrtva tačka rentabiliteta). Prelomna tačka predstavlja onaj obim aktivnosti (obim proizvodnje i prodaje - može biti iskazan i količinski i vrijednosno) na kome se izjednačavaju ukupni prihodi sa ukupnim troškovima. Na tom nivou rentabilnost preduzeća jednaka je nuli. Na

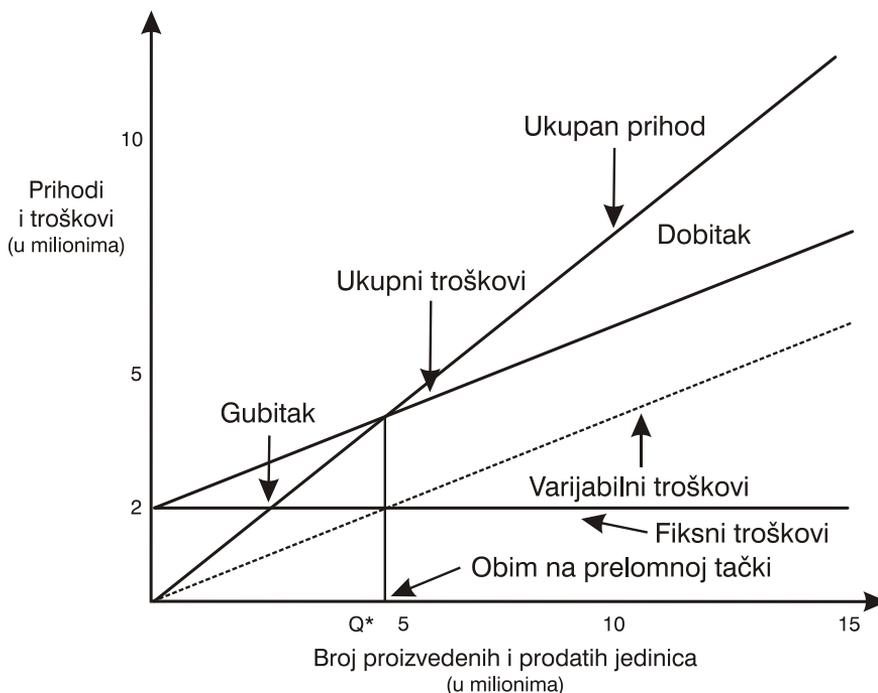
tom nivou preduzeće je pokrilo fiksne troškove i do tog momenta nastale varijabilne troškove.

U tabeli 7 i na slici 5 prikazani su pokazatelji praga rentabilnosti kompanije Telekom Srpske za period 2007-2016. godina.

Na bazi aproksimacije dostupnih kvartalnih podataka o finansijskom poslovanju sa Banjalučke berze izračunali smo tačku rentabilnosti, koja nam govori da je rentabilnost preduzeća na nivou prihoda od 339 miliona KM jednaka nuli.

Tabela 7. Prag rentabilnosti Telekom Srpske u period 2007-2016 godine

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Prag rentabilnosti - tačka pokriva (u mil KM)	287	293	337	325	332	332	338	339	346	346

Slika 5. Tačka rentabilnosti (tačka presjeka)

Altmanov Z-test

Ukazuje na vjerovatnoću bankrotstva, pa imamo sledeći omjer:

ako je Z-rezultat <1,8 preduzeće će bankrotirati; ako je 1,8 < Z-rezultat < 3,0 postoji vjerovatnoća da će preduzeće bankrotirati; ako je Z-rezultat > 3,0 preduzeće neće bankrotirati, za formulu prikazanu na slici 6.

U tabeli 8 su prikazani rezultati vrednovanja kompanije Telekom Srpske u periodu 2007-2016. godina Altmanovim Z-testom.

Z-model vrednovanja pruža uvid u kojoj fazi se preduzeće nalazi, odnosno da li je preduzeće zdravo, na dan 31.12.2016. godine koeficijent Z-modela iznosi 3,56 i pokazuje da je društvo zdravo i da se nalazi u takozvanoj „bijeloj zoni“, međutim, ukoliko se posmatra trend proteklih pet godina imamo zabrinjavajuće kretanje. Z-rezultat dobijen je samo na bazi industrijskih preduzeća, međutim ukoliko koristimo EM-rezultat (Emerging Market Score Model) možemo se prilagoditi svim vrstama preduzeća (Slika 7).

$$Z = 1,2 \frac{\text{OBRTNI FOND}}{\text{UKUPNA AKTIVA}} + 1,4 \frac{\text{ZADRŽANI PROFIT}}{\text{UKUPNA AKTIVA}} + 3,3 \frac{\text{POSLOVNI DOBITAK}}{\text{UKUPNA AKTIVA}}$$

Slika 6. Formula Altmanovog Z-testa

Tabela 8. Altmanov Z-test vrednovanja Telekom Srpske u period 2007-2016 godine

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Z - model vrednovanja	3.62	3.38	3.22	3.40	3.57	4.84	4.20	4.17	3.51	3.56

$$Z = 6,65 \frac{\text{OBRTNI FOND}}{\text{UKUPNA AKTIVA}} + 3,26 \frac{\text{ZADRŽANI PROFIT}}{\text{UKUPNA AKTIVA}} + 6,72 \frac{\text{OPERATIVNI PROFIT}}{\text{UKUPNA AKTIVA}} + 1,05 \frac{\text{SOPSTVENI KAPITAL}}{\text{UKUPNE OBAVEZE}} + 3,25 \frac{\text{PRIHODI OD PRODAJE}}{\text{UKUPNA AKTIVA}}$$

Slika 7. Formula Altmanovog Z-testa prilagođena za sve vrste preduzeća

TRŽIŠNA MJERILA PERFORMANSI

Tržišna mjerila performansi polaze od pretpostavke da cena akcije određuje vrednost preduzeća, stoga imamo sledeće pokazatelje:

Zarada po akciji (Earning per Share - EPS), koji stavlja u omjer neto profit i broje akcija (Slika 9).

$$\text{EPS} = \frac{\text{NETO DOBITAK}}{\text{BROJ AKCIJA}}$$

Slika 9. Zarada po akciji

Racio cijena/zarada (Price/Earning - P/E) kojim stavljamo u omjer cijenu akcije i zaradu po akciji, a ukazujemo na to koliko su investitori spremni da plate da bi

ostvarili određenu zaradu. Predstavlja odnos prosječne cijene akcije i neto dobitka po akciji (EPS). Pokazuje koliko konvertibilnih maraka investitor plaća za jednu KM neto dobiti po jednoj akciji. Veći racio ukazuje na veći budući rast neto dobitka po akciji. P/E pokazatelj govori o precijenjenosti/potcijenjenosti akcije, odnosno pokazuje koliko konvertibilnih maraka se na tržištu plaća jedinica dobiti po akciji (veći pokazatelj znači da je akcija precijenjena, a niži znači da postoji veći potencijal rasta i da se jedinica dobiti po akciji dobija jeftinije).

U tabeli 9 je prikazana tržišna vrijednost kompanije Telekom Srpske za period 2007-2016. godina.

Tabela 9. Pokazatelji tržišne vrijednosti akcije Telekom Srpske u period 2007-2016 godine

POKAZATELJI TRŽIŠNE VRIJEDNOSTI AKCIJE (na dan 31.12.)	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Tržišna cijena akcije (na dan)	2.27	0.95	1.49	1.41	1.46	1.54	1.64	1.59	1.61	1.02
Broj akcija (u milionima)	491	491	491	491	491	491	491	491	491	491
Dividenda po akciji	0.10	0.06	0.32	0.25	0.20	0.24	0.22	0.19	0.20	0.14
EPS	0.15	0.24	0.21	0.22	0.22	0.22	0.20	0.22	0.17	0.14
P/E racio	15.55	3.92	7.13	6.39	6.68	6.88	8.03	7.34	9.71	7.14
Racio plaćanja dividende	0.67	0.25	1.55	1.13	0.92	1.07	1.06	0.89	1.18	1.01
Dividendna stopa (prinos)	0.04	0.06	0.22	0.18	0.14	0.16	0.13	0.12	0.12	0.14
Tržišna kapitalizacija	1,115	467	732	693	717	757	806	781	791	501

Racio tržišna cijena/knjigovodstvena vrednost (Market/Book Ratio) stavlja u omjer tržišnu cijenu i knjigovodstvenu vrednost, čime se pokazuje tržišna kapitalizacija, pa ukoliko je racio >1 opšte stanje finansijskog zdravlja je dobro.

Dividenda po akciji dobije se stavljanjem u odnos isplaćene mase na ime dividende i ukupnog broja akcija.

Racio plaćanja dividend predstavlja odnos između ukupnog iznosa u novcu koji se raspodjeljuje za dividende i neto dobiti preduzeća.

Dividendna stopa predstavlja odnos između dividende po akciji i prosječne cijene za akciju. Ukazuje na tekući prinos koji akcionari ostvaruju u odnosu na prosječnu vrijednost akcija. Ovaj pokazatelj je značajan za buduće investitore koji preferiraju isplatu dividendi u odnosu na povećanje kapitalnog dobitka.

Tržišna kapitalizacija pokazuje ukupnu tržišnu vrijednost hartija od vrijednosti. Dobija se kao proizvod tržišne cijene hartije od vrijednosti i ukupnog broja hartija od vrijednosti.

MJERILA STVORENE VRIJEDNOSTI

Mjerila stvorene vrijednosti su ekonomska mjerila koja se baziraju na novčanom toku i cijeni kapitala – vodeći indikatori (Lead Indicators).

Dodata ekonomska vrednost (Economic Value Added - EVA) je veličina profitabilnosti koja iz perspektive dioničara pokazuje stvara li preduzeće vrijednost. EVA je prije svega usmjerena na povećanje ukupne profitabilnosti za dioničare, ali može poslužiti i kao mjera sistema za postizanje ciljeva odnosno za poticanje top menadžmenta (Performance Management). Jedna od namjena EVA parametra je prevladavanje kratkoročnog dometa pokazatelja profitabilnosti poput ROI koji se obično mjeri na godišnjoj osnovi, te tako ispravno ocijeniti menadžere koji stvaraju dugoročnu vrijednost. Na početku su troškovi veći, dok su sljedećih godina prisutni znatni dobiti. Vrijednost nastaje kada je razlika između dobiti i tržišno orijentiranog troška kapitala pozitivna, što znači da je ostvarena profitabilnost veća od ponderisanog prosječnog troška kapitala. Za proračun troška kapitala primjenjuje se, kao i kod vrijednosti za dioničare ponderisani **prosječni trošak kapitala (Weighted Average Cost of Capital – WACC)** kao tržišno orijentirana kamatna stopa. Preduzeće ima tri mogućnosti za povećanje EVA parametra:

- povećanje operativne dobiti bez dodatnog vezivanja sredstava, što

vodi većoj profitabilnosti već uložene imovine

- dodatna sredstva uložena su u projekte čija je postojeća profitabilnost veća od WACC-a
- poslovna područja i projekti koji ne ostvaruju WACC likvidiraju se kako bi se sredstva oslobodila za profitabilnije ideje.

Ukoliko je $EVA > 0$, kažemo da je stvorena vrijednost. **Gotovinski prinos na ulaganja (CFROI)** se izračunava prema formuli prikazanoj na slici 10.

$$CFROI = \frac{\text{DISKONTOVANI BUDUĆI NOVČANI TOKOVI}}{\text{INVESTIRANA GOTOVINA}}$$

Slika 10. Gotovinski prinos na ulaganja

Vrednost je stvorena ako je **CFROI** veći od **CC** (*cost of capital*) ili **IRR** (zahtevana stopa prinosa u preduzeću).

INVESTICIONA MJERILA PERFORMANSI

Smisao investicije jeste da se u sadašnjosti odrekujemo potrošnje, zarad ostvarivanja pozitivnih efekti u budućnosti. Logika investicija je da efekti treba da premaše žrtvu u sadašnjosti, odnosno vrijednost odricanja od potrošnje. U tu svrhu koristimo dvije grupe investicionih pokazatelja:

1. **Statički investicioni pokazatelji** (ne uvažavaju vremensku vrednost novca):
 - **Stopa prinosa (Rate of Return)** mjeri prosječan godišnji profit po inicalnoj jedinici investicije (Slika 11).

$$RR = \frac{\text{PROSJEČAN GODIŠNJI PROFIT}}{\text{INICIJALNA INVESTICIJA}}$$

Slika 11. Stopa prinosa

- **Period povrata (Payback Period)** pokazuje u kom vremenskom periodu će se iz očekivanih godišnjih neto novčanih tokova od

eksploatacije projekta nadoknaditi, odnosno vratiti inicijalno kapitalno ulaganje, čime, zapravo, pokazuje brzinu naknade kapitalnog izdatka iz godišnjih novčanih tokova, odnosno likvidnost projekta (Ivanišević, 2009). Realnost je da su u ekonomskom vijeku trajanja investicije iznosi investicija i neto novčanih tokova različiti, pa se period povrata računa kao broj godina kada se izjednačava kumulativ neto novčanih tokova i vrijednosti investicije (Petrović i Denčić, 2012).

$$\sum_{t=1}^m CF_t = \sum_{t=0}^d I_t$$

gdje su:

CF_t (Cash Flow) – novčani tok u određenom vremenu,

I_t (Initial investment) – inicijalna investicija,

$t = 1, 2, 3, \dots, d, \dots, m$.

Ako se godišnji novčani tokovi efektuiraju kao anuiteti, period povrata je količnik inicijalne investicije i godišnjeg anuiteta (Petrović i Denčić, 2012).

$$\text{PERIOD POVRATA} = \frac{\text{INICIJALNA INVESTICIJA}}{\text{NOVČANI TOK}}$$

$$P_p = \frac{I}{CF}$$

pri čemu je:

P_p (Payback Period) – period povrata.

2. Dinamički investicioni pokazatelji (uvažavaju vremensku vrednost novca):

- Neto sadašnja vrednost,
- Interna stopa prinosa,
- Indeks profitabilnosti,
- Diskontovani period povraćaja.

Neto sadašnja vrednost (Net Present Value) se definiše kao razlika između sadašnje vrijednosti očekivanih godišnjih neto novčanih tokova eksploatacije projekta

(primanje gotovine) i sadašnje vrijednosti kapitalnog izdatka (izdavanje gotovine), pri čemu je diskontna stopa unaprijed utvrđena u obliku prosječne cijene kapitala preduzeća ili neke druge zahtijevane stope prinosa (Ivanišević, 2009), a računa se formulom (Gitman, & Zutter, 2015):

$$r_a = (w_i \cdot r_i) + (w_p \cdot r_p) + (w_s \cdot r_r \text{ ili } r_e)$$

pri čemu je:

r_a – prosječna cijena kapitala,

w_i – učešće dugoročnog duga (D) u strukturi kapitala,

r_i – cijena duga,

w_p – učešće preferencijalnih akcija (R) u strukturi kapitala,

r_p – cijena kapitala od emisije preferencijalnih akcija,

w_s – učešće sopstvenog kapitala (E) u strukturi kapitala,

r_r (r_e) – cijena kapitala od emisije običnih novoemitovanih akcija ili akumuliranog dobitka.

Dakle, prvo je potrebno novčane tokove svesti na jednu vremensku tačku, a to je sadašnji vremenski period, odnosno period inicijalne investicije. Potom se od akumulirane sadašnje vrijednosti priliva oduzimaju odlivi, a razlika predstavlja neto sadašnju vrijednost. Na bazi tako poznatih informacija neto sadašnja vrijednost se izračunava jednačinom (Gitman, Zutter, 2015):

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - CF_0$$

pri čemu su:

NPV (Net Present Value) – neto sadašnja vrijednost,

CF_t (Cash Flow) – sadašnja vrijednost neto novčanih tokova,

CF_0 (Cash Flow) – sadašnja vrijednost inicijalnog investicionog ulaganja,

r (Discount Rate) – prosječna cijena kapitala, diskontna stopa.

Prosječna ponderisana vrijednost cijene kapitala za jednu telekomunikacionu kompaniju u BiH prikazana je u tabeli 10.

Tabela 10. WACC proračun za telekomunikacionu kompaniju u BiH za 2017. godinu

Cijena kapitala	Re	0.26043
Cijena duga	Rd	0.13956
Sopstveni kapital - učešće	E	0.72
Dug - učešće	D	0.28
Stopa bez rizika	Rf	0.01149
Premija rizika zemlje	CRP	0.0925
Premija tržišnog rizika	EMPR	0.1494
Marža na dug	DM	0.050007
Stopa poreza na dobit	T	0.1
Stepen relativne varijacije stope prinosa na sopstveni kapital	β	1.04
Prosječna ponderisana cijena kapitala	WACC	0.226455

Napomena: Podaci dostupni na web adresama:

- http://sdw.ecb.europa.eu/quickview.do?SERIES_KEY=143.FM.M.U2.EUR.4F.BB.U2_10Y.YLD
- www.stern.nyu.edu/~adamodar/pc/datasets/ctryprem.xls
- http://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/New_Home_Page/datafile/Betas.html
- <http://reports.aiidatapro.com/brokers/UFSen/20140314-TradingIdeas.pdf>

Metoda neto sadašnja vrijednost, kao apsolutna mjera rentabilnosti investicionih projekata, predstavlja savremenu, dinamičku metodu ocjene rentabilnosti investicionih ulaganja, koja se bazira na novčanim tokovima i respektuje vremensku vrijednost novca. Proračun zahtijeva da se odredi odgovarajuća diskontna stopa (najčešće prosječna cijena kapitala preduzeća) i procijeni ekonomski vijek trajanja investicije. Kao primjer navedeni su investicioni pokazatelji za kompaniju Telekom Srpske u periodu 2007-2016. godina u tabeli 11.

Interna stopa prinosa je savremena, u svjetskoj praksi vrlo često primjenjivana, dinamička metoda ocjene rentabilnosti investicionih projekata, koja se bazira na novčanim tokovima uz respektovanje vremenske vrijednosti novca. Definiše se kao diskontna stopa koja izjednačava sadašnju vrijednost neto novčanog toka od eksploatacije projekta sa sadašnjom vrijednošću kapitalnog ulaganja, odnosno svodi neto sadašnju vrijednost projekta na nulu (Ivanišević, 2009). Da bi se sagledalo koja diskontna stopa pri određenoj realizacija nekog investicionog projekta ne donosi ni dobitke ni gubitke, odnosno pri kojoj je najmanjoj diskontnoj stopi

realizacija investicionog projekta još uvijek opravdana, koristi se metoda interne stope rentabilnosti. Ova metoda polazi od zavisnosti između sadašnje vrijednosti investicija i kamatne stope kao diskontnog faktora.

Interna stopa prinosa računa se formulom (Gitman, & Zutter, 2015):

$$\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} = CF_0 = 0$$

gdje je:

- CF_t (Cash Flow) – sadašnja vrijednost neto novčanih tokova,
- CF_0 (Cash Flow) – sadašnja vrijednost inicijalnog investicionog ulaganja,
- r (Discount Rate) – prosječna cijena kapitala, diskontna stopa – interna stopa prinosa.

Indeks profitabilnosti (PI) kao relativna mjera je dinamička metoda ocjene rentabilnosti investicionih ulaganja čija je osnovna osobina uvažavanje vremenske vrijednosti novca, bazirana na novčanim tokovima. Analogno apsolutnoj vrijednosti prezentovano kroz neto sadašnju vrijednost,

postoji indeks profitabilnosti kao relativna mjera rentabilnosti. Indeks profitabilnosti se u literaturi često može pronaći i pod nazivom cost-benefit ratio (Ivanišević, 2009), a izračunava se formulom (Gitman, & Zutter, 2015):

$$PI = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t / (1+i)^t}{CF_0}$$

gdje su:

PI (Profitability Index) – indeks profitabilnosti,

CF_t (Cash Flow) – sadašnja vrijednost neto novčanih tokova,
 CF_0 (Cash Flow) – sadašnja vrijednost inicijalnog investicionog ulaganja.

Diskontovani period povraćaja je mjerilo performansi koje pokazuje vremenski period u kome projekat gotovinskim prilivima nadoknađuje inicijalnu investiciju, pri čemu se novčani tokovi diskontuju pre samog obračuna perioda povrata.

Tabela 11. Investicioni pokazatelji kompanije Telekom Srpske u periodu 2007-2016 godina

BUDŽETIRANJE KAPITALA	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Stepen poslovnog leveridža	-0.78	3.09	-3.63	-2.72	-2.55	2.14	3.48	2.97	4.78	3.95
Održiva stopa rasta	0.0331	0.1039	0.0644	-0.0151	0.0104	-0.0091	-0.0074	0.0142	-0.0180	-0.0009
Interna stopa rasta	0.0472	0.0787	-0.0455	-0.0120	0.0081	-0.0076	-0.0061	0.0116	-0.0141	-0.0007
Ciklus konverzije gotovine	385.03	253.98	260.38	248.25	208.08	181.36	107.02	121.85	131.65	126.73

Stepen poslovnog leveridža - DOL mjeri osjetljivost profita na promjenu prihoda od prodaje.

Održiva stopa rasta je stopa po kojoj kompanija može rasti bez izdavanja novih akcija ili promjenom zaduživanja.

Interna stopa rasta je stopa po kojoj kompanija može rasti bez izdavanja novih akcija ili promjenom zaduživanja.

Ciklus konverzije u gotovinu je prosječno vrijeme trajanja jednog obrta gotovine, odnosno vremenski period koji postoji između vremena kada tekuće obaveze dospijevaju na naplatu i prosječnog vremenskog perioda koji je potreban da se proizvod proda i unovči to jest da se potraživanja od kupaca naplate.

Mjerenje performansi posebno dobija na značaju u kontekstu globalističkih promjena, snažnog razvoja informacionih tehnologija i rastuće konkurencije. Prilikom izbora adekvatnih mjerila performansi, preduzeće, prije svega mora imati na umu

svoje specifičnosti ali i strateške ciljeve koje želi postići svojim funkcionisanjem. Mjerila performansi moraju biti egzaktna, razumljiva, jasno definisana, relevantna, dosljedna, povezana sa ciljevima poslovanja, fokusirana na rast i razvoj preduzeća. Da bi preduzeće bilo u stanju da sagleda svoj položaj unutar konkretne djelatnosti ali i unutar određene nacionalne privrede, ono mora mjeriti performanse svog poslovanja i vršiti komparaciju sa sebi uporedivim subjektima. Možemo reći, da su u tu svrhu danas kreirana brojna softverska rješenja koja olakšavaju proračun mjerila performansi. Međutim, za njihovo razumjevanje nije dovoljno samo softversko rješenje, već i poznavanje značenja samih parametara, njihovu međusobnu povezanost, te poznavanje karakteristika internog i eksternog okruženja preduzeća, njegove senzibilnosti i osjetljivosti na promjene.

LITERATURA

- Gitman, L.J. (2015). *Principles of Managerial Finance: Brief with My Finance Lab*. Pearson Education Limited.
- Ivanišević, M. (2009). *Poslovne finansije*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- [Kemerley, M.](#) & [Neely, A.](#) (2003). Measuring performance in a changing business environment, *International Journal of Operations & Production Management*, 23(2), 213-229. <https://doi.org/10.1108/01443570310458465>
- Petrović, E. i Denčić, K. (2012). *Poslovne finansije*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Sinclair, D., & Zairi, M. (1995). Effective process management through performance measurement: Part III-an integrated model of total quality-based performance measurement. *Business Process Re-engineering & Management Journal*, 1(3), 50-65.
- Verweire, K., & Van den Berghe, L. (2004). Integrated performance management: new hype of new paradigm? In *Implementary Strategy through integrated performance*, 1-14. Sage.

PERFORMANCE CRITERIA IN THE FUNCTION OF CONTROL

Dijana Kremenović

University PIM, Faculty of Economics, despota Stefana Lazarevica bb, 78000 Banja Luka, dijana.kremenovic.2018@gmail.com

PROFESSIONAL PAPER

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 005.41:330.322

DOI 10.7251/STED2102102K

Paper received: 13.10.2021.

Paper accepted: 10.11.2021.

Published: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Corresponding author:

Dijana Kremenovic, University PIM, Faculty of Economics, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, dijana.kremenovic.2018@gmail.com

Copyright © 2021 Dijana Kremenovic; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

ABSTRACT

Managing the efficiency of a company and, in connection with that, the choice of the way of measuring efficiency is becoming more and more important, especially in the conditions of a modern business environment characterized by complexity, dynamism, uncertainty and heterogeneity. The company, in addition to being in different business environments, also has its own specifics, so the question arises what it means for a particular company to be efficient and what is an adequate model for measuring the efficiency of that company. In general, a good efficiency measurement system involves a set of performance measures, that is, a metric that quantifies efficiency and effectiveness. The paper presents a review of traditional and new integrated models for measuring the performance of enterprises in the function of control.

Keywords: Performance Measures, Efficiency, Effectiveness.

PRIMENA SAVREMENIH TELEKOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA DIJAGNOSTIKOVANJA POSTROJENJA NA DALJINU

Mustafa Kovačević¹, Veljko Vuković²

¹Internacionalni Univerzitet u Travniku, Fakultet politehničkih nauka, Aleja konzula – Meljanac bb, 72 270 Travnik, Bosna i Hercegovina

²Univerzitet PIM, Tehnički fakultet, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosna i Hercegovina, v.velja@gmail.com

STRUČNI RAD

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 629.783:654.17/19

DOI 10.7251/STED2102117K

Primljen rad: 26.10.2021.

Rad prihvaćen: 21.11.2021.

Publikovan: 29.11.2021.

<http://stedj-univerzitetpim.com>

Autor za prepisku

Veljko Vuković, Univerzitet PIM, Tehnički fakultet, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka BiH, v.velja@gmail.com

Copyright © 2020 Mustafa Kovačević i Veljko Vuković; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

APSTRAKT

Razvoj informacionih tehnologija doveo je do revolucije u tehnologiji automatizacije. Korišćenje novih telekomunikacionih tehnologija omogućava daljinsko praćenje dijagnostičkih parametara mašine i preduzimanje aktivnosti održavanja na osnovu rezultata praćenja. Na taj način se mogu otkloniti i preduprediti mnogi zastoji što doprinosi povećanju raspoloživosti i pouzdanosti rada mašina.

Cljučne reči: teleservice, VPN tunel, GPRS.

UVOD

Skoro svi savremeni tehnički uređaji (merni uređaji, regulatori, PLC-ovi) koriste mikroprocesore, koji omogućavaju visoku korisničku funkcionalnost. Mnogi od njih poseduju Ethernet interfejs i Web konfiguraciju. Ova funkcionalnost je postala standard i neophodan preduslov za opstanak na tržištu. Nažalost, kompleksnost uređaja stvara probleme ukoliko sistem ne funkcioniše korektno i najčešće zahteva angažovanje specijalista.

Primena informacionih tehnologija dovela je do značajnih promena i u servisnoj organizaciji proizvođača opreme. Klasična tehnička podrška u toku eksploatacije (prodaja rezervnih delova, organizovanje poseta servisera) prerasla je u sveobuhvatnu servisnu podršku korisnika (daljinsko davanje dijagnoze, software-update mašina, on-line monitoring). Naime, u svetu, kod proizvođača mašina, kao vid elektro podrške korisnicima, prisutan je trend stvaranja timova eksperata za mašine i procesne tehnologije-Teleservice. Oni mogu da funkcionišu jedino ukoliko imaju direktan pristup aktuelnim informacijama o stanju postrojenja. To znači, da merni podaci moraju bitipreneti sa mašine, sa lica mesta do specijaliste. Na ovaj način, raste kvalitet raspoloživih informacija, smanjuje se zavisnost od verbalnog opisa situacije od strane korisnika mašine.

TELESERVIS

Pod Teleservisom (Teleservice) se označava metoda koja korišćenjem modernih komunikacionih tehnologija omogućava virtuelno prisustvo proizvođača

Kovačević, M. i Vuković, V. (2021). Relacija između socio – demografskih faktora i motivacije za rad. *Sted Journal*, 3(2), 117-124.

opreme/korisnika na mašini uz računarsku podršku (Adamović, Đurić, Ambrozi, Radovanović i Gavrić, 2005). Postoji više termina koji se koriste za opisivanje ove funkcije:

- Daljinsko održavanje
- Daljinski pristup (prilaz spolja)
- Upravljanje daljinskim servisima (nešto sveobuhvatnije)
- Dijagnoza na daljinu, daljinska konfiguracija itd.

Teleservice se po pravilu se primenjuje kod automatizovanih tehničkih sistema. Monitoring takvih sistema tj. nadzor aktuelnog procesa u proizvodnom sistemu tzv. SCADA (System Control and Data Acquisition) ne spada u teleservice. Teleservice je daljinski pristup u funkciji održavanja – po potrebi, najčešće od strane specijaliste.

Pod teledijagnozom podrazumevamo deo teleservisa, koji se bavi mernim vrednostima odnosno dijagnozom stanja postrojenja ili procesa na daljinu. Pri tome se posebna pažnja poklanja otklanjanju zastoja na postrojenjima korisnika. To znači, da servisna organizacija nudi pomoć u slučaju zastoja na mašini, u vidu specijaliste koji daljinskim pristupom parametrima mašine, na idealan način, bez organizovanja posete serviseru može da otkloni problem.

Iz ovog razloga danas su gotovo svi složeni tehnički sistemi (upravljani i kontrolisani kompjuterima, tj. mikroprocesorima) opremljeni komunikacionim procesorima, tj. interfejsima i adapterima koji omogućavaju održavanje na daljinu u slučaju zastoja.

Ovaj komunikacioni priključak omogućava da specijalista za proizvodni proces (koji se najčešće nalazi udaljen) prikupi aktuelne podatke i parametre sa mašine, stvori sliku o nastaloj situaciji i trenutno pristupi otklanjanju uzroka zastoja.

Specijalista proizvođača ili specijalista korisnika se „uključuje“ u sistem, dijagnostikuje problem, često ga i otklanja softverski. Pristup se ostvaruje pomoću telefonske mreže (analogna ili ISDN) ili interneta. Troškovi su minimalni, s tim da ovaj koncept mora biti podržan (planiran)

prilikom dizajna sistema odnosno uređaja. Na ovaj način, korisnik štedina troškovima angažovanja specijalista, kao i na troškovima usled zastoja u proizvodnom procesu.

Neophodno okruženje za potrebe praćenje parametara na daljinu podrazumeva sledeće:

- Postrojenje korisnika poseduje pristup - priključak za daljinsko održavanje, i najčešće Firewall ruter da bi se obezbedila potrebna sigurnost.
- Na strani proizvođača takođe postoji Firewall preko koga se može pristupiti na mrežu korisnika. Sistem se postavlja tako da svaki ovlašćeni sistemski inženjer na poziv korisnika može da sa svog radnog mesta pristupi korisničkom sistemu i da sprovede sve potrebne dijagnostičke i konfiguracione radnje.
- Mreža: ISDN, analogna telefonska veza ili internet.

U slučajevima udaljenih distribuiranih procesa (gde nije isplativo izvesti ožičenje), posebno u Evropi postoji mogućnost korišćenja GPRS-a (General Packet Radio Service), bez korišćenja fizičkog provodnika.

Praćenje parametara na ovim udaljenim delovima sistema (npr. energetske stanice) doprinosi smanjenju troškova održavanja.

Korisnici velikih sistema sa komponentama različitih proizvođača najčešće imaju sledeći problem: svaki proizvođač ima sopstveni koncept održavanja na daljinu, koji je obično inkompatibilan sa ostalim proizvođačima (Denić, Rađenović, Tivanović, 2005). To dovodi do nagomilavanja modema i rutera i predstavlja nepreglednu strukturu. Osim što predstavlja dodatnu investiciju korisnika, isto tako predstavlja i problem sa stanovišta bezbednosti. Ukoliko je moguće, poželjno je da postoji za sve proizvođače jedan centralni priključak, tj. tačka pristupa koja se može preusmeravati ka željenom sistemu, i uključivati samo prilikom korišćenja.

Kovačević, M. i Vuković, V. (2021). Relacija između socio – demografskih faktora i motivacije za rad. *Sted Journal*, 3(2), 117-124.

Iste mogućnosti stoje i samom korisniku na raspolaganju. Uobičajeno se zbog pristupačnih ADSL priključaka primenjuje internet, koji zahteva skuplje mere zaštite. Takođe se koriste GPRS i UMTS, koji koriste internet, ali nude punu mobilnost (Bajčetić, Mijatović, Cvetić, Simendić, 2007).

Vrste pristupa

Koncept funkcioniše najbolje ukoliko sa korisničke strane postoji Ethernet mreža (fieldbus-ovi i serijska komunikacija su znatno složeniji za realizaciju) na koju su povezane sve komponente koje se održavaju.

Komponentama se može pristupiti na različitim TCP/IP –baziranim konceptima:

- HTTP (integrisani Web-Server)
- MS Terminal Server, za PC sa Windows
- Programi za daljinsko upravljanje (pcAnywhere, Netop)
- Telnet
- Odgovoraajući Protokoli

Vidovi teleservice podrške od strane proizvođača

Podrška od strane proizvođača opreme se “nudi” u različitim vidovima:

- Teleservice je obavezan
- Mnogi proizvođači softvera kao npr. SAP zahtevaju od svojih korisnika da mogu da pristupe na isporučeni sistem, i bez ovoga nije moguć ugovor o održavanju i kupovina softvera.
- Teleservice se izričito preporučuje
- Bez ove funkcije ne nudi se potpuna tehnička podrška.
- Teleservice se omogućava i korisniku
- Specialisti od strane korisnika se obučavaju za korišćenje ovog servisa.
- Ne nudi se mogućnost teleservice
- U slučajevima tehnološki zastarelih proizvođača opreme.

BEZBEDNOST PODATAKA

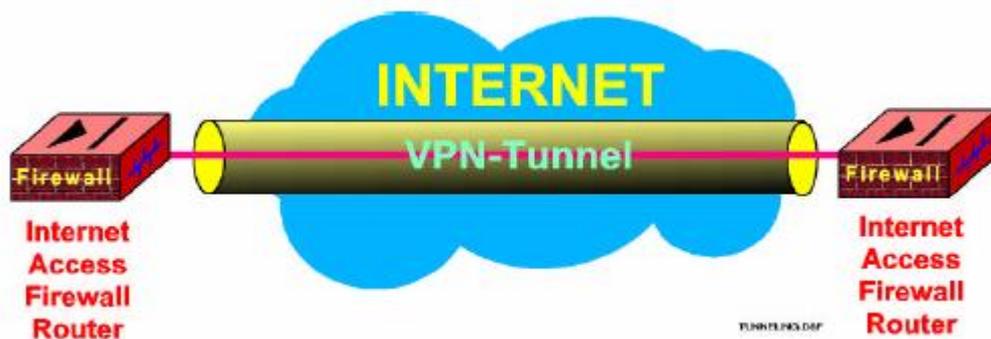
Za proizvođače opreme veliki problem predstavlja definisanje sigurnosnih

standarda za daljinski pristup od strane korisnika opreme. Formulišu se različite varijante – počev od vrste izbora (Modem / ISDN / Internet / GSM / UMTS), preko različitih VPN standarda za povezivanje podataka (VPN = Virtual Private Network) do raznih virus skanera i Firewall-a. Specijalista mora da zadovolji sigurnosne zahteve mnogobrojnih korisnika.

Direktna veza dva modema preko analogne telefonske mreže se ne preporučuje, s obzirom da je ova konfiguracija ekstremno nesigurna, i ne dozvoljava potreban komfor za svakodnevnu primenu. Ovako priključeni modemi najčešće nisu dozvoljeni od strane odgovornih za IT – bezbednost, jer predstavljaju nepouzdan sistem (hakeri mogu prodreti u oba sistema, česti problemi sa konfigurisanjem modema) što može prouzrokovati troškove koji su posledica ovih opasnosti.

Korišćenjem jednog jeftinog Firewall rutera može se obezbediti potrebna bezbednost, bez obzira da li se pristupa preko ISDN-a, modema ili interneta (VPN tunel). Dalje mere predostrožnosti u Firewall-u, kao što su provera broja sa koga se poziva (Dialer identification kod ISDN) i filtera kao što je CHAP Authentication pružaju veliku sigurnost uz minimalne troškove. Firewall je specijalno programiran router koji se obično nalazi između zaštićenog dela mreže i interneta. To je router u smislu da fizički povezuje dve ili više mreža i prosleđuje pakete od jedne mreže do druge. Firewall dozvoljava administratoru sistema da implementira sigurnosne politike na jednom centralizovanom mestu. Firewall-i bazirani na filtrima su jednostavni i veoma široko zastupljeni tipovi firewall-a. Firewall-i blokiraju prenos određenih paketa prema korisnicima koji su specificirani u njegovim adresnim tabelama, odnosno po unapred zadatim kriterijumima filtriraju (IP adrese, izvorne/ciljne adrese, protokoli, brojevi porta).

Virtuelna veza se kreira u router-u na ulasku u tunel pomoću date IP adrese router-a na drugom kraju tunela (slika 1.).

Slika 1. VPN tunnel

VPN radi na principu „zaključanog“ komunikacionog tunela, koji onemogućava „prisluškivanje“ ili modifikovanje prenosa podataka, i pri tome vodi računa da samo autorizovani učesnici na mreži mogu međusobno da razmenjuju podatke. Za realizaciju ove veze koriste se posebni protokoli koji omogućavaju enkripciju podataka, čime se obezbeđuje bezbedna razmena podataka između korisnika unutar VPN sistema.

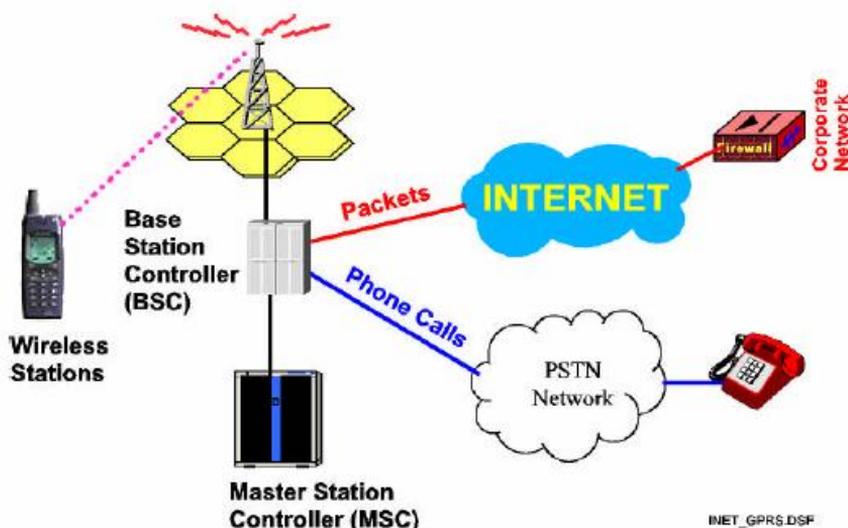
VPN tehnologija se može primeniti na različitim bežičnim mrežama koje su deo interneta. Omogućava dalju redukciju troškova i ne zahteva instalaciju fizičkog provodnika. Na tržištu postoji više bežičnih Internet / VPN tehnologija, od kojih treba pomenuti:

- GPRS (raspoloživ svuda u svetu gde postoji mobilna telefonska mreža GSM). Primenjiv u aplikacijama gde njegov mali propusni opseg ne predstavlja nedostatak (udaljene male stanice). Bežična komunikacija ima prednost ukoliko se radi o sistemima (ili delovima sistema) na nepristupačnim lokacijama ili sistemima sa promenljivim lokacijama. GPRS – General Packet Radio Service – je servis

koji omogućuje internet vezu sa udaljenim uređajima. Otuda je ovaj servis izuzetno pogodan u slučajevima kada korisnik treba da pristupi nekim bazama podataka ili aplikacijama koje imaju web servise. GPRS omogućava konstantnu bežičnu vezu između dva uređaja i pri tome se ova usluga naplaćuje prema količini prenetih podataka, a ne prema vremenu korišćenja veze.

- UMTS (Universal Mobile Telecommunications System), naslednik GSM/GPRS 3. generacije (3G). Omogućava prenos većeg broja podataka, ali još uvek je prisutan samo u industrijskim zonama razvijenih zemalja.

U suštini su GSM i GPRS mreža identične. Koriste istu infrastrukturu, koja se sastoji iz emitorske stanice (jedna po ćeliji) i kontrolera (slika 2.). Ćelijska struktura omogućava efikasno ponovno korišćenje frekvencija.

Slika 2. GPRS mreža

Ova mreža je opremljena sa dva "izlaza": jedan za telefonske razgovore u telefonskoj mreži (Public Switched Telephone Network); i jedan za pakete podataka na internetu. Sa stane centrale je neophodan samo jedan vod odnosno veza sa internetom, kako bi se ostvarila komunikacija sa svim mobilnim stanicama (Novinc, 2008).

DECENTRALIZOVANI SISTEMI AUTOMATIZACIJE

Poslednjih 10-15 godina, fieldbus-ovi su prodrli u sve oblasti tehnike automatizacije. Oni omogućavaju prelaz sa centralizovane na distribuiranu arhitekturu automatizacije. Jednostavni ulazno-izlazni uređaji, aktuatori i senzori sa analognim naponskim ili strujnim signalima, koji su bili priključeni na centralno upravljanje, zamenjeni su inteligentnim uređajima, koji pomoću jednog digitalnog komunikacionog sistema (fieldbus) međusobno komuniciraju (Briz, Degner, Diez, & Guerrero, 2004).

Fieldbus predstavlja "kičmu" distribuiranog sistema automatizacije i samim tim idealnu tačku pristupa za dijagnostifikovanje stanja sistema. U proteklih desetak godina razvijen je i standardizovan veliki broj magistrala i

odgovarajućih komunikacionih protokola za primenu u industriji. Protokol je skup pravila i standarda koji određuju način razmene podataka između hardverskih i softverskih komponenti u mreži.

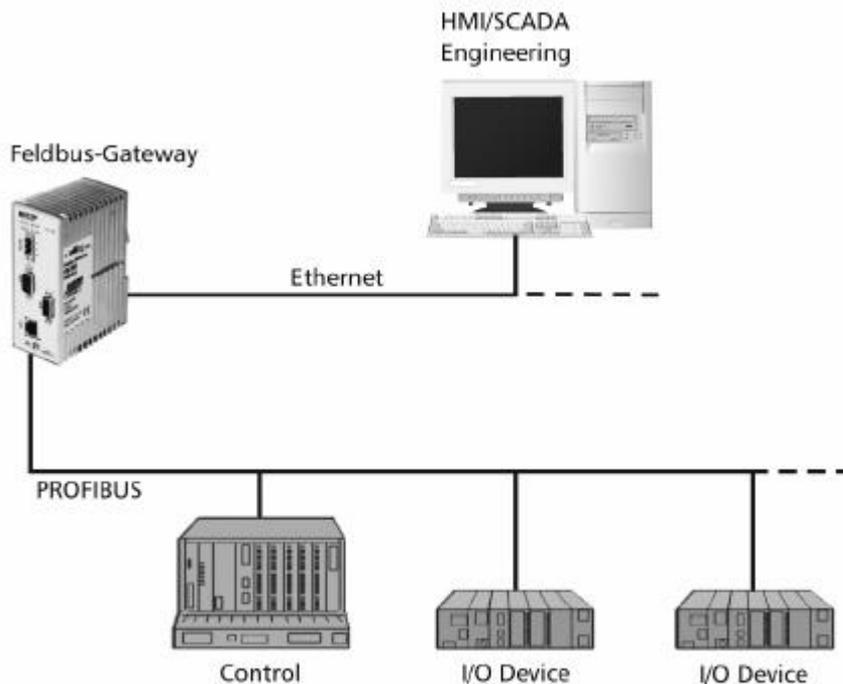
Ovi standardi su razvijani u različita vremena, od strane različitih proizvođača, za različite namene. Ne postoji standard koji se može smatrati najboljim rešenjem, već svaka od mnoštva industrijskih magistrala, poseduje neke specifičnosti koje određuju njenu oblast primene. U kontrolnim sistemima koji upravljaju procesom na tržištu dominiraju FOUNDATION Fieldbus i PROFIBUS. U aplikacijama koje su kontrolisane PLC-om najčešće se primenjuje PROFIBUS, dok u aplikacijama koje su kontrolisane DCS-om (DCS – Distributed Control System) preovladava FOUNDATION Fieldbus.

Pristup procesnim podacima na fieldbus-u preko Ethernet struktura ostvaruje se pomoću Gateway uređaja, a samim tim i jednostavan pristup na daljinu (kako sa korisničkog intraneta, tako i sa interneta). Ovaj uređaj se koristi za prenos podataka između dve mreže koje koriste različite veze podataka i standarde mreže. On prima podatke sa jedne mreže, obrađuje ih da bi ih prilagodio formatu druge mreže i šalje ih preko te druge mreže. Koncepti koji

Kovačević, M. i Vuković, V. (2021). Relacija između socio – demografskih faktora i motivacije za rad. *Sted Journal*, 3(2), 117-124.

postoje vezano za povezivanje fieldbus-a na internet su razni. Proizvođači nude svoje Gateway-e koji povezuju njihove fieldbus-ove sa udaljenim intranetom ili internetom. Na ovaj način se pomoću odgovarajućeg

softverskog alata može daljinski pristupiti informacijama u unutrašnjosti fieldbus-a. I dalje postoji nekompatibilnost među proizvođačima, što predstavlja problem za korisnika.

Slika 3. Primer integrisanog PROFIBUS-a u Ethernet strukturu pomoću Gateway-a

Dakle, zahvaljujući globalnoj raspoloživosti interneta, moguće je sa bilo kog mesta u svetu pristupiti fieldbus sistemu. Monitoring i dijagnostika fieldbus varijabli, upravljanje: aktualiziranje softvera, setovanje parametara, pokretanje rutina mogu se daljinski realizovati. U slučaju zastoja, moguće je brže i efikasnije reagovati, i uvidom u stanje sistema i preduzeti odgovarajuće mere za njegovo otklanjanje. Na ovaj način, značajno se može pomoću teleservisa podići nivo održavanja i smanjiti troškovi dijagnostifikovanja u oblasti fieldbus sistema.

Povezivanje na fieldbus sisteme putem interneta nosi sa sobom i neka ograničenja i rizike (Eberle, 2005):

- ograničena brzina prenosa (u zavisnosti od pristupa internetu postoje ograničenja propusnog opsega, što predstavlja problem u realizaciji rada u realnom vremenu koji zahtevaju fieldbus mreže)
- zaštita pristupa (zahteva se primena postojećih koncepta zaštite, o kojima je već bilo reči: autorizacija pristupa, Firewall itd.)

Pri realizaciji povezivanja fieldbus sistema na internet, kao ostalih sistema automatizacije uopšte, mogu se koristiti isti koncepti. Pristup fieldbus sistemu putem interneta ostvaruje se korišćenjem standardnih internet servisa. Na prelaznoj tački između interneta i fieldbus-a nalazi se

Kovačević, M. i Vuković, V. (2021). Relacija između socio – demografskih faktora i motivacije za rad. *Sted Journal*, 3(2), 117-124.

Gateway, koji s jedne strane podržava primenjene internet servise, a s druge strane raspolaze potrebnim interfejsom za fieldbus.

Mogu se koristiti ili PC – bazirana serverska rešenja kao što Microsoft Internet Information Server, Apache HTTP Server itd. ili tzv. inteligentni Webserver, koji su dovoljno mali da se integrišu u mikrokontrolerski upravljane fieldbus sisteme.

Od internet servisa najčešće se primenju WWW i njemu pripadajući HTTP protokol. U najjednostavnijem slučaju fieldbus alat sadrži nekoliko WEB stranica u HTML ili XML formatu, koje se mogu pozvati preko WWW i u browser-u na platformi alata se mogu posmatrati. Jedna od alternativa povezivanja preko interneta je pomoću XML poruka. Komunikacija sa fieldbus-om se ostvaruje razmenom XML poruka preko WWW-a. Treća mogućnost je u primeni Webservisa.

Ostali internet servisi kao što su FTP, e-mail, Telnet mogu se postaviti uz pomoć odgovarajućih korisničkih alatki kao što su FTP-Clients, Telnet terminali itd.

ZAKLJUČCI

Korisniku je omogućen pristup visoko tehničko-tehnološkim komponentama i sistemu. Kao rezultat toga dobija se dijagnoza grešaka i njihovo brzo daljinsko otklanjanje, što umanjuje troškove zastoja na tehničkom sistemu, kao i troškova angažovanja specijaliste na licu mesta. Korišćenje telekomunikacione infrastrukture i eksploatacija telekomunikacione tehnologije nesumnjivo dovodi do povećanja efikasnosti i kvaliteta procesa održavanja tehničkih sistema. U procesnoj automatizaciji je “znanje” o postrojenju, uređajima i stanju procesa sve važnije. Potrebno je obezbediti jednostavan pristup informacijama, kao i njihovu raspoloživost. Funkcije kao što su parametriranje i

monitoring uređaja, kao i integracija fieldbus-a u intra i internet strukture imaju sve veću ulogu. Korisniku pristup visoko tehničko-tehnološkim komponentama i sistemu. Kao rezultat toga dobija se dijagnoza grešaka i njihovo brzo daljinsko otklanjanje, što umanjuje troškove zastoja na tehničkom sistemu, kao i troškova angažovanja specijaliste na licu mesta.

LITERATURA:

- Adamović, T., Đurić, T., Ambrozi, M., Radovanović, Lj., i Gavrić, B. (2005). *Upravljanje znanjem*. Zrenjanin: Univerzitet u Novom Sadu, Tehnički fakultet “Mihajlo Pupin” u Zrenjaninu.
- Briz, F., Degner, M.W., Diez, A.B., & Guerrero, J.M. (2004). Online diagnostics in inverter-fed induction machines using high-frequency signal injection. *IEEE Transactions on Industry Applications*, 40(4), 1153-1161.
- Bajčetić, P., Mijatović, V., Cvetić, V., Simendić, Ž. (2007). Analiza rada sistema daljinskog nadzora i upravljanja srednjenaponskom distributivnom mrežom u elektrodistribuciji Sombor. *Zbornik radova, 28. Savetovanje JUKO CIGRE rb. 5-13*, Vrnjačka Banja, Srbija: Nacionalni komitet Međunarodnog savjeta za velike električne mreže.
- Denić, D., Rađenović, I., Tivanović, D. (2005). *Računarski merno-informacioni sistemi u industriji*. Niš: Elektronski fakultet.
- Eberle, S. (2005). *Adaptive internet integration of field bus systems*. Doctoral dissertation. Stuttgart: University of Stuttgart.
- Novinc, Ž. (2008). Beskontaktni monitoring elektroenergetskih sustava. *Ei-časopis za elektrotehniku*, 6(8). 20-46.

APPLICATION OF MODERN TELECOMMUNICATION TECHNOLOGIES OF DISTANCE PLANT DIAGNOSTICS

Kovačević, M. i Vuković, V. (2021). Relacija između socio – demografskih faktora i motivacije za rad. *Sted Journal*, 3(2), 117-124.

Mustafa Kovačević¹, Veljko Vuković²

¹*International University Travnik, Faculty of Polytechnical Sciences, Aleja konzula – Meljanac bb, 72 270 Travnik, Bosnia and Herzegovina*

²*University PIM, Technical Faculty, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, v.velja@gmail.com*

PROFESIONAL PAPER

ISSN 2637-2150

e-ISSN 2637-2614

UDK 629.783:654.17/19

DOI 10.7251/STED2102117K

Paper received: 26.10.2021.

Paper accepted: 21.11.2021.

Published: 29.11.2021.

http://stedj-univerzitetpim.com

Corresponding author:

Veljko Vuković, University PIM, Technical Faculty, despota Stefana Lazarevića bb, 78 000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, djokanovic404@gmail.com

Copyright © 2021 Mustafa Kovacevic & Veljko Vukovic; published by UNIVERSITY PIM. This work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.

ABSTRACT

Development of information technologies has taken revolution in automation technology. The use of new telecommunication technologies makes possible observing diagnostic parameters from distance and to undertake maintenance activities based on result of observation. In this way is possible to eliminate and prevent a lot of slowdowns – that contributes increase of availability and reliability of machine works.

Keywords: teleservice, VPN tunnel, GPRS.

GUIDELINES TO AUTHORS FOR WRITING PAPERS

Dejan Kojić^{1*}, Marijana Žiravac Mladenović¹, Jelena Pavličević²

¹University PIM, Technical Faculty, Despota Stefana Lazarevića, no number, 78000 Banja Luka, kojic.d@hotmail.com

²Universty in Novi Sad, Faculty of Technology, Bulevar cara Lyara 1, Novi Sad, Serbia

ABSTRACT

Guidelines to authors on preparing articles is formed pursuant to the world's best publishing practice and the Rulebook on publication of scientific publications (Official Gazette of the Republic of Srpska, No. 77/16). Guidelines are issued to ensure a uniform style of publication of articles in all issues of the scientific and professional journal of "STED JOURNAL". The Journal is published half-yearly (May- November) in print, with a circulation of 200 copies, and an electronic version of the edition is published on the site of <https://stedj-univerzitetpim.com/>. All articles must be designed in accordance with these Guidelines and sent to the email address of the editor in chief, and then they go into the process of anonymous review by two reviewers. Only papers that have at least two positive reviews shall be published in the Journal. The Editorial Board has adopted the List of reviewers that has been confirmed by the Senate of the University. The identity of reviewers is not revealed to the authors, and vice versa.

Keywords: STED Journal, review, publishing, scientific publications.

GUIDELINES TO AUTHORS FOR WRITING PAPERS

When preparing these guidelines, the editorial board of the journal places an emphasis on the APA standards of the academic writing. It means that applying them consistently we also bring the papers of our authors closer to the global audience, that is, to readers. The guidelines to authors consist of two parts. The first part is related to the content aspect of the paper, that is, its necessary basic elements, based on which the reviewers evaluate the content adequacy of the paper. The second part of the guidelines is related to the technical aspect of formatting the paper based on which the editorial board, after receiving the paper, decides whether to send the paper to be reviewed or return it to the author to be finished before reviewing.

STED JOURNAL, the journal of the PIM University on social and technological development publishes the papers which are subject to review and which are classified into the following categories:

- Original scientific article,
- Review scientific article,
- Short or preliminary communication,
- Scientific critique,
- Professional article,
- Presentations at scientific meetings.

Authors suggest the category of their papers, but the final decision is made by the Editorial Board and reviewers.

Original scientific paper is a paper which is basically organized according to the IMRAD scheme (Introduction, Methods, Results and Discussion) for experimental research or in a descriptive way for descriptive scientific fields, in which one for the first time publishes the text on results of their own research carried out applying the scientific methods,

which are described textually and which enable that the research is repeated in case of need, and the established facts are checked.

Review scientific article represents a review of the latest papers of a certain subject field, with the aim to summaries, analyses, synthesize and evaluate the information already published, and moreover it brings new syntheses which also necessarily include the results of the author's own research.

Short or preliminary communication is an original scientific paper, but of a less extent or preliminary character, in which some elements of the IMRAD can be omitted, and it is about summarized presenting the results of a finished original research paper or article which is still in development (Working Paper).

Scientific critique, that is, a polemic or overview is a discussion to a certain scientific topic based specifically on scientific argumentation, in which the author proves the correctness of a certain criterion of their opinion, that is, they confirm or reject other authors' findings.

Professional paper is a contribution in which experience useful for improving the professional practice is offered, but which is not necessarily based on a scientific method, that is, the emphasis is on the usability of the results of original research and on spreading knowledge, and the text has to be adjusted to the professional and scientific level of the professional community for who the paper is intended.

The papers classified into these categories are subject to review by two reviewers. Reviews are double-blind, the authors' identity is not revealed to the reviewers and vice versa. The paper shall be published only based on positive reviews about which the Editorial Board shall inform the author. The reviewers are selected among experts in the direct field of research to which the paper submitted for publication is related.

The STED JOURNAL can include contributions from conferences, congresses, consultations and symposia.

The author is fully responsible for the content of the paper. The Editorial Board assumes that before submitting the paper the authors regulated the issue of publishing the content of the paper pursuant to the rules of the institution or company where they work.

The speed of publishing the paper will depend on how much the manuscript (text) complies with the guidelines. The papers requiring major modifications and amendments shall be returned to the author to be revised before reviewing.

TECHNICAL GUIDELINES

The paper shall be sent to the Editorial Board of the journal by e-mail in the form of a text prepared specifically using the text processing program of Microsoft Word. The paper should include maximum 10 A4 pages and consist of the following elements in one of the official languages of Bosnia and Herzegovina or in English:

- Title of the paper;
- List of the authors and institutions;
- Abstract;
- Key words;
- Introduction;
- Theoretical framework;
- Experimental part;
- Results and discussion;
- Conclusion;
- Literature overview;
- Title in English, list of authors and summary in English.

The title of the paper should be centered and written in upper case, Times New Roman, 14 pt, bold, Caps Lock;

The authors should be written in the center, without titles, Times New Roman, 12pt, normal, and the names of institutions centered, Times New Roman, 10 pt, normal.

The titles of a part of the paper– of the first level, left alignment, Times New Roman, normal, 12 pt, bold, Caps Lock;

The subheading – of the second level, left alignment, lower case, Times New Roman, 12 pt, bold;

The subheading – of the third level, left alignment, lower case, Times New Roman, 12 pt, italic.

Other parts of the paper should be written using the alignment on both sides (Times New Roman, 12 pt), one-sided spacing with one empty row above, between the subheadings and paragraphs, with margins of 2.54 cm (1"). The beginning of the paragraph should be typed at the beginning of the row.

The abstract should have 100-250 words, and it is positioned between the paper heading (consisting of the paper title and information on authors) and key words, which are followed by the text of the paper.

If the paper is written in one of the official languages of Bosnia and Herzegovina, the summary in English is given in an extended form, as a so-called resume and it should consist of up to 500 words.

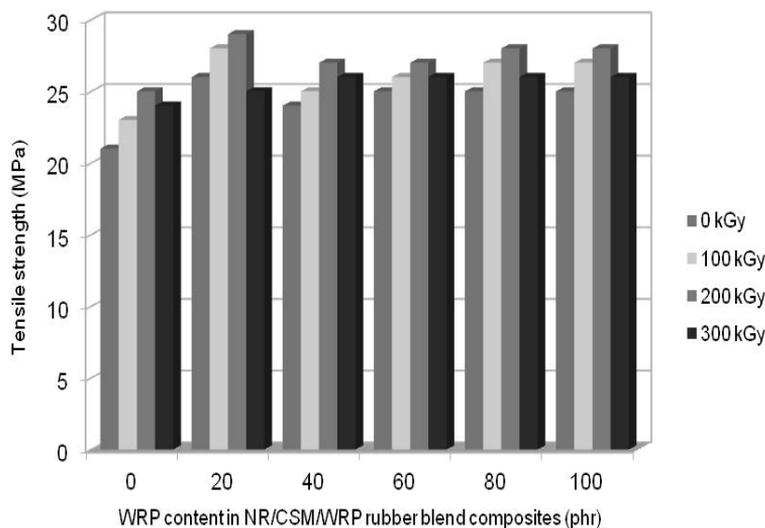
Tables and charts

Tables should be prepared in the WORD, graphics in the EXCEL, except for some special cases when it is not possible technically. Tables and graphics should be clear, as simple as possible and transparent. The title, heading (text) and subtext in tables and graphics should be written in Times New Roman – normal, Font Size 10 pt. Tables should be placed at a certain place in the text. Tables should not include more than ten columns and more than fifteen rows. If the author assumes that data should be presented in a larger number of columns and rows, it is necessary to split the content of the table into two or more smaller tables or deliver it as a special attachment. They have to be drawn according to the computer template (Insert Table), and not using the spacing, dots and tabs. When citing tables and graphics, we write the title of the table or graphic in the initial capital letter and then we specify its ordinal number (e.g. as it is shown in Table 9 and Figure 6, the lowest value was...).

A table examples

Tabela 1. Karakteristike umrežavanja NR/CSM blendi sa različitim sadržajem recikliranog gumenog praha.

Sadržaj recikliranog gumenog praha WRP content (phr)	Karakteristike umrežavanja/Curing characteristics					
	M_i , dNm	M_h , dNm	M , dNm	t_{s2} , min	t_{c90} , min	CRI
0	4	40	36	6	15	11.0
20	5	42	37	8	16	12.5
40	5	45	40	9	16	14.3
60	7	46	39	9	17	12.5
80	7	47	40	10	17	14.3
100	7	47	40	10	17	14.3

A chart examples

Slika 1. Uticaj različitog udjela recikliranog gumenog praha na prekidnu čvrstoću NR/CSM/WRP kompozita pod uticajem različitih doza zračenja

Figure 1 The effect of waste rubber powder content on tensile strength for the NR/CSM/WRP composites irradiated with different doses.

Equation

Equations should be written in the graphic editor for equations, specifically in the Microsoft Equation and they should be placed at the beginning of the text. On the right edge of the text in the row in which the equation is written one should indicate its number in parentheses beginning with number 1.

$$m_r = m_s \left(1 - e^{-k_s t_{maks}}\right) - m_d \left(1 - e^{-k_d (t - t_{maks})}\right) \text{ za } t > t_{maks} \quad (1)$$

Figures

Figures have to be prepared for black-and-white printing, that is, if the original figure is in colors which cannot be distinguished in black-and-white printing, the colors have to be replaced by "raster", that is, different graphic signs which need to be explained in the legend. We insert in figures only the most essential text necessary for understanding, such as measure variables with their dimensions, short explanation on curves and similar. The rest is stated in the legend under the figure. The maximum size of a figure is 13 cm x 17 cm.

Slika 2. SEM mikrograf NR/CSM/ERP kompozita sa dodatkom 20 phr recikliranog gumenog praha pri uvećanju od 7500 puta

Figure 2. The SEM micrograph of NR/CSM/WRP composites filled with 20 phr waste rubber powder at 7500X magnification.

Other notes

In order to include successfully the papers published in one of the official languages of Bosnia and Herzegovina into international information flows, parts of the manuscript should be written both in the author's language and in English, including: text in tables, figures, diagrams and drawings, their titles and symbols.

About authors

When sending the paper one should give their full official address, telephone number and email of all authors and emphasize the author with who the Editorial Board shall cooperate. These notifications should be submitted on a separate sheet.

Experimental technique, symbols and units

Experimental technique and devices are described in detail only if they deviate significantly from the descriptions already published in the literature. If techniques and devices are familiar, only the source of necessary notifications is stated.

Symbols of the physical quantities should be written in Italic (Times New Roman, 12 pt. – italic), and units of measurement in upright letters, e.g. V, m, p, t, T, but m³, kg, Pa, °C, K. Quantities and units of measurement have to be used pursuant to the International System of Units (SI).

REFERENCES

The reference list at the end of the article has to include only the sources which the author referred to in the article text. The used literature items are listed in alphabetical order.

Examples of citing

An example of citing a scientific journal in the text:

- one author: (Avramović, 2011);
- two authors: (Žiravac-Mladenović i Đurica, 2018);
- three to five authors: first citing in text: (Mitić, Nikolić, Cakić, Nikolić, & Ilić, 2007);
second and every next citing in text: (Mitić et al., 2007);
- six and more authors: (Špirková et al., 2009).

In the reference list:

- Avramović, D. (2011). Metode i okviri rasta vrijednosti banke. *Anali poslovne ekonomije*, 5(1), 28-37.
- Žiravac-Mladenović, M. i Đurica, F. (2018). Komparativna analiza trgovanja na Banjalučkoj i Sarajevskoj berzi. *Anali poslovne ekonomije*, 10(1), 25-35.
- Mitić, Ž., Nikolić, G., Cakić, M., Nikolić, R., & Ilić, L.J. (2007). The investigation of Co (II)-dextran complexes. *Hemijska industrija*, 61(5), 257-262.
- Špirková, M., Strachota, A., Urbanová, M., Baldrian, J., Brus, J., Šlouf, M., Kuta, A. & Hrdlička, Z. (2009). Structural and surface properties of novel polyurethane films. *Materials and Manufacturing Processes*, 24(10-11), 1185-1189.

An example of citing a book in the text:

- one author: (Suzić, 2010);
- two authors: (Peterlin i Mladenović, 2007);
- three to five authors: first citing in text: (Đuranović, Todorović i Tešić 2016); second and every next citing in text: (Đuranović et al., 2016);
- six and more authors: (Stefanović et al., 2008).

In the reference list:

- Suzić, N. (2010). *Prvila pisanja naučnog rada: APA i drugi standardi*. Banja Luka: XBS.
- Peterlin, J. i Mladenović, M. (2007). *Finansijski instrumenti i menadžment finansijskih rizika*. Banja Luka: Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment.
- Đuranović, D., Todorović, S. i Tešić, R. (2016). *Strategijski menadžment*. Banja Luka: Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment.
- Stefanović et al. (2008). *Kretanje šinskih vozila*. Banja Luka: Društvo za energetske efikasnost.

An example of citing a chapter of a book in the text:

- (Harly, 1981)

In the reference list:

- Harley, N. (1981). Radon risk models. U A. Knight, & B. Harrad (Eds.), *Indoor air and human health* (str. 69-78). Amsterdam: Elsevier.

An example of citing a paper published in the Scientific Conference Proceedings in the text:

- one author: (Grgurević, 2014);
- two authors: (Medić i Živadinović, 2014);
- three to five authors: first citing in text: (Krstić, Skorup, Skorup, 2014); second and every next citing in text: (Krstić et al., 2014);
- six and more authors: (Kojić et al., 2019).

In the reference list:

- Grgurević, N. (2014). Kuba i Nikaragva (Revolucija i postrevolucionarni period). U M. Žiravac-Mladenović (Eds.), Conference proceedings, International Scientific Conference on Social and Technological Development (pp. 124-131). Banja Luka, B&H: University of Business Engineering and Management.
- Medić, Z. i Živadinović, J. (2014). Neravnoteže i krize savremenog doba i ekonomska politika. U M. Žiravac-Mladenović (Eds.), Conference proceedings, International Scientific Conference on Social and Technological Development (pp. 102-1112). Banja Luka, B&H: University of Business Engineering and Management.
- Krstić, M., Skorup, A. i Skorup, S. (2014). Inovativnost – ključni element preduzetničke strategije rasta i razvoja privrednog subjekta. U M. Žiravac-Mladenović (Eds.), Conference proceedings, International Scientific Conference on Social and Technological Development (pp. 51-58). Banja Luka, B&H: University of Business Engineering and Management.
- Kojić, D., Pavličević, J., Špirková, M., Aroguz, A., Jovičić, M., Bera, O., MarinovićCincović, M. (2019). THE IFLUENCE OF SILICA ON THE SOLVENT RESISTANCE OF POLYURETHANE HYBRIDE MATERIALS. In M. Gligorić, A. Došić, D. Vujadinović (Eds.), Proceedings VI International Congress “Engineering, Environment and Materials in Processing Industry” (pp. 568-572). Jahorina, BiH: University of East Sarajevo, Faculty of Technology.

An example of citing a master thesis or PhD thesis in the text:

- (Petrović, 2001)
- (Žiravac-Mladenović, 2009)

In the reference list:

- Petrović, R. (2001). Dehidracija etera na mordenitnim katalizatorima. Magistarski rad. Univerzitet u Banjoj Luci, Tehnološki fakultet, Banja Luka, BiH.
- Žiravac-Mladenović M. (2009). Bankarski nadzor i regulative zemalja u tranziciji na Balkanu – globalizacija bankarskog sektora. Alfa Univerzitet, Beograd, Srbija.

An example of citing a publication of an institution as the author, downloaded from the Internet and citing a text from the web site

Citing internet sites should be avoided, but if it is necessary, then they should include names of the authors, if they are available, the title, internet site and access date.

In the text:

- institution: first citing in text (Zavod za statistiku Republike Srpske [ZSRS], 2009); second and every next citing (ZSRS, 2009);
- call to authors: (Degelman, 2000); - unknown author: (Compiere, 2017) (Purdue University, n.d)

In the reference list:

Zavod za statistiku Republike Srpske. (2009). Saopštenja. Preuzeto 10.02.2009. sa <http://www.rzs.rs.ba/SaopstenjaRadLAT.htm>

Degelman, D. (2000). APA Style Essentials. Retrieved May 18, 2000 from: <http://www.vanguard.edu/psychology/apa.pdf>

Compiere, (2017). Products. Preuzeto 11.10.2018. sa <http://www.compiere.com/products/>
Purdue University Writing Lab [Facebook page]. (n.d). Retrieved January 22, 2019, from <https://www.facebook.com/PurdueUniversityWritingLab/>

An example of citing laws, regulations, court decisions in text:

- laws and regulations: first citing in text (Zakon o krivičnom postupku [ZKP], 2014); second and every next citing (ZKP, 2014);
- court decisions: first citing in text (Vrhovni sud Srbije [VSS], Rev. 1354/06); second and every next citing (VSS, Rev. 1354/06);

In the reference list:

Zakonik o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, i 55/2014; Regulation (EU) No. 1052/2013 establishing the European Border Surveillance System (Eurosur), OJ L 295 of 6/11/2013, 1; Directive 2013/32/EU on common procedures for granting and withdrawing international protection (recast), OJ L 180 of 29/6/2013, 60.

Vrhovni sud Srbije, Rev. 1354/06, (6. 9. 2006). Paragraf Lex; Vrhovni sud Srbije, Rev. 2331/96, 3. 7. 1996, Bilten sudske prakse Vrhovnog suda Srbije 4/96, 27; CJEU, case C-20/12, Giersch and Others, ECLI:EU:C:2013:411, para. 16; Opinion of AG Mengozzi to CJEU, case C-20/12, Giersch and Others, ECLI:EU:C:2013:411, para. 16.

CONCLUSION

The papers not written strictly according to these guidelines shall not be accepted.

STED journal : journal of social and technological development**Vol 3, No. 1 (2021)**

– bibliografija članaka–

Standard ISO 690

1. DŽINO, Jefto, LATINOVIĆ, Branko, ĐURAČKOVIĆ, Živan, DŽINO, Stefan. Selection of the most acceptable tool for business intelligence for work in public administration. *STED journal : journal of social and technological development*. [Štampano izd.]. 2021, vol. 3, no. 1, pp. 47-56. ISSN 2637-2150. <http://dx.doi.org/10.7251/STED2101047D>. [COBISS.RS-ID [134814721](#)]
2. IBELJIĆ, Elvir, ĐURIĆ, Miroslav. Afektivna vezanost u djetinjstvu kao prediktor stresa, anksioznosti, depresivnosti i advezivnih iskustava kod mladih. *STED journal : journal of social and technological development*. [Štampano izd.]. 2021, vol. 3, no. 1, pp. 12-20. ISSN 2637-2150. <http://dx.doi.org/10.7251/STED2101012I>. [COBISS.RS-ID [134812929](#)]
3. LAZIĆ, Ljubinka. Najbolji interes djeteta u postupku smještaja djece u dom za djecu bez roditeljskog staranja. *STED journal : journal of social and technological development*. [Štampano izd.]. 2021, vol. 3, no. 1, pp. 69-84. ISSN 2637-2150. <http://dx.doi.org/10.7251/STED2101069L>. [COBISS.RS-ID [134815745](#)]
4. MAHARDHANI, Ardhana Januar, SUWITRI, Sri, ZAUHAR, Soesilo. Regional cooperation of development in local government : Case in the province of East Java, Indonesia. *STED journal : journal of social and technological development*. [Štampano izd.]. 2021, vol. 3, no. 1, pp. 30-38. ISSN 2637-2150. <http://dx.doi.org/10.7251/STED2101030J>. [COBISS.RS-ID [134813953](#)]
5. NOVAKOVIĆ, Filip. Special forms of control of state administration in Bosnia and Herzegovina. *STED journal : journal of social and technological development*. [Štampano izd.]. 2021, vol. 3, no. 1, pp. 85-96. ISSN 2637-2150. <http://dx.doi.org/10.7251/STED2101085N>. [COBISS.RS-ID [134816001](#)]
6. SAMARDŽIĆ, Snežana. Porodično afektivno vezivanje i agresivnost kod nepsihotičnih počinitelaca nasilnih krivičnih dela. *STED journal : journal of social and technological development*. [Štampano izd.]. 2021, vol. 3, no. 1, pp. 1-11. ISSN 2637-2150. <http://dx.doi.org/10.7251/STED2101001S>. [COBISS.RS-ID [134812673](#)]
7. VUKOVIĆ, Đorđe. Conflict of a memory culture in Western Balkans. *STED journal : journal of social and technological development*. [Štampano izd.]. 2021, vol. 3, no. 1, pp. 57-68. ISSN 2637-2150. <http://dx.doi.org/10.7251/STED2101057V>. [COBISS.RS-ID [134815489](#)]
8. ZOLAK POLJAŠEVIĆ, Branka, DOŠENOVIĆ, Dragana, TODOROVIĆ, Marija. Interpersonal relationship as a factor of job satisfaction. *STED journal : journal of social and technological development*. [Štampano izd.]. 2021, vol. 3, no. 1, pp. 21-29. ISSN 2637-2150. <http://dx.doi.org/10.7251/STED2101021Z>. [COBISS.RS-ID [134813185](#)]
9. ДАЈИЋ, Милан. Употреба интернета у предузећима у Републици Србији за време пандемије COVID-19. *STED journal : journal of social and technological development*. [Štampano izd.]. 2021, vol. 3, no. 1, pp. 39-46. ISSN 2637-2150. <http://dx.doi.org/10.7251/STED2101039D>. [COBISS.RS-ID [134814465](#)]

Registar naslova

- Afektivna vezanost u djetinjstvu kao prediktor stresa, anksioznosti, depresivnosti i adverzivnih iskustava kod mladih [2](#)
 - Conflict of a memory culture in Western Balkans [7](#)
 - Interpersonal relationship as a factor of job satisfaction [8](#)
 - Najbolji interes djeteta u postupku smještaja djece u dom za djecu bez roditeljskog staranja [3](#)
 - Porodično afektivno vezivanje i agresivnost kod nepsihotičnih počinitelaca nasilnih krivičnih dela [6](#)
 - Regional cooperation of development in local government : Case in the province of East Java, Indonesia [4](#)
 - Selection of the most acceptable tool for business intelligence for work in public administration [1](#)
 - Special forms of control of state administration in Bosnia and Herzegovina [5](#)
 - Употреба интернета у предузећима у Републици Србији за време пандемије COVID-19 [9](#)
-

Registar autora

- Došenović, Dragana (autor) [8](#)
- Džino, Jefto (autor) [1](#)
- Džino, Stefan (autor) [1](#)
- Đuračković, Živan (autor) [1](#)
- Đurić, Miroslav (autor) [2](#)
- Ibeljić, Elvir (autor) [2](#)
- Latinović, Branko (autor) [1](#)
- Lazić, Ljubinka (autor) [3](#)
- Mahardhani, Ardhana Januar (autor) [4](#)
- Novaković, Filip (autor) [5](#)
- Samardžić, Snežana (autor) [6](#)
- Suwitri, Sri (autor) [4](#)
- Todorović, Marija (autor) [8](#)
- Vuković, Đorđe (autor) [7](#)
- Zauhar, Soesilo (autor) [4](#)
- Zolak Poljašević, Branka (autor) [8](#)
- Дажић, Милан (autor) [9](#)

